

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**HAYDAROV F.I
JO'RAEV N.S**

PSIXOLOGIYA TARIXI
(o'quv qo'llanma)

TOSHKENT – 2010

ANNOTATSIYA

Psixologiya tarixi uzoq o'tmishga ega bo'lib, asrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Ushbu qo'llanmada psixologiyaning tarixiy ildizlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, unda antik davr psixologiyasi, Qadimgi Sharq mamlakatlaridagi psixologik g'oyalar, Yevropada Uyg'onish davri psixologiyasi, Markaziy Osiyodagi psixologik ta'limotlar, O'rta asrlar psixologiyasi, psixologiya oqimlari va maktablari, psixologiyaning hozirgi kundagi holati kabi masalalar yoritilgan. Ushbu qo'llanma amaliy psixologlar, pedagogika-psixologiya mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar, ta'lim tizimida psixolog bo'lib ishlayotgan mutaxassislar va barcha qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

The history of phsycology has being developed for centuries. In given book is presented the roots of historical phsycology that is ancient psychology's ideas of Eastern countries to the phsycology of renascence in Europe to the phsycological education of Central Asia to the middle ages phsycology to the stream and schools of it and to the condition of nowadays. This book is devoled to practical phsycologists to the students who study pedagogical phsycology and specialists who work as phsycologists.

Психологическая наука имеет давнюю историю. В данном пособие рассматриваются исторические корни психологии, и дается обзор психологии античной эпохи, психологических учений в странах Центральной Азии, психологии Средних веков, научных школ психологии. Пособие предназначено для практических психологов, студентов педагогических вузов и всех интересующихся данной сферой науки.

Taqrizchilar: psixologiya fanlari nomzodi dotsent S.X.Jalilova
psixologiya fanlari nomzodi dotsent X.M.Alimov

Mas'ul muharrir: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
psixologiya fanlari doktori, professor M.G.Davletshin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2009 yil 27 oktabrdagi 373-sonli buyrug'i bilan o'quv qo'llanma sifatida nashr qilishga ruxsat berilgan.

©Nizomiy

nomidagi TDPU

PSIXOLOGIYA TARIXI FANIGA KIRISH

Psixologiya tarixi boshqa ko'plab fanlar kabi qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidir. Bu insoniyat tomonidan insonlar va hayvonlarga xos bo'lgan psixik hodisalar haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borish tarixi, shuningdek, insonning o'zi haqidagi bilimlari yig'ilib hamda chuqurlashtirib borishi haqidagi fandir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilik hayotining turli xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan bog'langanligi, psixik rivojlanishining ba'zi qonuniyatlarini qay yo'sin kashf etilganligini bilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Psixologiya tarixi fan sifatida hayotning turli bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yagona bo'lgan psixologiya sohasi qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar tizimi darajasiga ko'tarilganligiga doir ma'lumotlarni beradi. Shuningdek, psixologiya tarixi psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy-tekshirish metodlarini izlash va yaratishda katta o'rin tutadi.

Psixologiya rivojlanishi uning butun tarixi davomida idealizm va materializm o'rtasidagi kurash bilan izohlanadi. Bu kurash psixologiya fanining mohiyatini, insondagi psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatlarini hamda psixologiya predmetini turlicha talqin qilishda o'z ifodasini topgan. Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu fanning predmeti, ya'ni inson va hayvonga xos bo'lgan psixika, psixik hayot qonuniyatlari o'zgarmay qolaveradi.

Hozirgi kunimizni o'tmish bilan bog'lashimiz kerak, chunki o'tmishsiz kelajakning o'zi bo'lmaydi. Umumiy psixologiya fanining predmeti va metodlaridan farqli ravishda, psixologiya tarixi psixik voqelikni emas, uning rivojlanish tarixi haqidagi fikrlar, turli davrlarda kim tomonidan qanday g'oyalar ilgari surilganini o'rganadi. Psixologik fikrlar o'z tarixiga ega. Bu fanning vazifasi psixika haqidagi ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini tahlil qilish hamda psixologik fikrlar taraqqiyoti davomida fan predmeti bo'lgan, avval ruh, keyin ong, keyin xulq-atvor sifatida o'rganishdir. Hozirgi bosqichda psixologiya tarixining, avvalgi davrlarda kiritilmagan, psixika va xulq-atvor (faoliyat) birligi tamoyili yana qaytadan tiklandi. Umuman, psixologiyada fikrlar taraqqiyoti hech qachon bir tekisda kechmagan. Ba'zi davrlarda u keskin burilishlar, evrilishlar bilan tavsiflangan bo'lsa, ba'zida ortga qaytgan yoki bir joyda turib qolgan. Har bir bosqich o'z yutuq va kamchiliklariga ega bo'lgan. G.Ebbingauz aytganidek, "Psixologiya uzoq o'tmishga va qisqa tarixga ega".

Psixologiyaga oid bilimlarning rivojlanishini har xil davrlashtirish mumkin. Davrlashtirish jarayoniga xronologik jihatdan yondashib, XVII asr psixologiyasiga, hududiy jihatdan, Meksika psixologiyasining tarixi, Amerika psixologiyasining tarixi kabilarga ajratish mumkin. Demak, har qanday davrlashtirish nisbiydir. Shuni

hisobga olib, quyidagi davrlashtirish sxemasini ham navbatdagi variantlardan bir , deb hisoblash mumkin.

Psixologiya tarixi 2 ta davrga ajratiladi. Ular, o'z navbatida, kichikroq davrlarga bo'lingan.

I davr. Psixologiya falsafa fani tarkibida rivojlangan davr. Bu er.avv. V asrdan XIX asr o'rtalarigacha, qariyb 2,5 ming yil davom etgan davrdir.

II davr. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish davri. Bu XIX asr o'rtalaridan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

Bu tamoyil asosida davrlashtirishni quyidagi jadval ko'rinishida keltirish mumkin:

I davr. Psixologiyaning falsafa fani tarkibida rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natija
Er.avv. V-VI asrlar	Psixika haqidagi dastlabki ilmiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi	Ruh haqidagi fanning paydo bo'lishi va unda ikkita materialistik va idealistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi. Psixik jarayonlar: sezgi idrok, xotira, tafakkur, affekt, iroda haqidagi dastlabki empirik bilimlarning paydo bo'lishi. Tana va ruh munosabatiga har xil yondashish
V-VIII asrlar	Ruh haqidagi fanning falsafiy ta'limotlar doirasida tibbiy bilimlar asosida rivojlanishi	Atomistik psixologiyaning paydo bo'lishi.
XV-XVI asrlar	Ruh haqidagi fanning anatomik-fiziologik bilimlar asosida rivojlanishda davom etishi.	Tadqiqot ob'ekti sifatida ruhn inkor etish. "Psixologiya" terminining kiritilishi.

II davr. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natija
XIX asr boshidan XIX asrning 60-yillarigacha	Psixologiya mustaqil fan ekanligini ta'kidlovchi ilk psixologik bilimlarning paydo bo'lishi.	Nerv tizimi va sezgi organi faoliyatini eksperimental metodlar bilan o'rganila boshlashi, psixofizika va psixogeometriyaning paydo bo'lishi, sezish va idrok qilish nazariyalarining kashf etilishi
XIX asrning 60-yillaridan XIX asr	Psixologiyaning bevosita mustaqil fan sifatida rivojlanishi	Eksperimental metodlar psixologiyadan mustaqil o'rin egallashi. psixologiyada amaliy

oxirlarigacha		tadqiqotlarning paydo bo'lishi, fanda yangi tarmoqlarni vujudga kelishi
XX asrning 10-30-yillari	Psixologiyada ochiq krizis (inqiroz)	Turli psixologiya maktablari
XX asrning 30-50-yillari	Inqirozning tugashi	Yangi tarmoqlar: genetik psixologiya, shaxs psixologiyasining paydo bo'lishi, yangi maktablar neobixeviorizm, neofreydizmning vujudga kelishi
XX asrning 60-yillari	Yangi nazariy va amaliy yo'nalishlarning yuzaga kelishi	Yangi yo'nalishlar: gumanistik psixologiya, logopediya, kognitiv psixologiyaning paydo bo'lishi, psixologiya predmetining tahlil qilinishi, ongsizlik masalasiga katta e'tibor berilishi, ijtimoiy psixologiya masalalarini chuqurlashtirish

Psixologiya tarixi fanining manbalari to'plangan barcha psixologik bilimlarni aks ettiruvchi manba, eng avvalo, o'tmish faylasuflari, psixologlarining asarlari, tibbiyot, ayniqsa, psixiatriya sohasiga oid ishlar sanaladi. SHuningdek, boshqa fanlar: tabiatshunoslik, jumladan, fizika, ximiya, astronomiya, tilshunoslik, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ma'lumotlari ham psixologiya tarixining manbalari hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Psixologiya tarixining asosiy bosqichlari
2. Psixologiya tarixi fanining maqsad, vazifalari
3. Psixologiya tarixini davrlashtirish masalalari
4. Psixologiya tarixi fanining tadqiqot metodlari

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Psixologiya tarixi fanining predmeti
2. Psixologiya tarixi fanining shakllanish tarixi
3. Psixologiya tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi
4. Personalistik yondashuvning mohiyati

SHARQ MAMLAKATLARIDA ILK PSIXOLOGIK FIKRLARNING YUZAGA KELISHI

Psixologiya termini XVI asrda paydo bo'lib, XVIII asr o'rtalaridan keng doirada qo'llana boshladi. XIX asrdan psixologiya fani mustaqil fan sifatida shakllandi. Biroq inson psixikasini (ruxiyatini) o'rganishga juda qadim davrlardan o'qiziqib kelishgan.

Qadimgi Hindiston, Xitoy, Misr kabi mamlakatlarda ruhiy holat haqidagi ilk fikrlar ilgari surilgan, lekin psixika haqidagi ta'limot falsafa fani doirasida uning bir qismi sifatida o'rganilgan.

Psixologiya tarixida ham falsafa tarixida bo'lgani kabi asosan ikki oqim o'rtasida kurash kechgan. Ular:

1. Idealizm (fr. idealisme – idealizm) falsafaning bosh masalasida – ongning borliqqa munosabati masalasida materializmga qarshi o'laroq, ong, ruh, birlamchi, moddiy dunyo, borliq esa ikkilamchi, ong, sezgi, tasavvur va tushunchalarning mahsulidir deb da'vo qiluvchi g'ayri ilmiy falsafiy oqim.

Idealistlar materialistlarga qarshi o'laroq, psixika tana bilan yashirin yo'sinda birlashgan, inson o'lgach, tanani tashlab “narigi dunyoga”, g'oyalar dunyosiga ketib, u erda abadiy yashaydigan moddiy bo'lmagan qandaydir ilohiy substansiya yoki mohiyatning namoyon bo'lishidir, deb tushunadilar.

Idealistik oqim namoyandalari psixika tana hayotiga bog'liq bo'lmagan qandaydir ruhiy substansiya jondan iborat deyдилar. Bunday qarash falsafaning antik taraqqiyotida Platon idealizmida yorqin namoyon bo'ldi.

2. Materializm (lot. materialis – moddiy) materializm falsafasidagi ikki asosiy oqimdan biri, ya'ni idealizmga qarama-qarshi o'laroq, birdan bir ilmiy, tarixan rivojlangan dunyoqarashdir. Materializm falsafada bosh masalani tafakkurning borliqqa munosabatini hal qilishda dunyo o'z tabiatiga ko'ra moddiydir, materiya, tabiat, borliq, inson ongidan tashqari unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir, materiya birlamchi hamda sezgilarning manbaidir, ong esa ikkilamchi, hosila narsadir, dunyoni va uning qonuniyatlarini to'liq bilish mumkin, deb ta'lim beradi.

Materializm falsafiy oqim sifatida eramizdan bir qancha asrlar avval qadimgi Hindiston, Xitoy va Gretsiyada paydo bo'lgan.

Eramizdan avvalgi bir necha ming yillar ilgari SHarqda qadim sivilizatsiyalar: Misr, Hindiston Xitoy sivilizatsiyasi tarkib topgan. Ulardagi g'oyalar asosida zamonaviy fanlar rivojlanadi.

Materialistik oqim tarafdorlari psixikani tabiiy materialistik nuqtai nazardan tushuntirishga harakat qildilar. Xususan qadimgi yunon mutafakkir materialistlari barcha mavjud narsalarni jumladan, psixikani yagona moddiy asosdan:

- suv (Fales);
- havo (Anaksimen);
- olov (Geraklit);
- atomlar yig'indisidan (Demokrit, Epikur) kelib chiqqan, deb asoslashga

urindilar.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillikning oʻrtalarida Hindiston va Xitoyda II ming yillikda paydo boʻlgan Vedalar eng qadimgi ariylik dunyoqarashini ifodalardi. Grek, Skandinaviya va slavyan afsonalarida boʻlgani kabi unda ham xudolar koʻpincha tabiiy kuchlarga qiyos qilinardi. Bunday dunyoqarash Koinot bilan Tartibsizlik (xaos) oʻrtasidagi azaliy kurash bilan tavsiflanardi. Bu jangda xudolarning uzil-kesil va abadiy gʻalaba qilishi kafolatlanmaydi. Tartibsizlikka qarshi kurashda xudolar odamlarning yordamiga muhtoj boʻlgan. Qurbonliklar va toʻgʻri bajariladigan marosimlar koinotdagi tartibni tutib turishga katta hissa qoʻshib turadi. Vedalar bilan tanishishda muayyan afsonaviy olamga gʻarq boʻlamiz. Agar biz hind maʼnaviy hayotida **afsonadan logosga** oʻtish haqida gapirsak edi, unda uni matnlarning yangi va ancha tushunarli guruhlari (miloddan avvalgi 800-300-yillar) boʻlgan **Upanishadlarga** tegishli deyish mumkin boʻlardi. Upanishadlar veda dunyoqarashining tanqidiy jihatdan idrok etilishidir. Ehtimol, ular ariy madaniyatining ayrim jihatlari nisbatan norozilikni ifodaladi. Eng yangi tadqiqotlar ularda **noariy** tendensiyalarning taʼsirini topmoqda. Biroq bu murakkab masala din tarixchilari ixtiyorida qoldirilishi kerak. Lekin baribir Upanishadlarga dalil asoslar muvofiq keladi. Bu narsa mazlumlarining oʻz ovozi chiqarish usulini topganligini anglatadimi? Biz buni bilmaymiz va faqat taxminlar bilan cheklanishimizga toʻgʻri keladi.

“**Upanishada**” atamasi donishmandning oʻz shogirdlariga taʼlim berishi jarayonini anglatadi. Vaqt oʻtishi bilan bu atama shu jarayonda beriladigan mazmunni ifodalaydigan falsafiy matnni ham ifodalaydigan boʻldi. SHunday qilib, muayyan maʼnoda Upanishadlarni Platonning dialoglari bilan oʻxshatish mumkin.

Upanishadlarning markaziy mavzularidan biri tugʻilish va oʻlimning abadiy “almashinuvi” gʻoyasidir. Bunday gʻoya tirik mavjudotlarning oʻlimidan keyin yana qayta tirilishini nazarda tutadigan ular ruhlarning koʻchib yurishi (reinkarnatsiya) haqidagi taʼlimotga asos qilib olingan. Tugʻilish bilan oʻlim oʻrtasidagi abadiy qayta tiklanib turadigan sikl sansara deyiladi. Aynan ana shunday siklda insonning eng teran “mohiyati” (atman) takror va takror qayta tiklanaveradi.

Sharqshunoslikka oid adabiyotlarda nimani **atman** deb tushunish masalasi xususida munozara koʻpdan beri davom etib keladi. Upanishadlarning ayrimlarida, aftidan, atman oʻzgarmas va substansial narsa hisoblanadi va idrok etuvchi “men” yoki “ego”dan farq qiladi.

Upanishadlarning boshqa bir muhim qoidasi **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishidir. “Braxman” soʻzining adekvat tarjimasini topish qiyin. Bu holda **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishi atman absalyut yoki ilohiyot bilan teng deyish mumkin. Bunga oʻxshash qarashlar odam (yoki uning ruhi) Xudo bilan ayni bir narsa boʻla oladigan gʻarb mistitsizmida ham mavjud. Bunday birlik hind falsafasi va Gʻarb mistitsizmi targʻib qiladigan zohidona turmush tarzini nazarda tutadi.

Upanishada faylasuflari, shu tariqa olamdan teskari oʻgirilib olishdi. Ularning maqsadi zohidlarcha **dunyodan qochish** edi. Ularning eʼtiqodicha, matndami yoki tabiatdami boʻlishidan qaʼti nazar “tashqari”da emas, u sening ichingda. Sen “oʻz-oʻzingni topish”ni oʻrganishing kerak. Mistitsizm haqida koʻp narsani oʻqib olish mumkin, lekin bu mistik bilishni anglatmaydi. U faqat sen tomoningdan va

o'zingning shaxsiy sa'y-harakatlaring yordamida ishlab chiqiladi. Hindistonda bunga o'xshash mistik donishmandlik koinlar tabaqasiga, haqiqiy "braxman"larga xos deb hisoblanardi.

Atman bilan braxman to'g'risidagi tezis atman absolyutga tengdir, deb talqi etilishi mumkin. Faqat ana shunday sharoitda individ o'limdan keyingi yangi qayta tirilishlarga qodir bo'ladi. Hind falsafasiga binoan odam *sansaradan*, hayotlar va o'limlar "xorovodi" (o'yin-kulgisi)dan xalos bo'lishi lozim. Butun hind falsafasi mujassamlashishlarning abadiy siklidan xalos bo'lish (moksha) yo'lini izlaydi. Bunday qoida nafaqat Upanishadlarda, shu bilan birga buddizm falsafasida ham etakchi o'rin tutadi.

Hind falsafasining bu sikldan xalos bo'lishga nima uchun bunchalik alohida e'tibor qaratganligini qisqacha ko'rib, chiqamiz. Shubhasiz, bu unga xos bo'lgan karma haqidagi ta'limotda ifodalangan faoliyat tushunchasi bilan bog'liq edi. Unga ko'ra, bizning hatti-harakatlarimiz navbatdagi hayotda "braxman" yoki kaltakesat bo'lib qayta tug'ilishimizni belgilab beradi – bu million-million imkoniyat ichida bizning peshonamizga bitishi mumkin bo'lgan atigi ikkitagina taqdirdir.

Karma ko'pincha butun hind falsafasining o'zagi bo'lgan asosiy tushuncha sifatida ko'rib chiqiladi. Karma **xatti-harakat, amalni** anglatadi. Karmacha fikrlash uslubi deb ataladigan uslub ayni bir vaqtda falsafaning axloqiy va metafizik mezonlarini ochib beradi, ular hozirgi G'arb falsafasida odatda bir-biridan ajratib qo'yilgan. Bu karmaning reinkarnatsiyaga, qayta tug'ilishga ishonch va axloqiy sabablilik g'oyasi bilan chambarchas bog'langandir. Axloqiy sabablilik deganda koinotning adolat bilan sug'orilganligi tushuniladi. Biz har bir kishi o'zi xizmat qilgan narsasini oladigan olamda yashaymiz, lekin bu erda yana keyingi xayotda yaxshiroq holatga erishish imkoniyati ham mavjud. Boshqacha aytganda, saxovatpesha kishi uchun yaxshilikka, gunohkor odamga esa – yomonlikka tomon istiqbollar ochiladi. Dunyodagi barcha nomukamalliklar va azob-uqubatlar odamning o'z hatti-harakatlarining oqibatidir. Biroq muayyan tabaqaga mansublik odam uchun yaxshi va yomon bo'lib hisoblanadigan narsani jiddiy darajada taqdim etadi. Shunday qilib, Upanishadlar tabaqali tizimni legitimlashtiradi. Odamlar muayyan tabaqaga mansub bo'lish xuquqini o'zlarining bundan oldingi hayotida "ishlab topgan".

Karma haqidagi tasavvur evropacha tafakkurga butunlay yot emas. U jumladan, "har bir kishi o'z baxtining yaratuvchisidir" va "nima eksang, shuni o'rsan" kabi maqollarda ifodalangan. Biroq evropacha tafakkurda, hindlamikidan farqli ravishda, axloqiy sabablilik reinkarnatsiya bilan bog'lanmaydi. Reinkarnatsiya g'oyasi – bu o'ziga hindcha fenomendir.

Hind falsafasida axloqiy hatti-harakatlar "aylanish"ga kiritilgan. Reinkarnatsiya to'g'risidagi ta'limotning G'arbdagi ko'pgina talqinlari, ayniqsa, yangi davrga oidlari uni individning ko'plab hayotlari yoki xatto uning abadiy hayoti haqidagi g'oyaning ifodasi sifatida ko'rib chiqilgan. Masalan, Nitsshening hind falsafasi kayfiyatlarini bilan sug'orilgan hamma narsalarning "abadiy takrorlanishi" to'g'risidagi nazariyasi borliqni xristiancha tushunishga pozitiv muqobillik sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ehtimol, reinkarnatsiya g'oyasini u o'lim oldidagi qo'rquvni bartaraf etishi va bizga takror va takror yangicha yashash, ya'ni amalda cheksiz sonli umrlarni yashash imkoniyatini berishi uchun ham ijobiy baholasa kerak. Biroq bunday mulohazalar

shaxsni karmaga oid shakl o'zgarishlar zanjiriga singdirib yuboradigan hindcha dunyoqarashga unchalik muvofiq kelmaydi.

Darhaqiqat, xatti - harakatlar (shu jumladan, nutq va tafakkur), xohish –istaklar va ehtiroslar muammosi hind falsafasi uchun asosiy muammolar hisoblanadi. Reinkarnatsiya haqidagi ta'limotning ta'kidlashicha, bizning navbatdagi hayotdagi mavjud bo'lish shaklimiz bu hayotdagi orzularimiz va ehtiroslarimizni aks ettiradi.

Buni o'z yo'lida uchraydigan hamma narsani yeb, hazm qilib yuboradigan kapalak qurti bilan qiyoslash o'rinli bo'lishi mumkin.

Kapalak qurtiniki kabi xohish istaklarga ega bo'lgan kishi navbatdagi hayotida unga aylanadi. Kapalak qurti G'arb mentalitetining tobora ko'proq va beto'xtov iste'molga nisbatan to'yim bilmas ehtiros bilan ifodalanadigan xususiyatining obrazi bo'ladi. Shu sababli kapalak qurtiga aylanmaslik uchun unga xos bo'lgan xatti-harakatlar va hohish-istaklardan yiroq bo'lish kerak.

Hohish-istaklardan qanday qilib xalos bo'lish va karmani nazorat qilish mumkin? Hind falsafasining g'oyat muhim manbai hisoblanadigan **Bxagavadgitaning** kichik parchasida **olov** tayanch ramziga aylanadi. Bizning ishlarimiz bilim olovi bilan qamrab olinishi kerak. Bunga zohidlik va yoga orqali erishish mumkin. Faqat shu tarzdagina karmadan xalos bo'lishga intiluvchi kishi pirovard najotga ega bo'ladi. Biroq bunday maqsad bizning ko'pchiligimiz uchun erishilmaydigan maqsaddir. Biz hayotlar va o'limlar siklidan qutulib keta olmaymiz. Bizning "mohiyatimiz" millionlab turli qiyofalarda qayta tug'ilishdek tavakkalchilikka bog'lanib qolgan. Shunga qaramasdan, garchi hammamizning birdaniga taqvodor bo'lib, qolishimiz mumkin bo'lmasada, lekin bu hayotda eng yaxshi tarzda ish tutish uchun hamma asoslarga egamiz. Karma falsafasiga binoan, yaxshilik qiladigan va yaxshilik istaydigan kishi navbatdagi hayotda yaxshi mavjudot bo'lib qayta tug'iladi yoki bir muncha yuqoriroq tabaqaga o'tadi. Shunday qilib, karma haqidagi ta'limot, reinkarnatsiya g'oyasi va tabaqachilik tizimi hind falsafasining ulkan qismi uchun yaxlit negizni yaratdi. Uning doirasida axloq va ijtimoiy tizim bir-birini o'zaro qo'llab-quvvatlab turadi.

Ularda ruh muammosi ko'proq etnik muammo sifatida shaxsni yetuklikka erishish nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va qabul qilingan umumiy g'oyalar, ya'ni ruhning uchib yurishi, abadiyligi ushbu manbalarda o'z aksini topdi.

Shu asosda er.avv. III asrda jaddizm va buddizm diniy ta'limotining mazmuni shakllandi, yo'nalishi ham ruhiy hodisalarning tana bilan bo'lgan munosabatiga doir o'z qarashlarini ifoda etdi. Jaddizm tana ruh erkinligini sababchisi deb ta'riflangan bo'lsa, Buddizm tana umuman ruhni alohida sifatda inkor etdi.

Gretsiyada Sokratgacha bo'lgan falsafa shakllangan davr bilan taxminan bir vaqtlarda buddizm, yangi din va falsafa shakllana boshladi. Ushbu kontekstda "Budda falsafasi" iborasi u yoki bu darajada Budda dinining hind asoschisi Siddxarta Gautama (taxminan miloddan avvalgi 563-483-yillar) daxldor bo'lgan diniy e'tiqodlar va falsafiy qarashlarni ko'rsatadi. Biz keyinchalik boshqa madaniyatlarda rivoj topgan buddizmning boshqa shakllarini ko'rib chiqish imkoniyatiga ega emasmiz (Buddizmning Hindistonda yetakchi pozitsiyalarni boy berganidan keyin Tibetda va Sharqiy Osiyoda muhim rol o'ynaganligi bilan qiyoslang).

Boshqa ko'plab hind avliyolari kabi Siddxarta Gautama ham uy-ro'zg'orini va xotinini qoldirib, zohid va donishmand sifatida ziyoratga chiqib ketgan. Ko'p yillik zohidlik va o'z-o'zini azoblashdan keyin u inson hayotining fundamental masalalari yuzasidan hali ham ilgariyidek baribir to'la g'aflatda (*avidiya*) ekanligini sezgan. Shuning uchun u o'z-o'zini azoblash amaliyotidan voz kechish va an'anaviy mushohadaga qaytishga qaror qiladi. Biroz vaqtdan keyin Gautamaning ongi tiniqlashib ketadi va u bunday savollarga javob beradigan bilimni egallaydi. Keyinchalik u **Budda** (*Oydinlashgan*) nomi bilan mashhur bo'ladi.

Miloddan ilgari V asrda Hindistonda Upanishadlar falsafiy hayotda muhim o'rin egallagan bir paytda uning diniy hayotida veda an'analari ustunlik qilardi. Yangi budda ta'limoti qadimgi veda adabiyotlariga keskin qarshi chiqdi va marosimlar hamda urf-odatlarining hamma shakllarini inkor etdi. Ayni bir paytda u Upanishadlar muayyan bir qismining tanqidiy idrok etishgan.

Mantiqqa ziddan ko'niksa-da, lekin Budda spekuliyativ (soxta) va diniy tafakkurlarga nisbatan g'oyat salbiy munosabatda edi. Hozirgi sharhchilar ma'lum darajadagi anaxronizm bilan uni "empiristsist" va "skeptik" sifatida tavsiflashadi. Ehtimol, Buddaga tegishli bo'lgan matnlar uning keyinchalik ilohiylashtirishi uchun asos bermaydi. Upanishadlarning ko'plab parchalari kabi yangi ta'limot ham insonning ozod etilishi yoki xalos bo'lishiga qaratilgan. Ozodlik holatini Budda nirvana deydi. Bu atama ko'p jihatdan boshqa an'analardagi *moksha* atamasiga muvofiq keladi. Buddaning o'zi erishgani kabi nirvanaga erishishni xohlaydigan kishi o'zini bu dunyo bilan bog'lab turgan hamma narsadan, shu jumladan, falsafiy va diniy ta'limotlardan ham xalos qilishga o'rganishi kerak. Budda sol bilan analogiyadan foydalanib, bunday talabning narigi qirg'og'iga suzib o'tishga majbur. U daraxt poyalarini yig'adi va ularni novdalar bilan bog'lab mustahkam sol yasaydi, shu sol yordamida daryoning narigi qirg'og'iga eson-omon yetib oladi. U maqsadga erishgach, o'ziga o'zi bu solning haqiqatdan ham yaxshi va foydali bo'lganligini ta'kidlaydi. U solni o'zi bilan birga olib ketishga qaror qiladi va miyasiga joylab, yo'lga tushadi. Shunday qilib, u o'ziga ortiq kerak bo'lmagan solni qirg'oqda qoldirib ketadi. Bunday analogiyaning ma'nosi shundaki, yangi ta'limot ham solga o'xshaydi. Sol uni o'zi bilan birga olib ketishi uchun emas, balki u yordamida daryoni kesib o'tish va *nirvanaga* erishish uchun mo'ljallangan. Falsafaning maqsadi haqidagi bunga o'xshash tasavvurlar uning tarixida bir necha marta paydo bo'lgan. Ularga binoan, falsafa shunchaki egallab qo'yilsa yomon bo'lmaydigan narsa emas, balki vositadir.

Budda Shakya Muni (miloddan avvalgi 556 – 476-yillar). Budda dunyoda eng keng tarqalgan dinlardan biri – buddizmning asoschisidir. U Hindistondagi Shakya qabilasi hukmdorining o'g'li bo'lgan. Budda Himolay tog'ining etagida dunyoga kelgan. Uning asl ismi – Gautama bo'lgan. Shakya Muni uning laqabi bo'lib, "shakya qabilasining zohidi" degan ma'noni bildiradi.

Gautama muhtasham saroyda, gullar va dur javohirlar ichida yashagan. Shuning uchun u hayot hamma yerda go'zal va zavqli degan xulosaga kelgan.

Biroq bir kuni og'zida bitta ham tishi yo'q, qartayib qolgan qariyani uchratgach, keksalik muqarrar ekanini tushunadi. Bemor odamni uchratib, salomatlik omonatligini angladi va o'lim to'g'risida o'ylay boshladi. Shu tariqa zohidlikni

ixtiyor qiladi. Yetti yil tarki dunyochilikda, ochlik va sargardonlikda yashaydi. Kunlardan bir kuni u katta daraxt ostida chordona qurib chuqur o'yg'a tolqancha o'tirganda mo'jiza yuz berib, ongi tiniqlashadi va donishmandlik sari yuz tutadi. Shu paytdan boshlab uni Budda deb atashadi. Budda Gang daryosi bo'yidagi Banoras shahrida o'z ta'limoti asoslari bo'yicha dars bergan.

Budda Shakya Muni shunday degandi: "Inson hayoti azob uqubatlardan iboratdir. Biroq doimo to'g'ri so'zlab, ezgulikka intilish o'zgalarning haqiga xiyonat qilmaslik, g'azab va hasadni yengish orqali uni yengillatish mumkin. Shuningdek, inson behuda yugur – yugurlardan, mol dunyo orttirish havasi va haddan ziyoda huzur-halovat istagidan ozod bo'lmog'i lozim. Ana shunda har bir boy va kambag'al, shoh va qul, ruhoniylar va oddiy kimsalar dunyoga qayta - qayta kelish azobidan xalos bo'ladilar".

Budda ta'limoti ayni bir vaqtning o'zida ham qiyin, ham teran. Biz bu o'rinda faqat uning "to'rtta yaxshi haqiqat" degan nom bilan tanilgan asosiy qoidalarini sxematik tarzda tavsiflab berishimiz mumkin.

1. Dunyo azob-uqubatlarga to'lib ketgan. Tug'ilish azob, qarilik azob, kasallik azob va o'lim azob. O'zing yomon ko'radigan odam bilan uchrashish azob, sevimli kishidan judo bo'lish azob, xohlagan narsani qondirish uchun behuda kurash azob. Aslida xohish istaklar va ehtirolardan bo'lmagan hayot har doim azob keltiradi. Bu "azob haqidagi haqiqat" deyiladi.

2. Inson azoblarning sababi shubhasiz jismoniy mavjud bo'lish ishtiyoqida va dunyoviy ehtirolarning xomxayoligidadir. Agar bunday ehtirolar va xomxayollarning kelib chiqishini kuzatilsa, shu narsa ma'lum bo'ladi, ular hamma narsani yutib yuboradigan, instinkti tarzda kelib chiqadigan hoxish istaklarga asoslanadi. Masalan, yashashga nisbatan kuchli irodaga asoslanadigan hoxish, agar xatto uning izlaydigan narsasi ba'zan o'lim bo'lib chiqsada, o'zi hoxlagan narsani izlaydi. Bu azoblarning sababi to'g'risidagi haqiqat deb ataladi.

3. Agar insonning barcha ehtirolari negizida yotgan xohish bartaraf etilishi mumkin bo'lsa, unda ehtiros o'ladi va odamning azoblari nihoyasiga etadi. Bu azoblarning to'xtatilishi haqidagi haqiqat, deb ataladi.

4. Hohish istaklar va azoblar bo'lmaydigan holatga erishish uchun muayyan yo'lga amal qilish lozim. Bunday saxovatli eski yo'lning bosqichlari quyidagilardir: to'g'ri tushunish, to'g'ri nutq, to'g'ri tafakkur, to'g'ri fe'l-atvor, to'g'ri turmush tarzi, to'g'ri kuch-g'ayrat, fikrning to'g'ri yo'nalishi va diqqat- e'tiborni to'g'ri qaratish. Bu azoblarning sababidan xalos bo'lishning saxovatli yo'li haqidagi haqiqatdir.

Keyinchalik paydo bo'lgan **Sanya Vedanta, Yoga, Milansa** falsafa maktablari ham ruhni o'rganishga metafizik etnik tomondan yondashdilar. Vedantada Upanishadagi idealistik g'oyalar ilgari surildi. Ularda Ataman va Braxman haqida fikr yuritildi. Bu fikrga ko'ra ruh doim tananing intilishlari va hissiy kechinmalari ortida yashiringan bo'ladi. Qa'tiy intizom orqali ruh ulardan xalos bo'lib, abadiy Braxman darajasiga yetadi. Yoga ta'limotida esa haqiqiy yuksaklikka erishish uchun psixik faoliyatga to'sqinlik qilayotgan tomonlarni bartaraf qilish kerak bo'ladi deyiladi. Buning uchun yogalar maxsus 8 olamni: avval tana xarakatlarini (nafas olish gavda harakatlari (keyin psixik aktlar) diqqat, tafakkurni boshqarish uslublarini ishlab chiqqan. Yogalar tomonidan ishlab chiqilgan sezgi chegaralarida narsalarni

idrok etish, ko'rish gallyutsinatsiya, idrok illyuziyasi hindlarning psixologik ta'limotida katta o'rin egalladi.

Hind adabiyotida qadimdan idrokning 2 xil: *noaniq* (*nirvikalka*) va *aniq* (*sarvikalka*) shakli farqlangan. Noaniq idrok sensor, narsa va hodisaning sezgi a'zosi bilan aloqaga kirishi orqali idrok qilinishi. Vedanta maktabining namoyondlari noaniq hech qanday individualligi ham, umumiyligi ham bo'lmagan hissiy kechinmalar yig'indisidir, deb ta'kidlaydilar. Aniq idrok bo'lingan nutq tuzilishida namoyon bo'luvchi idrok bo'lib, buddaviylarning ta'kidlashicha, u idrok emas, chunki unga aql ta'sir etadi. Nutq har xil belgilardan tashkil topganligi uchun idrok etilayotgan obrazni xiralashtiradi. Mimansa maktabining tarafdorlari vedantistlarni ham buddaviylarni ham, tanqid qilgan holda noaniq idrok ikki belgiga - umumiy va o'ziga xos belgilarga ega ekanligini ta'kidlaydi. Umumiy belgi ko'pchilik individual ob'ektlarga taalluqli bo'lsa, o'ziga xos idrok faqat berilgan ob'ektlarga tegishlidir. Noaniq idrok qilinishi mumkin emas, chunki buning uchun uning boshqalaridan ajratishga to'g'ri keladi. Lekin bu ob'jekt umumiy belgi sifatida ham idrok qilinmaydi, chunki buning uchun u boshqalar bilan birlashtirilishi kerak. Bunga esa faqat nutq hisobidan erishish mumkin. Chunki nutq narsalarga xos belgilarni ajratishi ham birlashtirishi ham mumkin degan xulosaga keldilar. Buni maktab namoyandalari "Reallik" va "Illyuziya" deb atardi. "Reallik" va "Illyuziya"ni Mimansa maktabining faylasufi Bxata organ va tashqi ob'jekt o'rtasidagi munosabat bilan belgilaydi. Agar bu munosabat qandaydir sabab bilan buzilsa, idrok illyuzior bo'lib qoladi. Buning sababi sifatida Bxata: periferik (sezgi a'zosidagi) va markaziy (manas) qismdagi buzilishni ko'rsatadi. Gallyutsinatsiya ham xuddi shunday paydo bo'ladi. Tush ko'rish ham gallyutsinatsiyaning bir turidir.

Psixik hayot davomida o'tish davri muammosi g'arbiy Yevropa faylasuflarini ko'proq qiziqtirdi. Hech kimni hindlar kabi "men" muammosi bunchalik ko'p o'ylantirmagan. Masalan, lakata ma'lumotida unuman "men" muammosi inkor qilinadi. Ular shunga asoslanadiki, sezgi a'zolarimiz bizga "men" haqida hech narsani ma'lum qilmaydi. Xulosa chiqarish yo'li bilan olingan ma'lumotlar esa noto'g'ri bo'lishi ham mumkin.

Qadimgi Xitoy tibbiy manbalari (er. avv. VIII asrga oid "Ichki olam haqidagi kitoblari") dan ma'lum bo'lishicha, bosh organ "tana knyazi" bu yuksak bo'lib, hayotiy jarayonlar asosan havosimon Si elementi bilan bog'liq. Tanadagi boshqa elementlar bilan aralashib, Si fiziologik jarayonlarni va psixik fe'lni bajaradi deb hisoblangan. "Yurak fikrni harakatlantirgani uchun u fikrimiz asosi, jigar esa hissiyotlarimiz asosidir", deb ta'kidlaydi qadimgi Xitoy tabiblari. Tabiblar o'sha davrdayoq temperament haqidagi dastlabki g'oyani ilgari suradilar. Bu ma'lumotga ko'ra temperament 3 ta element: havosimon Si elementi, qon va balg'amning miqdoriga bog'liq bo'ladi.

1. Agar qon ko'p bo'lsa, odam kuchli yo'lbarsdek jasur bo'ladi.

2. Agar Si elementi ko'p bo'lsa, odam maymun kabi beqaror, harakatchan bo'ladi.

3. Agar shilimshiq modda ko'p bo'lsa, odam kamharakat, sust bo'ladi.

Xuddi Hindistonda bo'lgani kabi er. avv. I ming yillikning o'rtalarida paydo bo'lgan Xitoy falsafasi maktablari o'zining etnik yo'nalishi bilan ajralib turadi. Shunday maktabning eng yirigi Lao-Szi asos solgan maktab hisoblangan.

Lao Szi (miloddan avvalgi 579-499-yillar). Xitoylik faylasuf Lao Szi Chu podshohligining fuqarosi bo'lib, asl ismi Li Er edi. Lao szi "ustoz Lao" degan ma'noni anglatadi. Lao esa laqab bo'lib, "qariya" deganidir.

Lao Szi Chjou saroyida arxiv xodimi bo'lib hizmat qilgan. Konfutsiy bilan uchrashgan. Lao Szi Chjou saltanatining inqirozga yuz tutganini ko'rib, "iste'foga" chiqadi va tarki dunyo qilib, g'arbga qarab yo'l oladi.

Chegaraga yetib kelganda chegara boshlig'i undan o'z vataniga nimadir qoldirib ketishni so'raydi. Li Er chegara boshlig'iga 5000 belgidan iborat qo'lyozmani topshiradi. Bu tarixda "Daodetszin" ("Ezgulik yo'li yoki kuch va harakat haqidagi kitob") nomi bilan mashhur kitob edi. Bu kitobda Dao ta'limotining mohiyati haqida so'z boradi. Bu "odamlar yuradigan yo'l" degan ma'no bildiradi. Hozirga kelib "Dao" qonuniyat, qonun degan ko'chma ma'noni anglatadi.

Buyuk ishlar, albatta mayda ishlardan boshlanadi.

Bilguvchi so'zlamaydi, so'zlaguvchi bilmaydi.

Fikrlaringizga ehtiyot bo'ling: ular qilmishlaringiz ibtidosidir.

Buyuk to'g'rilik egrilikka, buyuk zakovat axmoqlikka o'xshaydi.

Lao Szi haqida ma'lumotlar ko'p emas. Faqat shu narsa ma'lumki, u Konfutsiyning zamondoshi bo'lgan. U yolg'iz yashagan va mashhurlikdan o'zini yiroq tutgan. Lao Szining nomi "**Dao de szin**" ("Yo'l va uning sahovati haqidagi kitob" yoki "Dao va de haqidagi kitob") degan asar bilan bog'liq. lekin bu asarni uning yozganligi aniq emas. Bu asar uning muxlislari tomonidan bitilgan bo'lishi ham mumkin.

"Dao de szin daosizm" falsafasiga doir klassik matndan iborat. Uni tushunish qiyin, talqin qilishda esa katta muammolar ko'ndalang bo'ladi. Geraklit kabi Lao Szini ham ko'pincha "sirli" va "o'qib bo'lmaydigan" deb atashadi. "Dao de szin" asari tabiat yoki borliqqa oid xitoy falsafasiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi. Bu uni amaliy yo'nalishdagi konfutsiychilik an'analariga o'xshagan ayrim markaziy falsafiy qoidalaridan ham yaqqol ajralib turadi.

Lao Szi uchun "dao" tushunchasi fundamental tushuncha hisoblanadi. Daoni u "noaniq", "cheksiz", "o'zgarmas", "makon va zamonda cheksiz", "tartibsizlik va shakl" deb hisoblangan deyiladi adabiyotlarda. Bunga o'xshash so'zlar vositasidagi ifodalashlar faqat o'zlari ifodalaydigan narsalarning alomati bo'lishi mumkin. Qa'tiyoq qilib aytganda, til bunday holda adekvat bo'la olmaydi, chunki uni xatto salbiy ta'riflar orqali ifodalashda ham daoning nima bo'lishini darhol faraz qiladi. G'arb tafakkurida bunga o'xshash yondashuv *salbiy (apofatik) teologiyaga* o'xshaydi, unga ko'ra biz Xudo to'g'risida ijobiy fikr bildirishga ojizmiz. Biz faqat uning nima bo'la olmasligini ta'kidlashimiz mumkin. Shu bilan birga Lao Szining Dao haqidagi fikrlari grek naturfalsafasi qo'llagan savollar va javoblar tiplari bilan ko'plab umumiylikka ega fikrlarga o'xshab tuyuladi.

Konfutsiy (miloddan avvalgi 551 – 479-yillar). Konfutsiy Xitoyning sharqidagi Lu knyazligida tug'ildi. U aslzodalar xonadoniga mansub bo'lib, otasi Shulyan Xe Lu knyazligidagi Szou muzofotini boshqargan. Konfutsiy tug'ilganda

otasi 70 yoshga to'lgan edi. Uch yoshga to'lganda otasidan, 17 yoshida onasidan ayrildi. Oilada Konfutsiydan tashqari 9 qiz va bir nogiron o'g'il bo'lgan.

Konfutsiylikda uning asoschisi Konfutsiy birinchi bo'lib inson psixologiyasida irsiy va hayotda o'rtirilgan jihatlarning mutanosibligi masalasini ko'tarib chiqdi. Uning fikricha, insonga xos psixik jihatlarning tug'ma hisoblanadi, shuningdek, odam o'z tabiatiga ko'ra mehribon mavjudot, uni tashqi muhit buzadi. Uning zararli ta'sirini yengish uchun inson yetuklikka erishish kerak.

Konfutsiy (taxminan miloddan avvalgi 551- 479-yilgacha) Budda, Fales va Pifagor yashagan davrda yashab o'tgan. U yozgan matnlar saqlanib qolmagan, lekin uning ta'limotining asosiy qoidalari Konfutsiyni shogirdlari bilan suhbatlar (savollar va javoblar) haqidagi qisqacha qaydlar to'plami ***fikrlar va suhbatlarda*** yozib qo'yilgan. Ular asosan to'g'ri fe'l-atvorning ijtimoiy etnik muammolariga bag'ishlangan. Ulardan Konfutsiy siymosi an'analariga qattiq rioya qilgan mutafakkir sifatida gavdalanadi. Masalan, u odam faqat an'anani astoydil o'rganish yordamida o'z vazifalarini to'g'ri tushunib yetishi mumkin, deb hisoblaydi. An'ana, shuningdek, mavjud betartib ijtimoiy shart-sharoitlarni isloh qilish borasidagi urinishlarga asos bo'ladigan me'yor tusini kasb etadi. Ana shunday yondashuv tufayli Konfutsiy ta'limotida qadimgi yozma manbalarni o'rganish markaziy o'rin tutadi. Hind falsafasida bo'lgani kabi olamdan qochish emas, balki dunyoga moslashish Konfutsiyni asosiy fikri bo'lgan. Konfutsiyni bunday qarashlarini uning izdoshi Men Szi davom ettirgan.

Men Szi (miloddan avvalgi 372 (taxminan) - 289-yillar). “Men Koinot fuqarolaridanman”,- degan ekan Men Szi. U Xitoyning hozirgi Shandun viloyati hududida joylashgan Lu xonligida tug'ilib o'sgan. Men Szi Konfutsiyni nevarasi Szi Si qo'lida tahsil olgan. Bu faylasuf mamlakatni muvaffaqiyatli idora etishning 12 qoidasini ishlab chiqqan.

O'zining ana shu g'oyalarini amalga tatbiq etish niyatida u hukumat tizimiga ishg'a kirish uchun Xitoyning turli xonliklarini kezib, qisqa muddat Si xonligida maslahatchi bo'lib ishlagan. Insonparvarlikka tayangan holda davlatni boshqarish g'oyalarini hayotga tatbiq etish yo'lidagi behuda urinishlardan so'ng Men Szi vatani Luga qaytadi va g'oyaviy qarashlarini o'zi tashkil etgan maktab, shogirdlari, kitoblari orqali targ'ib va tashviq qiladi.

Men Szining asosiy asari “**Men Szi**” deb ataladi. Lyudvig Feyerbax: “Men Szi Xitoyning Konfutsiydan keyingi eng buyuk faylasufidir”, - deb yozgandi.

Konfutsiy kabi u ham inson tug'ma ravishda yaxshi bo'ladi va bunday yaxshilik tarbiya yo'li bilan rivojlantirilishi mumkin, deb hisoblagan. U ham o'z davridagi ko'plab xitoylik faylasuflarga o'xshab o'z umrini turli imperatorlik saroylarida o'tkazgan va shahzodalarga ikkita eng muhim saxovat insonparvarlik va adolatdan ta'lim bergan. Lekin Konfutsiyda yana bir oqim Syun-szi asos solgan oqim paydo bo'ldi.

Syun Szi (taxminan miloddan avvalgi 313-235-yillar). Qadimiy Xitoy faylasufi Syun Szi Chjao hoqonligida dunyoga keldi. Miloddan avvalgi 266-yilda Chjaoni tark etib, Sinn saltanatiga jo'nadi va bu yerda hoqon Chjao Van hamda uning bosh vaziri Suy bilan hamsuhbat bo'ldi.

Miloddan avvalgi 264-yili faylasuf Si hoqonligiga kelib, “Szi-sya” akademiyasida dars bera boshlaydi va tez orada saltanatdagi eng koʻzga koʻringan aʼyonlar qatoridan joy olib, olimlarga boshchilik qiladi.

Oʻta mustaqilikka va fikrlarini ochiq oydin aytishga odatlangani bois Syun-szi 255-yilda tuhmatga uchraydi. Natijada Si hoqonligidan Chu saltanatiga qarab yoʻl oladi va bu yerda Lanlin tumaniga hokim qilib tayinlanadi.

Miloddan avvalgi 250-yilda Syun Szi vazifasidan ozod etiladi va Chjao xonligiga qaytib boradi. Oradan koʻp oʻtmay u Chu hoqonligi Lanlin viloyati hokimligi vazifasiga qayta tiklanadi.

Miloddan avvalgi 238-yili faylasufning homiysi boʻlmish CHun-shen viloyatining hukmdoriga suiqasd qilinadi. Syun Szi noiloj davlat xizmatidan ketadi. U Lanlin viloyatida muqim qolib, shogirdlari bilan birgalikda “**Syun Szi**” deb nomlangan asarini yozishga kirishadi.

Hukmdorlar-u vazirlar bilan dadil muloqatda boʻlib, oʻz fikrini tap tortmay ayta olgan Syun Szi hayotini qashshoqlik va faqirlikda oʻtkazadi. Zamondoshlari uning falsafiy salohiyatini munosib qadrlay olmaydilar. U hayotdan shu tariqa koʻz yumadi.

Uning fikricha, inson oʻz tabiatiga koʻra badjahl boʻlib, mehribonlik bu tarbiyaning natijasidir. Axir bunday boʻlmaganda insonni tarbiyalashga hojat qolmas edi-ku! Axir oʻzingda bor narsaga, itilib nima qilasan. Syun-szi tomonidan. “Inson xarakteri kulol loydan yasagan koʻzga oʻxshaydi”, - deb taʼkidlanadi.

Syun Szining gʻoyalari targʻib qilishda faollik koʻrsatgan shogirdlaridan biri Xan Feydir.

Xan Fey (miloddan avvalgi 288-233-yillar). Qadimgi Xitoy faylasufi Xan Fey Xan saltanatining aslzoda xonadonlaridan birida dunyoga keldi. U bolalik chogʻidanoq duduqlanib gapirardi. Keyinchalik Syun-szining qoʻlida tahsil olib, Shan Yan, Shen Buxay, shuningdek, daosizm (xitoycha “dao” - qonun demak) taʼlimoti bilan qiziqqan.

Xan Fey oʻziga qadar yashab oʻtgan koʻplab yirik donishmandlar kabi legistik (“legist” - lotincha “qonun” degan maʼnoni anglatadi) dunyoqarash tarafdori boʻlib, davlatni boshqarish muammolari bilan shugʻullangan. “Qonunlar halqning otasi va onasidir. Xukmdor va amaldorlar, oliy nervlilar-u past tabaqadagilar - hamma qonunga birdek amal qilmogʻi lozim. Bu- buyuk boshqarish sanʼati deb ataladi” degan gʻoyani yoqlagan.

Xan Fey qonunni birinchi oʻringa qoʻygan Shan Yan (“qonunlar va farmoyishlar - halqning hayoti va boshqaruvning asosidir”), hukmdorlik sanʼatini birinchi oʻringa qoʻygan Shen Buxay (“Hukmdor qoʻl ostidagi amaldorlarni ishlata biladi va xarakatlarining natijasi bilan oʻzgalarni lol qoldiradi”), iyerarxiya (quyi mansabdagilarning yuqori mansabdagilarga boʻysunish tartibi) kuchini birinchi oʻringa qoʻygan Shen Dao (“Ahloqsizlarni itoatga keltirish uchun donishmandlikning oʻzi yetarli emas, ammo donishmandlarni egib olish uchun eʼtiborli mavqening oʻzi yetarli”) qarashlariga tayanib, boshqaruvning “uch quroli” va “ikki tayanchi” haqidagi taʼlimotni ishlab chiqdi.

Xitoydagi materialistik oqimning yirik namoyandalaridan biri Van Chun edi. U oʻzining mashhur “**Tanqidiy mulohazalar**” nomli asarida tabiatshunoslik va

tibbiyotning o'sha davrdagi yutuqlari asosida diniy-teologik g'oyalarni tanqid qiladi. Tabiat qonunlari inson ruhiyatini bilishda birdan bir xitoylik mutafakkir Fan Chjen ham o'z davrida ilgari surdi. U ruhning abadiy emasligi aksincha moddiy tananing funksiyasi bo'lgani uchun ajralmasligi va u bilan birga yo'qolishi o'z traktida yozgan "Tana, – deb yozadi u, – ruhning materiyasi, ruh tananing funksiyasidir. Materiya uchun ruh pichoqdek o'tkirdir, o'tkirlik bu pichoq emas. Pichoq mavjud bo'lmay o'tkirlik bo'lishi mumkin emas. Xuddi shunday ravishda tana o'lib ruh qolishi mumkin emas", – deb ta'kidlaydi Fan Chjen. Shu bilan birga u ruh faqat ma'lum tarzda tuzilgan materiyaga xos ekanligini aytib o'tdi.

Ma'lumki, er.avv. IV-V asrda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi jamiyatning tabaqalanishi va quldorlik davlatlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu davlatlarda ruhning abadiyligini, u tanani tark etib bemalol xarakatlanib yurishi mumkinligini ta'kidlovchi diniy ideologiya hukmron edi. Shu bilan birga bizgacha yetib kelgan manbalarda nafaqat diniy balki, tabiiy bilimlarning asoslari ham ta'riflangan. Narsa va hodisalarni teologik, mifologik jihatdan tushuntirishga harakat qiluvchi tasavvurlar asta-sekin ratsionalizatsiyaga uchrab yangi tushunchalar bilan almasha boshladi. Xudo hali ham oliy hukmron bo'lib hisoblansa-da, odam hayotiga o'tkaziladigan ta'siri haqidagi qarashlar avvalgidan o'zgarib bordi.

Er. avv. IV asr oxiriga oid Misrdan topilgan "Memfis teologiyasining yodgorligi" - psixik faoliyatga berilgan ta'rif fikrimizni tasdiqlaydi. Unga ko'ra, bu dunyoning me'mori Ptax xudosidir. U ko'z, quloq, burun, sezgi a'zolarini yurakka xabar berish uchun yaratgan. Yurak orqali berilgan xabarni til takrorlaydi xolos. Albatta, bugungi kun bahosi bilan bunday fikrlar ibtidoiy bo'lib hisoblanadi. Ularda "periferiya – markaz" munosabatida dastlabki elementlari ko'zga tashlandi. Shu tariqa teologik dunyoqarash doirasida ba'zi narsalar haqidagi tasavvurlar o'zgarib boradi. Buning asosiy sababi qadimgi sharq tibbiyotining yutuqlari hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savollar::

1. Sharq mamlakatlarida ilk psixologik fikrlarning paydo bo'lishi
2. Jaynizm va uning psixologik bilimlar taraqqiyotidagi o'rni
3. Buddizm uning psixologik bilimlar taraqqiyotidagi o'rni
4. Daosizm va uning psixologik bilimlar taraqqiyotidagi o'rni

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Yogalar ta'limotining psixologik tavsifi
2. Falsafiy ta'limotlardagi psixologik g'oyalar
3. Konfutsiy va uning psixologik bilimlar taraqqiyotidagi o'rni
4. Lao Szi ta'limotining psixologik bilimlar taraqqiyotidagi o'rni

ANTIK DAVR PSIXOLOGIYASI

“Psixologiya fan sifatida ruh xaqidagi ta’limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh xaqidagi ta’limot odamzot tomonidan ilgari surilgan birinchi ilmiy gepoteza”dir,- deb yozadi L.S.Vigotskiy.

Anita – ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud bo’lgan bo’lsada er. avv. II asrda tabiat va inson xaqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh xaqidagi ilmiy farazlar paydo bo’la boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu erdadir.

“Qaysi yo’llar bilan bormagin, baribir ruhning chegarasiga borolmaysan” degan aforizm bilan Efeslik **Geraklit** (er.avv. 530 - 470-yillar) individual ruh va koinot birligi g’oyasini ilgari surdi. Unga ko’ra, barcha narsa asosida olov yotadi. Organizmdagi olov uchquni - psixologiyadagi ruhdur. U “olovli va nam” holatda bo’ladi. Mast odam qayerga ketayotganini bilmaydi, chunki uning psixikasi namdir”, - deb yozadi Geraklit. Uning ta’kidlashicha, ruh nomi umumiy logos qonunlari bilan belgilanadi. Bu fikr bilan Geraklit barcha psixik hodisalar moddiy dunyo qonunlariga buysonishni ta’kidlamogchi bo’ldi. Determinizm tamoyilini juda sodda ko’rinishda ta’riflamogchi bo’ldi.

Miloddan avvalgi V asrning ikkinchi yarmida yashab o’tgan yunon faylasufi Kratil shunday degan edi: “Geraklit (Buqrot) aytganidek, oqayotgan suvga ikki marta emas, xatto bir marta ham sho’ng’ib bo’lmaydi. Chunki nima haqda gapirmaylik, biz tugal fikr aytib ulgurmasdan uzluksiz o’tkinchilik qonuniga bo’ysunuvchi har qanday voqelikning mohiyati o’zgarib ketadi”. Lekin uning g’oyalari psixik hayotni hamma eshiklarini ochishga kalit bo’la olmas edi. Geraklit o’zidan oldin o’tgan milet maktabi. faylasuflari Fales, Anaksimandr, Anasimenlarning ruh bo’linmasligi to’g’risidagi fikrlarini izdoshidir.

Falesning ushbu fikrlari bizning nuqtai nazarimizcha hali hanuz o’z ahamiyatini yo’qotmagan. Uni quyida keltiramiz:

- Eng go’zal narsa nima?
- Odam, chunki u Tangrining mahsulidir.
- Eng tez narsa nima?
- Aql, u hamma narsani ortda qoldiradi.
- Hammadan donoroq narsachi?
- Vaqt. Chunki yolg’iz vaqtgina hamma narsani oydinlashtiradi.
- Hamma uchun eng umumiy narsa nima?
- Umid, chunki u hech vaqosi yo’qlarda ham mavjuddir.
- Eng kuchli narsa nima?
- Zaruriyat, chunki u hamma narsaning ustidan hukmronlik qiladi.
- Eng qiyin narsa nima?
- O’zni anglash.
- Eng oson narsa-chi?
- O’zgalarga maslahat berish.
- Kimni baxtli sanash mumkin?
- Jismonan sog’lom, ruhan xotirjam hamda iste’dodini o’sтира olgan kishini.
- Baxtsizlikka dosh berishning oson yo’li nima?

922260

- G'animlarning sendan-da yomon ahvolga tushib qolganiga guvoh bo'lish.

Geraklit hayoti: Geraklit Milet bilan qo'shni bo'lgan dengiz forti Efesda tug'ilib o'sgan. U miloddan avvalgi 500-yillar atrofida, ya'ni Falesdan taxminan 80 yildan so'ng yashab o'tgan.

U podshoh xonadoniga mansub bo'lib, akasining foydasiga shohlik martabasidan voz kechgan.

U "kosmos" so'zini birinchi bo'lib qo'llagan yunon faylasufi edi. ("kosmos" so'zi "tartib" degan ma'noni anglatadi. Bu so'z dastlab davlat tizimi va xatto ayollarni "tartib"ga keltiruvchi pardoziylik anjomlariga nisbatan ham qo'llanilgan. "Kosmetika" so'zi shundan kelib chiqqan).

Geraklit to'g'risida bir necha tarixlar ma'lum, biroq ularning real negizga egaligi ehtimoldan ancha yiroq. Bularning hammasiga qaramasdan, saqlanib qolgan parchalar asosida uning obrazini qayta tasvirlash imkoniga egamiz. Geraklit har doim ham o'z zamondoshlari tomonidan tushunilmagan, mahdud, achchiq istehzolar faylasuf sifatida g'aybatlanadi, u zamondoshlarining o'zini anglab etishmaganligi uchun ularning aqliy qobiliyatlarini juda past deb qaragan. Mana shuning uchun u odamlarning fikrlari va nuqtai nazarlari "bolalarning o'yinchoqlariga" o'xshaydi, demak ta'kidlagan. Geraklitga doir yana bir parchaga binoan, tushunmaydigan odamlar kishilarga, "ishtirok eta turib qatnashmayotgan" kishilarga o'xshaydi. Buning ustiga, Geraklit ko'pchilik fikrini nazarda tutib, uning vakillarini "poxolni oltindan afzal ko'radigan eshaklarga" qiyoslaydi.

Zamondoshlarining Geraklit ta'limotini tushunmaganligi, shubhasiz, nafaqat ko'pchilikni noto'g'ri fikrlashi bilan bog'liq edi. Geraklitga faylasuf sifatida "Noma'lum" degan laqab berilgan. U ko'pincha o'z fikrlarini noaniq va ko'p ma'nolij majozlar yordamida bayon qilardi. Afsonaviylikdan qat'iyat bilan yiroqlashishga harakat qilgan miletlik naturfaylasuflardan farqli ravishda Geraklit afsonaviylik uslubida bayon qilish tarafdori edi.

U miletliklarda bo'lgani kabi ilmiylik darajasiga ega bo'lmagan. U Parmenidga o'xshab mantiqiy, puxta belgilangan tushunchalarni ham qo'llamagan. Geraklit his qilish va kuzatuvga tayangan – uning nutqi folbinlarning gap-so'zlariga o'xshab ketardi.

Bizning bilishimizcha, Geraklit o'z asarlarini Artemida Efesskaya ibodatxonasida saqlagan. Uning ko'p parchalari saqlanib qolgan. 126 ta parcha haqiqatdan ham unga tegishli deb hisoblanadi, 13 ta parchaning muallifi kimligi shubhalidir.

Geraklitning parchalarida boshqa faylasuflar ham esga olinadi. Bu shundan dalolat beradiki, faylasuflar nafaqat tashqi hodisalar bilan qiziq boshlagan, shu bilan birga ular falsafiy muammolar xususida boshqa faylasuflarning bildirgan fikrlari to'g'risida ham muayyan pozitsiyani namoyon etishgan. Natijada, faylasuflar o'rtasidagi bahs-munozaralar va bir faylasuflar asarlarining boshqa faylasuflar asarlarida izohlanishi tufayli falsafiy an'ana vujudga keladi va qo'llab-quvvatlanadi.

Fales. Bizning eng qadimgi grek faylasuflari va ularning ta'limotlari to'g'risidagi bilimimiz g'oyat kam. Bizda ular haqidagi ishonchli axborotlar ko'p emas, ularning o'z asarlari bizga ko'proq parchalar holida yetib kelgan. Shuning

uchun, ular to'g'risida aytiladigan ma'lumotlar taxminlar va ularning ta'limotlari haqida boshqa faylasuflar hikoya qilib ketgan xotiralarga asoslanadi.

Fales miloddan avvalgi 624-yil bilan 546-yil oralig'ida yashab o'tgan, deb hisoblanadi. Bunday taxmin qisman Falesning miloddan ilgarigi 585-yildagi quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqida yozgan Gerodot (miloddan avvalgi 484-430/420-yillar atrofida yashagan) fikriga asoslanadi.

Boshqa manbalar Falesning Misr bo'ylab sayohati to'g'risida ma'lumot beradi, bunday sayohat o'sha paytdagi greklar uchun ayniqsa noodatiy hol bo'lgan. Yana shunday ma'lumotlar borki, Fales ehromlarning balandligini hisoblash masalasini uning o'z soyasi o'zining bo'yi o'lchamiga tenglashgan paytda ehromdan tushgan soyaning uzunligini o'lchash yo'li bilan hal qilgan.

Miletlik Fales o'z zamonasidagi etti donishmandning biri bo'lgan. Aytishlaricha, Fales shu yetti donishmandning ichida yetakchilik qilgan. U birinchilardan bo'lib tabiat haqida fikr yuritgan. Quyosh tutilishi uning oy bilan to'silishi tufayli yuz berishini birinchi bo'lib Fales anglagan, diametr aylanani teng ikkiga bo'lishini isbotlab bergan.

Fales falakiyotshunoslik bilan ham shug'ullanib, quyosh tutilishini oldindan aytib bergan.

Fales Misr ehromlarining balandligini ularning soyasiga qarab o'lchagan. U yolg'izlikda hayot kechirib, davlat ishlariga aralashmagan.

Falesning quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqidagi hikoya uning ehtimol, Bobildan o'tib kelgan astronomiyaga oid bilimlarni bilganligini ko'rsatadi. U shuningdek, matematikaning greklar tomonidan rivojlantirilgan sohasi geometriyaga doir bilimlarni ham egallagan. (Arifmetika va nol bizga arablardan yetib kelgan. Bizning raqamlarimiz greklar yoki rimliklarniki emas, balki arablarnikidir). Matematik fikrlarning universalligi greklarda nazariya va nazariy tekshirish haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga yordam bergan. Darhaqiqat, matematik fikrlar alohida xususiy voqea-hodisalar haqidagi fikrlarga nisbatan boshqacha ma'noda haqiqiy bo'lib hisoblanadi. SHuning uchun matematikaga doir universal fikrlar nomatematik fikrlarga nisbatan qo'llaniladiganidan boshqacha usulda tanqid qilinishi kerak. Bularning hammasi dallillash uslublari va idrok etiladigan haqiqatga asoslanmaydigan fikrlarning rivojlanishini zarur qilib qo'ydi.

Ta'kidlanishicha, Fales Miletning siyosiy hayotida ishtirok etgan. U navigatsiya uskunalarini yaxshilash uchun o'zining matematik bilimlarini qo'llagan. U birinchi bo'lib, quyosh soati bo'yicha vaqtni aniq belgilab bergan edi. Va nihoyat, Fales qurg'oqchilik tufayli hosil bo'lmaydigan yilni oldindan aytib berib, uning arafasida zaytun moyini shaylab qo'yish va keyinchalik uni foydasiga sotish yo'li bilan boyib ketgan.

Uning asarlari haqida ko'p ma'lumot berish qiyin, chunki bunday asarlar bizga faqat boshqa kishilarning takroriy bayonlari orqali kelgan. SHuning uchun biz ularni bayon qilishda boshqa mualliflarning bu asarlar to'g'risida bildirgan ma'lumotlariga tayanib ish ko'rishga majburiy. Aristotel Metafizika asarida Fales jami mavjudot, ya'ni mavjud bo'ladigan narsalar kelib chiqadigan va yana qaytib borib joylashadigan ibtido haqidagi masalalarni qo'yadigan falsafa turini asoschisi bo'lgan, deydi. Aristotel yana shuningdek, Fales bunday ibtido suvdan (yoki suyuqlikdan) iboratdir

deb faraz qilgan deydi. Biroq, agar xatto Fales haqiqatan ham shunday deb ta'kidlagan bo'lsada uning bunda nimani nazarda tutganligi aniq ma'lum emas. Bunday izohni hisobga olgan holda biz "Fales falsafasi"ni rekonstruktiv tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Anaksimandr va Anaksimen. Ular Milet fuqorolari edilar. Anaksimandr taxminan miloddan avvalgi 610-yil bilan 546-yil oralig'ida yashagan va Falesning birmuncha yoshroq zamondoshi bo'lgan. Anaksimen shubhasiz, miloddan avvalgi 585-yil bilan 525-yil oralig'ida yashagan. Qadimgi yunon faylasufi Anaksimen miletlik Evristratning o'g'li va faylasuf Anaksimandrning yaqin do'sti bo'lgan.

Anaksimandrga tegishli deb hisoblanadigan faqat bir parcha bizning davrimizgacha saqlanib qolgan. Bundan tashqari boshqa mualliflar, masalan, ikki asr keyinroq yashagan Aristotelning izohlari mavjud. Anaksimendan faqat uchta kichik parcha yetib kelgan, ularning bittasi, ehtimol, haqiqiy bo'lmashligi mumkin.

Faylasuf Anaksimandr shogirdi Pifagor: "Donishmandlik ibtidosi - fikrlashni o'rganish, vaysaqilikka barham berish", - deya ta'kidlab, ilk bora tafakkur operatsiyalariga e'tibor qaratish kerakligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi.

Quyida Pifagorni bir qancha aforizmlarini keltirib o'tamiz, ularni psixologik tahlil qilishga harakat qilib ko'ring.

- Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut - donolikning boshlanishi.

- Bilimlilik va donishmandlikni ayni bir narsa deb hisoblamang.

- Jonzotlarni o'ldirishdan saqlaning, chunki odam o'ldirish jonivorlarni o'ldirishdan boshlangan.

- O'tgan kun haqidagi: "Men uni qanday o'tkazdim, nimalar qildim-u, nimalarga ulgur olmadim?" degan savollarga javob topilmaguncha ko'zlaring uyquga ketmasin.

Pifagor (miloddan avvalgi 576-496-yillar). Janubiy Italiyaning Regiya shahrida tug'ilib o'sgan qadimgi yunon faylasufi Pifagor Mnesarx ismli kishini farzanda bo'lgan. Otasi uni xizmat safariga doimo o'zi bilan olib yurgan. Oqibatda Pifagor qiziquvchan va yangi narsalarni bilishga intiluvchan bo'lib o'sadi.

Pifagor uzoq vaqt davomida Misrda tahsil olgan. Zardushtiylik diniga juda qiziqqan. U Misrda ilm sirlarini o'rganish uchun xatto xatna qildirishga ham rozi bo'lgan. Aks holda uni kitoblarga yaqinlashtirishmasdi. U hech qachon yig'lamagan va umuman ehtiros hamda his-hayajonga berilmagan.

Pifagorning quyidagi asarlari ma'lum: "Tabiat haqida", "Davlat haqida", "Tarbiya haqida", "Jon haqida", "Olam haqida", "Ilohiy kalom". Pifagor miloddan avvalgi 496-yilda dushmanlari tomonidan o'ldirilgan. Pifagor hayotning mazmuniga oid qarashlarga "falsafa", deb nom bergan birinchi donishmand edi.

Rivoyat qilishlaricha, Fliunt shahriga safari chog'ida hokim Leon Pifagordan so'radi: "Sen qaysi ilm bilimdonisan?" – "Hech qaysi, - deb javob berdi Pifagor. – Men shunchaki bir faylasufiman". – "Falsafa degani nima o'zi?"- taajublanib so'radi hokim. Pifagor shunday javob berdi. "Inson umrini bozor va Olimpiya o'yinlariga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchilar ham, xaridorlar ham doimo o'z foydalarini ko'zlaydilar. Olimpiya o'yinlari ishtirokchilari esa shon-shuhrat va mashhurlik payida bo'ladilar. O'yingohdagi tomoshabinlar esa ularni diqqat bilan kuzatadilar.

Hayotda ham shunday. Odamlarning katta bir guruhi boylik va shon-shuhrat orttirish maqsadida yelib yuguradilar. Ana shu olomon orasida kamchilikdan iborat bir guruh borkim, ular chetdan turib atrofdagilarni jimgina kuzatadilar. Voqea hodisalarni, inson tabiatini tadqiq etadilar. Haqiqatni anglash ularning eng sevimli amaliidir. Ana shu toifadagi odamlar faylasuflar – donolikni sevuvchilar, deb ataladi. Ular sofoslar, ya'ni donishmandlar emas. Chunki tom ma'nodagi donishmandlik yolg'iz Allohga xos sifat. Bandalar esa donishmandlikka intilish bilan kifoyalanadilar xolos”.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik **Demokrit** (er.avv.460-370-yillar) ning ta'limotida “olovli atom”larga aylandi. Demokrit va uning ustози Levkip (er.avv. 500—440) atomik materializm nazariyasini ilgari surdilar. Unga ko'ra, barcha narsalar 2 ta asos: bo'linmas xarakatchan, sharsimon yengil atomlardan va bo'shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya'ni olov atomlari ruhni hosil qiladi.

Bitta ilmiy isbotu dalilni qo'lga kiritish men uchun fors saltanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir,- degandi Demokrit.

Yana bir grek mutafakkiri **Anaksagor** (er.avv. 500-428) ning barcha narsalar gameomery nomli mayda moddalardan tashkil topganligi va ularning aql bilan va ya'ni ruh bilan. boshqarilishi to'g'risidagi fikr ham Demokritning atomik qarashlariga o'xshaydi. Sochilib ketishidan iborat fizik qonuni tana uchun ham, taalluqli deb hisoblab, Demokrit ruhni abadiyligini inkor etadi. Demokrit ruhning tana harakatining sababi deb biladi. Uning yozishicha ruh og'ir tanaga kirib harakatga keltiradi. Tana o'lgandan keyin esa u fazoda tarqalib ketadi. Biz nafas olganimizda ruhni tashkil etuvchi atomlarni yutib nafas chiqarganda ruhimizni bir qismini tashqariga chiqarib yuboramiz. Shu tariqa ruhimiz doimo yengillashib turadi, deb hisoblaydi Demokrit. Uning fikricha, hamma narsaning xatto o'likning ham ruhi bor, faqat juda kam. Demokritning bunday fikri panpsixizmga yaqinlashib qoldi. Tanadan tashqari ruh bo'lishi mumkin emas, degan umumiy hukm chiqardi. U nafaqat tana va ruh birligi balki ruhning o'zi tana ekanligini ta'kidlaydi. “Agar ruh tanani harakatlantirsa, demak, uning o'zi tana qismi” deb yozadi Demokrit. Epikur. Lukretsiy, va boshqalar Demokritning ruh xaqidagi tasavvurlarini rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikur ta'limotiga ko'ra, ruh atomlardan emas, o'zgarmas 4 elementdan: olov - issiqlik asosi, bug' – harakat asosi, shamol – sovish asosi, nomsiz 4-element – ruhning ruhidan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy “A”, deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha, faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh bo'ladi.

“Anaksagor olov va quyosh ayni bir narsadir, deb hisoblaganda qattiq yanglishgandi, - deydi Sokrat, - chunki odamlar olovga bemalol qaray olishlarini. Quyoshga esa hech qachon tik boqolmasliklarini nazardan qochirgan. SHuningdek, Anaksagor inson terisi quyosh nuri ta'sirida qorayishini, olov esa bunday qudratga ega emasligini, o'simliklar Quyosh haroratisiz yashay olmasliklari, olov taftidan esa halok bo'lishlarini unutgan. Anaksagor quyoshni olovda toblangan tosh, deb ta'riflagan. Ammo tosh qancha qizdirilmasin, hech qachon Quyosh kabi yog'du tarata olmasligi kundek ravshandir. Quyosh esa doimo eng porloq yoritgich bo'lib qolajak”.

Sokrat g'oyalari: "Taajjubki, haykaltaroshlar toshni insonga o'xshatish yo'lida o'lib tiriladilar-u, ammo o'zlarning toshga o'xshab qolmasliklari haqida qayg'urmaydilar".

"Men bu odamdan donoroqman. Sababi, har ikkimiz ham ba'zi bir joiz va zarur narsalarni bilmasakda, u manmanlik qiladi, men esa manmanlikdan o'zimni tiyaman".

"O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydaliligi va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qo'lidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi o'laroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezigulik yo'lida foydalana biladi. Oqibatda o'zini kulfatlardan asraydi".

Demokrit miloddan avvalgi 460-yildan 370-yilgacha yashagan, deb hisoblanadi. Binobarin u Platonning katta zamondoshi bo'lgan. Demokrit Frakiyadagi Abderi koloniyasida tug'ilgan. Ma'lumki, u Afinaga tashrif buyurgan va Sharq hamda Misrga bir necha uzoq muddatli sayohatlarga chiqqan. Ehtimol, u bilish va tadqiqotchilik maqsadlarida sayohat qilgan.

U badavlat oilaning farzandi edi. Ammo boylikdan kechib, butun umrini kambag'allikda o'tkazdi. Bor umrini donishmandlikka bag'ishladi.

Demokrit shahar tashqarisida joylashgan yer ostidagi sag'anada kechayukunduz tinmay ijod bilan mashg'ul bo'lgan.

Demokrit keng bilimlarga ega bo'lgan. U o'z zamonidagi fanning ko'pgina sohalarida samarali ish olib borgan. Uning bir necha asarlari nomini keltirish bilanoq qiziqishlarining keng doirasini ko'rsatish mumkin bo'ladi: "Buyuk diakosmos", "Vrachlik fani", "O'limdan keyingi narsalar haqida", "Tabiatning tuzilishi haqida", "Jahon tartiboti va tafakkur qoidallari haqida", "She'riyat to'g'risida", "Dehqonchilik to'g'risida", "Matematika to'g'risida", "To'g'ri nutq va tushunarsiz so'zlar to'g'risida", "Yoqimli va yoqimsiz harflar to'g'risida" va ssh.k.

Demokrit asarlaridan 200 dan 300 gacha parcha saqlanib qolgan. Muayyan ma'noda bu ko'pdir, lekin Demokritning ulkan ijodiy mahsuldor bo'lganligini hisobga olsak, biz faqat uning asarlarining nisbatan kam qismiga egamiz. SHuning uchun biz uning qarashlarini talqin etishimiz Demokrit haqidagi mavjud ikkilamchi axborotlardan foydalanadigan qayta to'ldirishdan iborat bo'ladi.

Anaksagor. Anaksagor taxminan miloddan avvalgi 498-yildan 428-yilgacha yashagan. U yoshlik yillarini Klazomena shahrida o'tkazgan, balog'at yoshida Afinada istiqomat qilgan va u yerda intellektuallar o'rtasida ko'zga ko'ringan o'rinni egallagan. Anaksagor Perikl (taxminan miloddan avvalgi 495-429-yillar) muhitiga mansub bo'lgan, lekin o'zining an'anaviy e'tiqodlarga zid bo'lgan qarashlari sababli Afinani tashlab chiqib ketishga majbur bo'lgan. Boshqa narsalardan tashqari, u quyosh xudo emas, balki katta yolqinlanib turgan tanadir deb ta'kidlagan. Anaksagor asarlarining 22 ta parchasi saqlanib qolgan.

Yunon faylasufi Anaksagor tug'ilganidan so'ng uning na kulgani va na tabassum qilganini ko'rishgan. U faylasuf Anaksimendan tahsil olgan.

Anaksagor falsafaga shu qadar sho'ng'ib ketganki, xo'jalik ishlari qarovsiz qolib, butun yer mulki poda boqiladigan yaylovga aylangan.

Anaksagor hur, noan'anaviy fikrlash tarzi tufayli ta'qiblarga duchor bo'lgan. Bir qancha muddat turmada o'tirgan. Anaksagorning faqat "Tabiat haqida" nomli asari bizgacha yetib kelgan.

Sokrat. Sokrat taxminan miloddan avvalgi 470-yilda tug'ilgan va 399-yilda vafot etgan. Uning faol falsafiy faoliyati naturfalsafa davriga (miloddan avvalgi 450-400-yillar) to'g'ri keladi. Sofistlarga zamondosh bo'lgan Sokrat dastlabki Afinalik faylasuf edi va butun umr bo'yi ona shahrida yashagan. Uning otasi toshlarosh, onasi esa doya bo'lgan. U aslzoda va badavlat bo'lmasada, hech qachon o'zining moddiy ahvolidan yaxshilashga urinmagan. Sokrat Ksantippaga uylangan va uch farzandli bo'lgan.

U juda ko'rimsiz qiyofaga ega bo'lgan. U doimo eski liboslarda, yalangoyoq yurgan.

Sokrat asosiy vaqtini munozara va bahslarda o'tkazgan. Bahslarda doim uning quli baland kelgan. Shuning uchun ko'pincha uning sochidan tortib kaltaklashgan, ustidan kulib haqoratlashgan. Suqrot hammasiga dosh bergan. Odamlar bundan ajablanishganda ularga qarata shunday degan: "Eshak tepsa uni sudga bera olmayman-ku!".

Sokrat mohir raqqos bo'lgan va bunday mashqni jismning salomatligi uchun foydali deb bilgan.

U talabalarga og'zaki saboq bergan va hech qanday yozma manba qoldirmagan. Timey ismli shogirdi: "Ey, ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog'ozga tushirmaysiz?"- deb so'raganda, Sokrat: "Ey, Timey o'lik hayvonlarning terisiga ishonching va tirik, barhayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan", - deb javob bergan.

399-yili Sokrat bir yurtdoshining fitnasi tufayli fuqorolik me'yorlarini buzganlikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan va qatl etilgan. Sudda Sokratning og'zidan chiqqan so'nggi so'zlar shunday bo'lgan: "Menga o'lish uchun, sizga esa yashash uchun bu yerni tark etish fursati yetdi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan o'zga hech kimga ayon emas".

Sudda 220 nafar odam Sokratning aybsizligini yoqlab, 280 nafar kishi esa unga qarshi ovoz bergan.

Sokrat Platonning dialoglarida tasvirlanganidek, g'arbiy dunyo ruhiga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan kishilar sirasiga kiradi. Sokrat insoniy shaxs sifatida u yuksak ma'naviyati, kamtarin va oddiy turmush tarzi, zukkoligi, samimiyligi, xushfe'lligi va hazil-mutoyibaga moyilligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turar edi. Biroq Afinalik fuqarolar Sokrat ularni ko'chada yoki bozorda yo'ldan to'xtatib, suhbatga solib, qiyin savollarga tutadigan holatlarda muayyan darajada noqulay vaziyatga tushib qolishardi. Bir qator sabablarga ko'ra, Sokrat ham sofistlar kabi o'zining yoshlik davrini xazon qilib, jamiyat uchun xavfli odamga aylanmoqda, degan qarash ham shakllangan edi.

Sokrat hech narsa yozmagan. Uning ta'limoti (mabodo umuman uning ta'limoti xususida gapirish mumkin bo'lsa) haqidagi bizning bilimimiz u haqida boshqalarning yozgan asarlariga asoslanadi. Asosan, ular Platon asarlari bo'lib, Sokrat uning dialoglarida asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun Sokratning aslida nimalarni gapirganligini va Platonning dialoglarida Sokrat fikrlari bilan Platon

fikrlari o'rtasidagi chegarani aniqlash ancha qiyin vazifadir. Ana shu jihatni e'tiborga olib, Sokrat falsafasini Platonning bayon qilgani tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Sokrat g'oyalarini keng targ'ib qilgan va uning ishlarini davom ettirgan shogirdlaridan biri Antisfen va Aristippdir.

Antisfen (miloddan avvalgi 444 – 366-yillar). Antisfen - miloddan avvalgi V –IV asrlarda yashab o'tgan yunon faylasufidir. U avvaliga faylasuf Xorgiyning shogirdi bo'lgan. Keyinchalik Sokratdan ilm o'rgangan. Antisfen chekka Pireya shahrida yashasada, har kuni 40 stadiya (1 stadiya – 184,75 gaz) yo'l bosib, Sokratning huzuriga qatnagan. Keyinchalik, Antisfen kiniklar maktabiga asos solgan. Faylasuf Diohen Antisfenning eng iqtidorli shogirdlaridan edi. Antisfen o'limga hukm etilgan ustoz Sokrat bilan qatl oldidan hamsuhbat bo'lgan. Antisfen birinchilardan bo'lib qullar va ozod qashshoqlarga xos buyumlar hamda liboslarni o'ziga ravo ko'rdi. Shu yo'l bilan o'zi asos solgan kinik maktabining boshqalardan ajralib turishini ta'minladi. Kiniklar egnilariga kalta jomakor kamzul kiyib, qo'llarida gadoylarning to'rvasi va darbadarlarning tayog'ini ko'tarib yurganlar. Ehtiyojlarni har tomonlama chegaralamoq Antisfen hayotini mazmuni sanalgan. U o'zini "zotsiz ko'ppak" deb atagan. 77 yoshida o'pka siliga chalinib, vafot etgan.

Antisfenning quyidagi asarlari ma'lum: "Xaqiqat", "Fikr va bilim haqida", "Savol va javob haqida", "Sevgi, nikoh va farzandlarning dunyoga kelishi haqida", "Gerakl" va boshqalar.

Aristipp (miloddan avvalgi 430 – 355-yillar). "Falsafaning foydasi shundaki, u har qanday odam bilan so'zlasha olish imkonini beradi", - degan edi faylasuf Aristipp. Yunonistonning Kirena shahrida tug'ilib o'sgan bu faylasufni nevarasi bilan chalkashirib yubormaslik uchun Katta Aristipp, deb atashgan. Aristipp avval Protagor, keyinchalik Sokrat qo'lida tahsil olgan. U rohatu halovat inson uchun eng oliy baxt, deb hisoblovchi kirenaliklar yohud gedonistlar maktabini yaratgan. Aristippni eng sadoqatli izdoshlari orasida uning qizi Areta alohida ajralib turardi. Areta otasini ishini davom ettirib, muallimalik qilgan va o'g'li Kichik Aristippga ham falsafa ilmini o'rgatgan.

Aristipp Sokratning shogirdlari orasida birinchilardan bo'lib, tinglovchilardan pul olib ustoziga jo'natib turgan.

Hashamdorlik va bashang kiyinishni xush ko'rgan nozikta'b Aristipp olam kezib, kiborlarcha hayot kechirgan. Afsuski, uning birorta ham asari bizgacha yetib kelmagan.

Sharqda Aflotun nomi bilan mashhur bo'lgan **Platonning** fikricha, ruhni qanotli ot arava va izvoshchiga o'xshatish mumkin, Izvoshchi va otlar o'rtasidagi munosabat, tana va ruh o'rtasidagi munosabat kabidir. Platonga ko'ra inson ruhining 3 ta asosi mavjud:

1. Hayvonlar va o'simliklarga xos aqlsiz asos. U tufayli tirik mavjudot o'zining tana ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Ruhning mana shu qismi bilan odam ochlik va tashnalikni sezadi. Bu asos inson ruhining katta qismini tashkil etadi.

2. Asos azob va qiyinchiliklar asosidir. Bu qism bilan "odamning jahli chiqadi, g'olib chiqish uchun qiyinchiliklarga tayyor bo'ladi". Platon fikriga ko'ra, doim mana shu asoslar o'rtasida kurash kechib, uning oqibatlari tushlarda namoyon bo'ladi. Platonning tushlarni tushuntirishi ko'p jihatdan zamonaviy fikrlardan biri

freydizimga o'xshab ketadi. Chunki Platon ham ularning asosida mayllar shu jumladan, haqiqiy mayllar yotishini ta'kidlagan. Platon ruh tana o'lgandan keyin ham hayot bo'ladi deb fikr yuritadi. Uning yozishicha: Agar ruh abadiy bo'lsa, unda ruh haqida nafaqat bu dunyoda balki keyingi uning hayoti xaqida ham qayg'urish kerak. Platon ruh haqidagi g'oyasining yetakchi qismi hissiyotlardir. Unda Platon birinchi o'rinda odamlar uchun rohatlanish hissi turmasligini aytadi. Qoramol, ot va boshqa hayvonlar uchun shundaydir, lekin odam uchun birinchi o'rin u yoqda tursin, ikkinchi o'rinda ham turmaydi, xatto uchinchi o'rindan ham ancha uzoqdadir. Platon o'zining "Fileb" dialogida rohatlanish, azoblanish va har ikkisinining bo'lmashligi ruhning uch xil holatidir deb aytib o'tadi.

Platon kelgusi avlodlarga hech qachon eskirmaydigan mana bu o'gitni meros qoldirgan: "Haqiqiy va to'g'ri fikrlay oluvchi faylasuflar davlat tepasiga kelmaguncha yohud hukmdorlar ilohiy iqtidorlari ila tom ma'nodagi faylasuflik maqomiga ko'tarilmaganlariga qadar insoniyat yovuzlikdan qutulolmaydi".

Platon. Platon taxminan miloddan avvalgi 427-yilda Afinada tug'ilgan va 347-yilda shu yerda vafot etgan.

Uning asl ismi Aristokl bo'lgan. "Platon" uning laqabi bo'lib, yunoncha "keng yelkali", "bo'lali" degan ma'noni anglatadi. Bu laqabni unga Sokrat bergan. Platonning oilasi badavlat bo'lmasada, aslzodalar avlodidan edi. Otasi Ariston Afmaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub bo'lgan. Platon aslzoda Afinaliklarga xos bo'lgan riyoziyot, musiqa, grammatika va gimnastikadan ta'lim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. Miloddan avvalgi 407-yilda Sokrat bilan tanishgan. Sokratning o'limigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida bo'lgan.

Ko'p vaqtini she'riyatga bag'ishlagan. Manbalarga ko'ra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojea va komediyalarning muallifi bo'lgan. Uning 25 ga yaqin she'riy usulda bitilgan miniatyura- epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbatlari, "Sokrat madhi" deb nomlangan nutqi, shuningdek, 13 ta maktubi ma'lum. Platonning suhbatlari quyidagilardan iborat: "Protagor", "Fedon", "Parmenid", "Teetet", "Timey", "Kritiy", "Laxet", "Davlat", "Siyosatdon", "Qonunlar", "Fedr", "Fileb" va boshqalar.

Platonning Atlantida to'g'risidagi hikoyasi keyingi madaniyatlarning halovatini buzib, avlodlarning ichiga g'ulg'ula soldi. Uning yozishicha, 12 ming yil oldin Gibraltar yaqinida sirli qit'a mavjud bo'lib, bir kecha-kunduz ichida dengiz qa'riga cho'kib ketgan. Platon halokatning aniq o'rnini ko'rsatmagan, ammo faylasufning obro'yi shu qadar baland ediki, darhol g'oyib bo'lgan atlantlar mamlakatini izlashga kirishilgan. Uni hozir ham izlashmoqda.

Oilaviy an'anaga rioya etib, uning siyosiy faoliyatga tayyorlashgan. Biroq taqdir boshqacha huki chiqardi. Afina demokratiyasi Spartadan mag'lubiyatga uchradi va Afinadagi hokimiyat qisqa muddatga o'ttizta tiranga o'tdi. O'z navbatida ularning o'rnini yangi demokratik hokimiyat egalladi, bu hokimiyat 399-yilda Sokratni o'lim jazosiga hukm qildi, Platon esa uning shogirdi va izdoshi bo'lgan. Ehtimol shuning uchun Platon siyosiy faoliyatda, juda bo'lmaganda o'sha paytda Afinada mavjud bo'lgani kabi turdagi bunday faoliyatda ishtirok etmaslikka qaror qilgan. U buning o'rniga siyosatni qanday qilib qayta qurish mumkinligi bilan qiziqu

boshlagan. Platon Sokratning sofistlar relyativizmini nazariy jihatdan inkor qilishga doir ishini davom ettirgan, u bunday oqimni ijtimoiy inqirozning namoyon bo'lish shakllaridan biri deb qaragan edi. Platon ideal davlatning oqilona siyosatini qurish uchun nasos bo'lishi mumkin bo'lgan tamoyillarni ochib berish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U siyosiy faoliyatda ishtirok etish o'rniga siyosatning o'z nima va u qanday bo'lishi kerak degan masalani tadqiq etishga kirishdi. Bunda Platon ushbu masalalar xususida mushohada yuritir ekan, grekcha **polisni** nazarda tutgan edi.

Platon o'zining siyosat haqidagi g'oyalarini bir necha marta amalga oshirishga urinib ko'rdi. Shunday bir urinish Sitsiliyaning Sirakuzi shahrida hukmronlik qilgan tiran Dionisiy I (taxminan miloddan avvalgi 430-367-yillar) hokimiyati qoshida boshqasi – uning o'g'li Dionisiy II ning (miloddan avvalgi 367-344-yillar) hokimligi davrida amalga oshirilgan. Uning har ikkala urinishi ham to'la mag'lubiyatga uchradi va Platon Afinaga sog'-omon qaytib ketishga bazo'r muvaffaq bo'ldi.

Platon Sirakuziga qilgan sayohatidan tashqari Janubiy Italiya bo'ylab ham safar qildi va bu yerda pitagorichilar bilan tanishdi. Aftidan, bu uchrashuv unga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ularni quyidagi 1)matematika barcha narsalarning ichki mohiyatidir; 2)olam dualistik tusdadir, bu g'oyalarning haqiqiy borlig'i bilan g'oyalarning soyasi sifatidagi hissiy borliqqa bo'linishda aks etadi; 3)ruh abadiydir va bir jismdan boshqa jismga ko'chib yuradi degan umumiy qarashlarni birlashtirgan. Platon va pitagorichilarga, shuningdek, nazariy fan diniy mistitsizmga bo'lgan qiziqish va asketik axloq birdek xos edi.

Miloddan avvalgi 388-yilda Platon Afinadagi maktab Akademiyaga asos soldi. U o'zi joylashgan joy – yarim xudo akademga bag'ishlangan qayinzor nomi bilan atalgan edi. Akademiya 900 yildan ziyod amal qilib turdi va imperator Yustinian I ning (483-565) farmoniga ko'ra 529-yilda yopildi. Bu Rim imperiyasining tanazzulga uchragan davrida dastlabki xristian monastrlarining ommalashishi bilan qariyb bir vaqtda yuz berdi. 1100-yillarda ilk universitetlar (Balonya, Parij) tashkil etilgan vaqtgacha ayni shu manastirlar jamoalari O'rta asrlardagi Yevropa madaniy institutlarining asosiy tayanchi bo'lgan edi. Shunday qilib, Platon akademiyasida boshlab hozirgi universitetlar va "o'qituvchilar hamda olimlar sifatidagi akademiklar" bir qismi bo'lgan uzluksiz an'anaga asos solingan.

Afinadagi Akademiyada nafaqat falsafa, shu bilan birga geometriya, astronomiya, geografiya, zoologiya va botanikadan ham ta'lim berilardi. Biroq siyosiy ta'lim markaziy o'rinni egallagan edi. Ta'lim ma'ruzalar, munozaralar va birgalikdagi suhbatlarga asoslanardi. Har kuni gimnastika mashg'ulotlari o'tkazilar edi.

Sokratgacha bo'lgan olimlar asarlarining faqat bir necha parchalarigina bizning davrimizgacha yetib kelgan. Platondan 30 ga yaqin kichik va katta dialoglar, shuningdek, bir qator xatlar saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Platonga bag'ishlangan ikkilamchi adabiyotlar ham mavjud.

Platon ta'limotini qayta tiklashning qiyinligi saqlanib qolgan asarlarning kamligi bilan emas, balki dialoglar yozilgan uslub bilan bog'liqdir. Ularda uzil-kesil xulosa va qoidalar yo'q, Platonning o'zi esa ularda juda kamdan-kam namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, Platonning umri mobaynida uning qarashlari o'zgarib

borganligini ham hisobga olish kerak. Odatda, Platon dialoglari ichidan uch guruhni ajratib ko'rsatishadi: 1) ilk, "Sokratsha" dialoglar; 2) Platonning yetuk doktrinasi aks ettiruvchi dialoglar (Davlat shunga kiradi) va 3) so'nggi davrdagi dialoglari, qonunlar shularga mansubdir.

Antik psixologiyaning eng yuqori cho'qqisi **Aristotelning** ruh haqidagi mashhur ta'limoti hisoblanadi. Mashhur faylasuf Hegel aytganidek, "Biz psixologiyada ega bo'lgan yaxshi narsalar - bu Aristoteldan olgan narsalarimizdir. Aristotel "Jon haqida" nomli traktatida ruh muammosini tizimli o'rganishga bag'ishlangan o'z g'oyalari yoritib beradi. Aristotel 17 yoshida Platonga shogird bo'lib tushgan. Ammo Platonning qarashlari yo'lidan bormadi. Aristotelga ko'ra, ruh organik tananing shakli. Bu tanani Aristotel quyidagi metafora bilan tushuntirdi, "Agar ko'z alohida tirik mavjudot bo'lsa, ko'rish qobiliyati uning ruhi bo'lar edi. Ko'rish qobiliyatini yo'qotgan ko'z aslida ko'z bo'lmaydi, u faqatgina ko'z degan nomni saqlab qoladi, xolos. Bunday nomni chizilgan yoki biror narsadan yasalgan ko'zga ham berish mumkin. Tiriklik ruhsiz bo'lmaydi. Ruh tanani tirik qiladi. Tananing barcha xususiyatlari o'sish, nafas olish, fikrlash asosida ruh turadi. Boshqacha aytganda, tana va boshqa organlar ruh xizmatidagi quroldir. "Tana ruh uchun mavjuddir",- deb yozadi. Aristotel ruhni tanadan ajratib bo'lmaydi" degan qat'iy xulosaga keldi. Aristotel barcha ruhning xarakter va xususiyatlarni "entelexiya" degan maxsus tushunchaga birlashtiradi. Ruh harakat qilmaydi, tana harakat qiladi, lekin bunday tana ruhlidir. Shu tariqa Aristotel Platonning tana va ruh ajralishi, ruhning qismlarga bo'linishi haqidagi g'oyasini chuqur tanqid qildi.

Materializm g'oyalari antik psixologiyada anatomiya va tibbiyotdagi yutuqlari bilan mustahkamlab qo'yiladi. Er.avv. VI asrda yashagan tabib va faylasuf Alkmeon Krotonskiy fan tarixida birinchi bo'lib, fikrlarning bosh miyada tug'ilishi to'g'risidagi taxmini ilgari surdi. "Meditininaning otasi" **Gippokrat** (er. avv. 460-377-yillar) Likseon kabi tafakkur va sezgi organi miya ekanini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, mana shu qism bilan biz fikrlaymiz, yaxshi va yomonni ajratamiz, tanamizning mana shu qismi bilan ko'ramiz. Miya sog' holatda bo'lgandagina biz sog'lom fikrlaymiz". Gippokratning ishlari orasida eng katta shuhrat keltirgani temperament haqidagi ta'limotdir. Unga ko'ra, inson temperamentini organizmdagi 4 xil suyuqlik: miyadagi shilimshiq modda, yurakdagi jigardagi safro, qora taloqdagi qora safroning nisbatini belgilab beradi. Qonning ustunligi - sangvinik temperamentiga, shilimshiq modda ustunligi-flegmatik temperamentiga, safro ustunligi-xolerik temperamentiga, qora safro ustunligi melanxolik temperamentiga to'g'ri keladi.

I.P.Pavlovning fikricha, Gippokrat son-sanoqsiz variantlar ichida inson xulqini tushuntiruvchi nazariyaga asos solgan.)

Aleksandriyada ma'lum vaqtgacha o'liklarni yorib o'rganishga ruxsat berilishi Aleksandriyadagi ikkita yirik tabib olim Gerofil va Erazistrantning yangi kashfiyotlariga sabab bo'ldi. Ptolemeyning shaxsiy tabibi Gerofil birinchi bo'lib, nervlar, paylar va bog'lamlar o'rtasidagi farqni aniqladi, ko'zning tuzilishini batafsil ta'riflab berdi. Erazistrat bosh miyaning tuzilishini ta'riflab, katta yarim sharlardagi egri-bugriliklarning ko'pligidan odam aqliy jihatdan hayvonlardan ustun turadi degan fikrga keldi.

Bu barcha anatomo-fiziologik ma'lumotlarni rimlik tabib **Klavdiy Galen** (er.avv. II asr) umumlashtirdi va yangilari bilan boyitdi. Uning asarlaridan XVII asrgacha keng foydalanildi. Har xil muskullarga boruvchi nervlarni kesish bilan K.Galen xulosaga keldiki, tananing nervsiz birorta qismi yo'q, birorta harakat, birorta hissiyot ularning ishtirokisiz kechmaydi.

Eksperimentlar orqali K.Galen orqa miyaning funksiyalarini ham aniqladi.

Agar orqa miyani ko'ndalang kessa, kesilgan joydan pastda joylashgan barcha tana qismlari harakatchanligi va sezuvchanligini yo'qotadi, degan xulosani olim asoslab berdi. K.Galen Gippokratning temperament ta'limotini yanada rivojlantirdi. U barcha narsalarning 4 xil holati – iliq, sovuq, quruq, nam va 4 xil suyuqlik 13 ta temperamentni keltirib chiqaradi, degan fikrda edi. Shu temperamentlarning bittasi normada bo'lib, 12 tasida normadan chetga chiqish mavjudligini K.Galen tushuntirmoqchi bo'ldi.

Antik mutafakkirlar tomonidan to'plangan ruh haqidagi ta'limot keyinchalik fanning shakllanishi uchun zamin yaratdi.

Aristotel (Arastu). Qadimiy yunon faylasufi Aristotel Frakiyaning Stagira shahrida tug'ilgan. Shu tufayli ba'zan Aristotelni Stagirit deb ham atashadi.

Aristotelning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo'lgan. Aristotel Makedoniyaning bo'lg'usi hukmdori Filipp bilan bolaligidanoq birga o'ynab katta bo'lgan. U 17 yoshidan 37 yoshigacha (367-347) yillar faylasuf Platonning Akademiyasida tahsil olgan.

Miloddan avvalgi 343-yildan boshlab Aristotel Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)ga murabbiylik qila boshlaydi. Iskandar Maqduniy hukmdorlik taxtiga o'tirgach, o'z ustozini va do'stiga atab haykal barpo etadi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: "Iskandar ushbu yodgorlikni Nikomaxning o'g'li, buyuk donishmand va avliyo Aristotel xotirasiga o'rnatdi".

Sharq asotirlarida yozilishicha, bir kuni Iskandar Zulqarnayndan so'radilar:

- Ne sababdan ustozing Aristotelni otang Sulton Faylaqus (Filipp)dan ham a'la ko'rasan?

Shoh Iskandar shunday javob qaytaradi:

- Otam mening jismimni tarbiyalab, osmondan yerga olib tushdi. Ustozim Aristotel esa mening ruhimni tarbiya qilib, yerdan osmon qadar yuksaltirdi.

Aristotel peshonasiga sochini tushirib, kalta soqol qo'yib yurgan Zamondoshlarining guvohlik berishicha, lablari chetidagi doimiy kinoyali tabassur natijasida paydo bo'lgan ajinlar Aristotel o'zini faylasuf Platonning shogirdi, deb bilishidan darak berardi. Aristotel yunon ilm fani qo'lga kiritgan bilimlarni egallash borasida Platonni xatto shoh Iskandardan ham ustun qo'ygan.

Miloddan avvalgi 336-yilda Aristotel Afina shahrida o'zining xususiy maktabini ochdi. Bu ilmgoh kurash maktablari qatorida va Afinaning shimoliy darvozasidagi Likey maydonlariga tutash yerda joylashgandi.

Aristotelni hayajonga soluvchi muammolar favqulodda qiziqarli va teran edi. Masalan, inson eng avvalo o'zining sevishi kerakmi yo boshqani, degan savol uni ko'p o'ylantirardi. O'zini ko'proq sevgan odamni xudbinlikda ayblaydilar. Boshqa tomondan olib qaralganda esa, inson avvalo o'zining eng yaqin do'sti bo'lgan kimsani ko'proq qadrlashi va sevishi lozim, deyiladi. Vaholanki, har bir odamning

o'zidan o'zga sadoqatli do'sti bormi dunyoda? Demak, inson avvalo o'zini hurmat qilishi va sevishi lozim, deb fikr yuritadi Aristotel. Agar faylasuf Zenon Eleyskiy Aristotelga zamondosh bo'lganida shu so'zlari uchun unga ta'zim qilishi turgan gap edi.

Aristotel havas qilarli darajada o'tkir zehn sohibi bo'lgan.

U 445270 satrdan iborat 28 ta kitob yozgan. Faylasufning "Metodika", "Metafizika", "Jon haqida", "Poetnika", "Osmon haqida", "Fizika", "Ritorika", "Sevgi haqida", "Uyqu va bedorlik haqida" asarlari shu kitoblar sirasiga kiradi.

Epikur aytadiki: Insonlar yo hasad, yo ko'rolmaslik, yoki nafrat tufayli bir-birining dilini og'ritadilar. Dono kishi esa aql idrok ila bularning barchasidan ustun turadi. Donolikka erishgan odam xatto atayin urinsa ham buning aksini qilolmaydi.

Sezgi hech qachon aldamaydi. (Epikur beqaror va yuzaki sezgini barqaror va umumiy sanalmish fikrga qarama-qarshi qo'ygan qadimiy falsafa aqidalarini rad etgan. U sezgini haqiqatning mezonini deb hisoblagan.)

Donolik hamma narsaning ibtidosi va buyuk ezgulikdir. Shu bois u xatto falsafadan ham qimmatliroqdir.

Epikur (miloddan avvalgi 341-270-yillar). Yunon faylasufi Epikurning vatani – Lampaska shahri bo'lib, Afinadan Samos oroliga ko'chib o'tgan oilada tug'ilgan. Epikur Platonning shogirdi Pamfil qo'lida tahsil olgan. Donishmand miloddan avvalgi 310-yilda Lebosdagi Mitilen shahrida, 306-yildan o'limiga qadar Afinadagi o'z "Bog"ida talabalarga falsafadan saboq bergan. Bu bog' Epikurchilarning muqaddas dargohiga aylangan. Epikur umri davomida hech qachon o'zgalarning fikriga tayanmaslikka xarakat qilgan. Jami 300 ga yaqin asar yozgan, biroq ular bizga qadar yetib kelmagan. Epikurning ta'limotiga asoslari bayon etilgan uchta maktubi va ba'zi qo'lyozmalaridan parchalargina saqlanib qolgan.

Donishmand umrining so'nggi 14 kuni davomida buyragidagi toshdan qattiq azob chekkan. Rivoyatlarga qaraganda, u issiq suv to'ldirilgan jomga yotib o'tkir sharobni simirgan-da, do'stlariga saboqlarini unutmashlikni vasiyat qilib, hayotdan ko'z yumgan.

Keyinchalik Epikur g'oyalari Lukretsiy tomonidan takomillashtirildi. Quyida Lukretsiyni bir nechta fikrlarini mushohada uchun keltirib o'tmoqchimiz.

- Bir qarashda ulug'vor va ajoyib ko'ringan har qanday narsaning jozibasi ko'zimga vaqt o'tishi bilan ozaygandek ko'rinaveradi.

- Vaqt ildamlagani sayin buyumlarning mohiyati ham o'zgara boradi.

- Qalbni ham jism kabi davolash mumkin.

- Jism ulg'aya borgani sayin ruhiy sifatlar ham takomillasha boradi.

- Sariq kasaliga chalingan bemor qayerga qaramasin, hamma narsa ko'ziga sariq tusda ko'rinadi.

- Hech narsa yakka holda rivojlana olmaydi.

Lukretsiy Tit Kar (miloddan avvalgi 99 – 55 yillar). Qadimgi yunon shoiri va faylasufi Lukretsiyning tug'ilgan yeri, ijtimoiy kelib chiqishi va mavqeyi xususida aniq ma'lumotlar yo'q. Uning asl ismi Tit, laqabi Kar bo'lgan. Lukretsiyning ta'limoti va dunyoqarashi faylasuf Epikurning izdoshi bo'lganidan dalolat beradi.

Tarixiy manbalarga qaraganda, Lukretsiy o'z joniga qasd qilib, hayotdan ko'z yumgan. U birinchi bo'lib, falsafa faniga materiya atamasini kiritadi. Bu atama lotincha mater – “ona” so'zidan olingan.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Geraklit ta'limotining psixologik mazmuni
2. Demokrit ta'limotining psixologik mazmuni
3. Epikur ta'limotining nazariy tahlili
4. Aristotelning psixologiya tarixi faniga qo'shgan hisssasi

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Antik davrda psixologik ta'limotlarni rivojlanish bosqichi
2. Antik davr faylasuflari psixologik ta'limotlarining nazariy ahamiyati
3. Epikur ta'limoti
4. Lukretsiy ta'limoti

YEVROPADA UYG'ONISH DAVKI PSIXOLOGIYASI

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi ta'limot O'rta Asrlarda Sharqda ham, G'arbda ham hukmron bo'lib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti bo'lgan ruh, psixik jarayonlar fizik - hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotel qanday hal qilgan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinardi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilardi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi.

Shuningdek, O'rta Asrlar mutafakkirlari iroda masalasiga ham alohida e'tibor berdilar.

Masalan, Avgustin birinchi bo'lib kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan.

Olovning g'aroyib sifatlarini kim tushuntirib bera oladi? Nega endi u o'zi yorug' bo'la turib, domiga tushgan narsalarni qoraytirib yuboradi? Yoki gulxanda toblangan toshlarning oqarish sababini qanday izohlash mumkin?- deya quyidagi o'zining mulohazakor fikrlarini ilgari surgan:

- Sukunat – shovqinning, yalang'ochlik – libosning, xastalik – salomatlikning, zulmat – yorug'likning yo'qligidan darak berganidek, yovuzlik ezgulikning yo'qligini bildiradi.

- O'zgalar seni olqishlaganda, sen o'zingdan nafratlan. Seni sen orqali harakat qilmoqchi bo'lganlar olqishlaydi.

Avgustin Avreliy. Avgustin 354-yilda Shimoliy Afrikadagi Tagast shahrida tug'ilgan. Uning onasi xristian otasi esa majusiy edi. Avgustinning o'smirligi Karfagenda qayg'usiz o'tgan.

Avgustin ulg'aygach, Karfagendagi notiqlik maktabida uch yil davomida tahsil oldi. Ana shu vaqt ichida u TSitseronning falsafiy qarashlarini katta qiziqish bilan o'rgangan.

Avgustin 375-yildan boshlab 8 yil davomida notiqlik san'ati bo'yicha talabalarga saboq berdi.

384-yilda u Italiyaga yo'l oldi va Milan shahridagi notiqlik maktabida muallimlik qildi. Bu yerda nasroniylik diniga kirib, uni chuqur o'rganishga kirishdi.

388-yili Avgustin Afrikaga qaytib, oradan uch yil o'tgach, o'zini butkul diniy ilmlarni o'rganishga bag'ishladi va ko'p vaqt o'tmay Gippon shahrining yepiskopi Valeriy homiyligi ostida ruhoniyligni qabul qildi.

395-yil yepiskop Valeriyning o'limidan so'ng, Avgustin Gippondagi yepiskoplik kafedrasiga yetakchilik qilib, 34-yil – umrining so'nggi damlarigacha shu yerda ishladi.

U tinmay mutolaa qilar va shunga yarasha o'ta ma'rifatli, bilimdon edi.

Avgustin o'zidan juda boy ma'naviy meros qoldirdi. Faylasuf 75 yoshiga qadar umumiy hajmi 232 ta kitobga jo bo'lgan 90 ta traktat yozib ulgurdi. Bulardan atigi o'ntasigina bizga qadar yetib kelgan.

Mashhur qomusiy olim Isidor Sevilskiy (570-638) Avgustin haqida shunday deb yozgan edi: "Avgustin tafakkuri va bilimi jihatidan hammadan ustundir".

Chunki xatto kechasiyu kunduzi harakat qilgan taqdirda ham, hech kim u kabi ko'p yoza va o'qiy olmaydi.

Dastlab Avgustin o'z davrining mashhur diniy oqimlaridan biri - manixeylik bilan tanishdi. Manixeylik dunyoda ezgulik va yovuzlik dualizmi haqida ta'lim beradi hamda inson ikki ruhga ega bo'lib, ulardan biri ezgu va yorug', ikkinchisi esa yovuz va qora deya uqtiradi. Har bir insonning harakatlari mana shu ikki ruhning to'qnashuvi natijasi bo'lib hisoblanadi. Avgustin bu ta'limotni qabul qildi – u bu dunyoda yovuzlikning mavjudligini tushuntirardi. Ammo bu ko'pga cho'zilmadi, chunki manixeylik Avgustin intilgan ma'naviy hayot uchun kuch bermasdi. Avgustinning bu oqimga qiziqishi intellektual jihatdan ham yo'qotdi. Manixeylikdan qaytgach, u skeptisizm tarafdorligi qatoriga qo'shildi.

Ammo skeptitsizm ham Avgustinni qoniqtirmadi va u neoplatonizmga yuz burdi. Avgustin neoplatonizmga yovuzlik haqidagi savolga ma'qul javob topdi. Ma'naviy hayotni neoplatoncha real tushunish ham Avgustinga ma'qul keldi. U Platon va Plotinni o'rganishdan intellektual orom topdi.

Ammo uning shaxsiy tajribasi "to'g'ri tushunish to'g'ri harakatlarga olib boradi", degan neoplatoncha tafakkurga ishonchiga zid kelib qoldi. Zotan, Avgustin o'zi to'g'riligini biladigan hayotni boshdan kechirishga qodir emasligini anglardi.

Shu bilan bir vaqtda, Avgustin xristianlar nazariy jihatdan undan zaif bo'lishsa-da, ma'naviy jihatdan undan kuchli ekanliklarini ham tushunardi. Shuning uchun Avgustin xristianlar nazariy jihatdan Avgustinni qoniqtirmasa-da, yuksak boholardi. Umrining ushbu bosqichida u ritorika muallimi sifatida Milanga sayohat qildi. Bu yerda Avgustin yepiskop Ambrozii (Ambrose, 339-397)ning va'zlari ta'sirida qariyb o'ttiz yoshida xristianlikni qabul qildi.

Avgustin Shimoliy Afrikaga qaytib keldi va yepiskoplik qila boshladi. Butun qolgan umrini u cherkovga bag'ishladi. Avgustin 430-yilda, ya'ni vandallar G'arbiy Rim imperiyasiga bostirib kirgan davrda vafot etdi.

Avgustin lotin tilida juda ko'p kitoblar yaratdi. Shulardan faqat eng mashhur to'rttasini tilga olib o'tamiz.

“Akademiklarga qarshi” unda Avgustin skeptitsizmni rad etadi va o'zining skeptitsizm bilan qiziqqan davrini tanqid qiladi.

“Erkin iroda haqida”, unda yovuzlik muammosi va iroda erkinligi muhokama qilinadi.

“Va'z” Avgustin unda o'z hayotidagi murakkab ma'naviy kurashlarni ochib beradi.

Bu kitobda ilk grek antik davridan tugab borayotgan xristian antik davriga o'tish ko'rsatiladi. Avgustin unda ratsional grek fuqorosi bo'lib, emas balki alohida individ, his-tuyg'ular aqldan ustun keluvchi ruh va tananing ichki kurashiga berilgan shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

“Xudo shahri haqida” asarida Avgustin tarix haqidagi o'z tasavvurini va ikki shahar “Podsholik” Zamin shahri va Xudo shahri haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi.

Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Duns Skott (1265-1308) ning ta'limoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori turadi.

Butun o'rta asr tarixi mobaynida, undan keyin ham, falsafa va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuvlar juda katta o'rin egalladi. Bu masala bo'yicha V asrdayoq ikkita oqim – determinizm va indeterminizm paydo bo'lgan.

Deterministlar inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar kabi, sababiyat qonuniga bo'ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, o'z sabablari bilan belgilanadi, deb o'z g'oyalarini ilgari suradilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning hatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli hamda zaruriyatga bog'liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizm esa idealistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'lmaydi. Bunda ikki oqim: realistlar va nominalistlar o'rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar – umumiy tushunchalar (“universallilar” o'sha vaqtda shunday deb atashardi) real, ob'yektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog'liq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. SHunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo g'oyalar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g'oyalarning tug'ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, xolos.

Realizm ilk bora oʻrta asrlar falsafasida hukm surdi. Oʻrta asrlarning ravnaq topish davrida (taxminan 1250-yillar) Foma Akvinskiy moʻʼtadil realizm gʻoyasini ilgari surdi. Universaliyalar Xudoning fikrlashida, yakka narsalarda va inson tafakkuridagi abstraksiya tarzida mavjud boʻladi. Ammo tugab borayotgan oʻrta asrlarda birinchi oʻringa nominalistlar, masalan, Okkam va keyinroq Lyuter koʻtarildi.

F.Akvinskiy. Foma Neapol shahri yaqinidagi Akvino qishlogʻida dunyoga keldi. U Monte Kassino benediktchilar monastirida tarbiyalandi, Neapol universitetida tahsil oldi. Ota-onasining istagi qarshi oʻlaroq, u yaqinda tashkil qilingan dominikanlik ordenining monaxi boʻldi.

Uning otasi graf Landolf Akvinskiy qirol Fridrix 2 saroyida ritsar boʻlgan.

Foma Neapol dorilfununining tayyorlov qulliyotida falsafa va mantiq ilmini oʻrgandi. U 17 yoshida Parijga joʻnadi va uch yil davomida oʻz davrining nihoyatda mashhur olimi Buyuk Albert fon Bolshtedt qoʻlida tahsil oldi.

Foma 1249 – 1251-yillarda ustози Buyuk Albertga ergashib, Kyoln shahriga boradi va u yerda talabalarga ilohiyotdan saboq beradi. 1252-yilda esa Parijga qaytadi va Parij dorilfununida yirik ilohiyotchi olim sifatida ish boshlaydi. Oradan koʻp oʻtmay shogird ustozidan oʻzib ketadi. Foma Buyuk Albertni yoʻlda qoldirib, oʻz ilmi bilan hammani hayratga soldi. Dunyoning turli burchaklaridan koʻplab nasroniy oʻspirinlar uning huzuriga oqib kela boshlashadi.

Oʻta muloyimligi va yuvoshligi uchun Fomaga “farishta doktor” deb nom berishgan.

Foma 1272-yili Italiyaga joʻnaydi va qadrdon Neapol dorilfununida ilohiyotdan dars bera boshlaydi. SHunisi hayratlanarliki bu ilohiyotchi olimning ilmiy asarlari lugʻati qariyb 13000000 atamadan iborat. Bu raqamning salmogʻini anglab yetishingiz uchun mana bu dallilarga diqqat qiling:

- rus tili ilmgohining maʼlumotlariga qaraganda, rus tilida jami 440000 ta soʻz mavjud:

- sermahsul ijodkor A.S.Pushkinning asarlarida jami 60000 ta soʻz ishlatilgan.

20 yoshida Foma Parij universitetiga tahsil olish uchun yoʻl oldi va maʼlum vaqt Kyolnda boʻlgach, bu erga yana tahsilni davom ettirish uchun qaytib keldi.

1245-1248-yillarda u xristianlik bilan aristotelizmni birlashtirish ustida ish olib borgan Buyuk Albert qoʻlida tahsil oldi.

Foma bir umr ishlab va oʻqib oʻrganish uchun sayohat qilib yashadi. U salkam 50 yilgina umr koʻrganiga qaramay juda koʻp asarlar yaratdi. U 1323-yilda oʻlimidan soʻng 49 yil oʻtib cherkov tomonidan ilohiylashtirildi. 1879-yilda uning taʼlimoti Rim katolik cherkovining rasmiy falsafasi sifatida tan olindi.

Fomaning eng mashhur asarlari boʻlib, “Teologiya summasi” va “Katolik eʼtiqodining majusiylikka qarshi haqiqatlari summasi” nomli teologiya boʻyicha darsliklari hisoblanadi. Bu katta va tez yozilgan asarlarga qoʻshimcha ravishda u falsafiy va teologik mazmunda juda koʻp asarlar yaratdi. Ular orasida “Bibliyaga sharhlar”, “Knyazlar hukmronligi haqida” va “Bahsli masalalar” asarlari ham boʻlib, ular yovuzlik, haqiqat, ruh va boshqa shu kabi muammolarni koʻtaradi.

Fomaning quyidagi asarlari bizgacha yetib kelgan:

“Tafakkurning yaxlitligi xususida ibn Rushdga qarshi mulohazalar”, “Olamning manguiligi haqida vaysaqilarga qarshi mulohazalar”, “Mo‘‘jizalar xususida”, “Ollohning qudrati xususida”, “Farishtalar xususida”, “Iblislar xususida”, “Tabiatning sirli ishlari xususida”, Aristotelning “Metafizika kitobiga sharh” va sh.k.

Foma 1274-yilning bahorida vafot etdi.

Anzelm Kenterbenskiy (1033-1109) va Shampolik Vilgelm (1121-1170) ham realizmning eng ko‘zga ko‘ringan vakillari edi.

Nominalistlar umumiy tushunchalarni faqat predmetlarning nomlaridir, deb hisoblaydilar. Realistlarga qarama-qarshi o‘laroq, nominalistlar faqat individual sifatarga ega bo‘lgan alohida-alohida narsalargina real mavjuddir, deb da’vo qildilar.

Nominalistlarning ta’limotlarida ba’zi bir o‘rta asr mutafakkirlarining materialistik tendensiyalarida ham ifodalangan. Nominalizmning eng ko‘zga ko‘ringan vakillari I.Rosselin (1050-1125), Duns Skott (1265-1308), Uilyam Okkam (1281-1349) edi.

Uilyam Okkam. Ingliz faylasufi Uilyam Okkam Londonning janubiy g‘arbida joylashgan Okkam shaharchasida tug‘ilib o‘tdi.

U Oksford dorilfununining ilohiyotchi olimi Duns Skott (1266 - 1308) qo‘lida ta’lim oldi. Uilyam 1324-yilga qadar Oksford dorilfununida tahsil oldi va o‘qituvchilik qildi. Bu ilm dargohida tez-tez ilmiy munozaralar, mubohasa, himoyalar o‘tkazilib turilardi. Ilmiy bahslarda odatda talabalar o‘zlarining muayyan fikrlarini o‘rtaga tashlashar, boshqa qatnashchilar esa unga e’tiroz bildirishardi. Talaba o‘z fikrini qa’tiy himoya qilib, ularga munosib javob berishi munozara ishtirokchilarining asosiy sharti hisoblanardi.

Bunday bahslar odatda keskin, hayajonli bir vaziyatda o‘tar va ko‘pincha mushtlashuv bilan tugardi.

Uilyam ilohiyot magistri darajasiga erishgan olim. U fan tarixida yangi uslubiy qoidalar muallifi sifatida nom qoldirdi. Faylasufning bu qoidalari keyinchalik “Okkam ustarası” deb nom olgan. Okkamning mashhur “ustarası” o‘simlikning ortiqcha novdalarini kesib tashlovchi tokqaychi kabi bilish, anglash daraxtidagi tekinox‘r atamalarini yo‘qotishga xizmat qilgan. Okkam ilmiy bilish uslubida oddiylik, soddalik tamoyillariga rioya etishni afzal hisoblagan.

Okkam 1323-yilda Oksford dorilfununi kansleri bilan janjalashib qoladi. Kansler faylasufga qator ayblar taqab, papa Ioann XXII ga xabarnoma yo‘llaydi. 1324-yilda Okkam papa Ioann XXII ning Avinondagi qarorgohiga jo‘natiladi. U Avinon ibodatxonasining turmasida to‘rt yil sud hukmini kutib yotadi va 1328-yilning may oyida olmon imperatori Lyudvig IX Bavarskiy huzuriga qochib boradi. Faylasuf umrining oxirigacha Olmoniyada yashaydi. 1349-yili Uilyam Okkam Myunxen shahrida vabo bilan og‘rib, vafot etadi.

Bizning bilimimiz sezgilar tufayli hosil bo‘ladi, – deydi Okkam.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba’zi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon bo‘ldi. Masalan, O‘rta Osiyolik shifokor va faylasuf Abu Ali ibn Sino (980-1037) va arab mutaffakiri ibn Rashid (1125-1198)lar Aristotelga ergashib, “sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini” o‘rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan

qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi Rossiyada kitob madaniyati boshlanishi bilan (X-XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskning (673-777) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan "Dialektika" va "Haqiqiy iymon haqida" degan asarlari edi.

I.Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismoniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi.

Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq; masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda ojizlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va hissasi ko'rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyaning undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi; u yoteologiyaning–dinning xizmatkori deb hisoblardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini– ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokozolarni asoslash mumkin edi.

Binobarin, ilmiy metodlarning kelib chiqishi, mukammalashuvi tufayli sxolastik falsafa bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rni va ahamiyatini yo'qotgan.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Yevropada psixologiyaning rivojlanish bosqichlari
2. Yevropa psixologiyasidagi yo'nalishlar
3. Avgustin va uning mashhur asarlari
4. Ratsionalistik psixologiya

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Ilmiy metodlarning shakllanishi va takomillashuvi
2. Determinizm ta'limoti
3. Indeterminizm ta'limoti
4. Realizm ta'limoti

MARKAZIY OSIYODA PSIXOLOGIK TA'LIMOTLARNING RIVOJLANISHI

VII asrning oxirlarida Movarounnahr xalqlari asta-sekin arab xalifaligi qaramog'iga o'ta boshlaydi. Islomning har jihatdan mustahkam joriy etilishi esa asosan IX asrning I-choragida boshlangan. Shuning uchun ham Movarounnahr allomalari arab musulmon madaniyati bilan faqat IX asrning boshidan tanisha boshlaganlar. Chunonchi, Muhammad al-Xorazmiy va Ahmad al Farg'oniy Bag'dod akademiyasi "Dorul hikma"ga IX asrning 16-20-yillarida kelganlar. Shu vaqtdan boshlab O'rta Osiyo fani, falsafasi, adabiyoti va madaniyati tarkibida mustahkam bosqich sifatida, ya'ni o'rta Osiyo mahalliy madaniyatining yangi bosqichi sifatida shakllana boshlagan edi. Demak, arab madaniyati va islomning O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga, ruhiyatiga ta'siri haqida ham xuddi mana shu vaqtdan boshlab gapirish mumkin.

Islomning O'rta Osiyo xalqlari ruhiyatidagi ilmi, tafakkuri, dunyoqarashlari roli haqida qisqacha to'xtalamiz.

Bu muammoni bir qancha xarakterli yo'nalishlari bo'yicha qo'yish mumkin. Bular: Movarounnahr xalqlarining islomga qadar bo'lgan madaniyati va unga islomning munosabati, bu xalqlar madaniyatiga islomning kirishi, keyin shakllangan islom ruhiyati, madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, maorif, ta'lim-tarbiya, dunyoviy fanlar, ilohiyot, falsafa, adabiyot, axloqiy-huquqiy hayot va uning islom qoidalari asosida boshqarish, me'morchilik va boshqalardan iborat. Ularning hammasida islom ijobiy rol o'ynaydi. Busiz u jamiyatda o'z o'rnini va ko'p asrlar davomida kishilarning turmushi, ruhiyati va ongiga ta'sirini saqlab qola olmagan bo'lar edi. Islomning tarqalishi xalqlarning islomga qadar bo'lgan madaniyati, diniy mafkurasi, otashparastlik, buddiylilik, mazdakiylilik, moniylik bilan bog'liq bo'lgan dunyoqarashlari yo'q qilingan edi.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn O'zlug' al Forobiy at Turkiy. Buyuk ajdodimiz al Forobiy (870-950) Aris daryosi suvining Sirdaryoga quyilish yeriga joylashgan Forob qishlog'ida tug'ilib o'sdi.

Forobiyning yoshligi arab xalifaligi poytaxti Bag'dod shahrida kechdi. U bu yerdagi madaniy muhitdan nafas olib, olimlar bilan yaqindan tanishdi. Shuningdek, falsafa ilmidan saboq oldi. Forobiy Aristotelning hamma asarlarini bitta ham qoldirmay o'qib chiqdi. Natijada Forobiya Aristotelning g'oyalarini yengillik bilan tushunib, uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari va o'ylantirgan muammolari ko'lamini his etish ko'nikmalari paydo bo'ldi. Aytishlaricha, Forobiy Aristotelning "Jon haqida" deb nomlangan asariga o'z qo'li bilan: "Men bu asarni 200 marta o'qib chiqdim", - deb yozib qo'ygan ekan.

Manbalarda yozilishicha, Forobiy dastlab qozilik qilgan. Lekin keyinchalik haqiqatni izlab topish umidida davlat ishlari va qisman mudarrislik bilan mashg'ul bo'ladi. Bir kuni yaqin kishilaridan biri Forobiya bir qancha kitobni omonatga topshirib ketadi. Bu kitoblarning ichida Aristotelning bir qancha asarlari ham bor edi. Forobiy bo'sh vaqtlarida ana shu asarlarni bir chekkadan o'qishga kirishadi. Aynan ana shu mutolaa uning qozilikni tashlashiga sabab bo'ladi. Bu tasodif Forobiyning takdirida muhim o'rin tutadi va u buyuk olimlik maqomiga yetishadi. Forobiya

Aristotelidan keyingi “Ikkinchi ustoz” deb nom berilgan. Chunki u xuddi Aristotel kabi ilm olamining deyarli barcha jabhalariga oid qarashlarini muntazam ravishda bayon etib borgan. U buyuk shoir ham edi.

Forobiy 950-yilda hayotdan ko'z yumdi va Damashq shahrida dafn etildi.

Bir kuni Forobiydan so'radilar:

- Kimning bilimi kuchliroq: senikimi yo Aristotelnikimi?

Forobiy shunday javob qaytardi:

- Men o'sha zamonda yashab, u bilan uchrashganimda va uning qo'lida tahsil olganimda edi, uning eng yaxshi shogirdlari safidan joy olgan bo'lardim.

Abu Nasr Forobiy Yaqin va O'rta Sharqda ilg'or ijtimoiy-falsafiy oqimning asoschilaridan biri bo'lib, “Sharq Aristoteli” degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mutafakkirdir. Forobiy dunyoqarashining asosi, ya'ni dunyoning tuzilishi haqidagi tushunchasini “panteistik” degan fikr tashkil etadi. Mavjudot “emonatsiya” yordamida yagona boshlang'ichdan pog'onama-pog'ona vujudga kelgan, yakkalikdan ko'plikka, rang-baranglikka borgan. Uning dunyoqarashidagi asosiy maqsadlaridan biri ilmiy-falsafiy usulning mustaqilligini nazariy jihatdan asoslab berishga, uning inson tafakkuriga, aqliy bilimiga asoslanganligini isbotlashga intilishdir.

Forobiy bilishning ikki shakli, bosqichini - hissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. U sezgi roliga to'xtalib, uni besh turga bo'ladi.

Forobiy sezgini bilishning manbai deb hisoblagan, uning qarashlari Aristotelning “sezmagani odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham” degan qarashlariga o'xshab ketadi.

Forobiy inson (ruh) jonining bir tandan boshqasiga o'tib, ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual “substansiyasining birligi” sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan.

Forobiyning ruhiy jarayonlar, ularning bilish va mantiq ta'limi haqidagi ta'limoti o'rta asrlar falsafasining katta yutug'i edi.

Al Xorazmiy. Abu Abdulloh al Xorazmiy 997-yil vafot etgan. Abu Abdulloh al Xorazmiyning dunyoqarashining muhim tomoni, uning keng bilimi, ilmning ko'p jabhalari masalalarini tushunishga ob'yektiv yondashishiga qaratilgan. Xususan, uning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilimi hissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. “Shaxsiy ruh - u miyada bo'lib, undan badan a'zolariga nerv orqali tarqaladi”, - deydi.

O'rta asr sharq peripatetiklari uchun aql bilimining yana bir manbaidir. Ular aqlni ikki turga - tug'ma va orttirilgan aqlga ajratishadi. Xorazmiy aqlni odam nafslarining kuchlaridan biri deb hisoblab, yuqorida qayd etilgan uch turga bo'ladi.

Umuman olganda, Abu Abdulloh al Xorazmiyning psixologik falsafiy qarashlari o'z davri ilmiy dunyoqarashining rivojiga katta hissa qo'shgan.

Abu Ali Husayn ibn Abdulla ibn Hasan ibn Ali ibn Sino. Buyuk hakim, olim va faylasuf ibn Sino Buxoro shahri yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ildi.

U 19 yoshga to'lganda ona shahri Buxoroni qoraxoniylar bosib oldilar. Bosqinchilar shaharni butkul vayron qilib, ko'plab madaniy boyliklarni yo'qotib yuborishdi. Bu vaqtga kelib, ibn Sino iste'dodli hakim va faylasuf sifatida tanilib

ulgurgandi. Ko'p o'tmay Sharqda uni "Shayx ar-ra'is", ya'ni "Donishmandlar yetakchisi" deb atay boshladilar.

Ibn Sino juda ko'p mutolaa qilardi. U ilm cho'qqilariga mustaqil o'qib o'rganish yo'li bilan yetib bordi. Bu xaqda allomani o'zi shunday yozadi: "O'n yoshimda Qur'onni o'rgandim, badiiy adabiyotlarni o'qib chiqdim. Keyin mantiq ilmiga oid kitoblarni mutolaa qilib, mustaqil ravishda bu ilmning nozik qirralarini o'zlashtira bildim. Shundan so'ng tibbiyot ilmiga murojaat qilib, ko'plab kitoblarni o'qishga tutundim. Qisqa vaqt ichida mening tibbiyot sohasidagi bilimlarim va davolash san'atim shunday sarhadlarga yetdiki, o'sha davrning eng hurmatli hakimlari mening huzurimga maslahat so'rab kela boshladilar. Men hakimlik amaliyoti bilan ham tinmay shug'ullandim va nihoyat menga insonlarni davolash ilmining darvozalari keng ochildi. Bu vaqtda endigina 16 yoshga to'lgandim. Ana shu yoshimda tunlari uyqu, kunduzlari halovat neligini bilmay faqat ilm bilan mashg'ul bo'ldim, inson tabiati o'z bilimlarini mustahkamlash va ilm yo'lida olg'a borishga qay darajada qodir bo'lsa, men ham shu darajada harakat qilib, ter to'kdim".

Abu Ali ibn Sinoning psixologik, falsafiy qarashlari, ilmlar tasnifi, ta'rifi va tarkibi haqidagi fikrlari uning "Tib qonunlari" asarida inson fiziologiyasi va psixologiyasi asosida talqin etiladi. Ibn Sino sezgini tashqi va ichki sezgilarga ajratadi. Tashqi sezgi insonni tashqi olam bilan bog'laydi, ular 5 ta: ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid va teri sezgisi. Bular insonning ma'lum organlari - teri, ko'z, og'iz, burun va quloq bilan uzviy bog'liq.

Ichki sezgilar - bu umumiy, chunonchi, tahlil etuvchi, ifodalovchi, eslab qoluvchi (xotira), tasavvur etuvchi sezgilardir. Ibn Sino miyani barcha sezgilardan boruvchi nervlar markazi, umuman inson nerv tizimining markazi ekanligi haqidagi ta'limotni olg'a surgan. Inson tana va jondan tashkil topadi, miya insonni boshqarib turuvchi markazdir. Quyida Ibn Sinoning ibratomuz fikrlaridan mulohaza uchun keltiramiz:

- Ruh shamchiroqqa, bilim ana shu shamchiroqdan taralayotgan yog'duga, Allohning zakosi moyga o'xshaydi. SHamchiroq yonishdan to'xtamas ekan, sen tiriksan. Agar u o'chsa, sen halok bo'lasan.

- Aql tarozusida tortib ko'rilmagan har qanday bilim asossizdir. Shu bois mantiq ilmini o'rganmoq juda muhim.

- Chala bilim egasi bo'lishdan ko'ra, bilimsizlik afzalroqdir.

Ibn Sinoning ilmiy psixologik falsafiy fikrlari noyob oltin xazina hisoblanadi.

Abu Rayhon Beruniy. Abu Rayhon Beruniy (973-1043) ruh va ruhiyat masalalariga qiziqish bilan qaraydi. Buning sababi bor albatta, chunki olim o'zidan oldin o'tgan Yunon, Rim, Sharq olimlari, jumladan, M.Xorazmiy, Forobiy va boshqa mutafakkirlarining asarlarini qunt bilan o'rgangan va ruhiyatga doir qarashlarning ahamiyatini tushunib yetgan. Qolaversa, insonni o'qitishda va tarbiyalashda inson ruhiyatini bilish zarurligini anglagan. Bulardan tashqari insonlar bilan o'zaro munosabatlarda ruhiy jarayonlarni bilish lozim ekanligini yaxshi tushungan.

Beruniy ruhiy jarayonlarni barcha hayvonlarga va insonlarga xos deb bildi. Hayvon ruhiyati ongsiz xarakterda, insonda esa ongli. inson mantiqiy fikrlashga,

mantiqiy xulosalar chiqarishga qodir, insonda faol nerv xizmatlari mavjud deb ko'rsatadi.

Beruniy ruhiyat qarashlarini ruh olimi sifatida emas, balki yirik faylasuf sifatida talqin etgan. Uning "Hindiston", "Mineralogiya" kabi kitob va risolalarida o'zining ruh haqidagi qarashlari, ruhiyatning ba'zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko'p, g'oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud.

Olim ruhiyat masalalarini alohida to'plab yozgan emas, bu masalalar uning asarlarida sochma holda uchraydi. Olim insondagi ruhiy jarayonlarni, avvalo, tabiatda oliy mavjudot-insonning bilish jarayonini, inson bilimlarini boyitish, ma'rifatli bo'lishidagi roli jihatidan o'rganishga va talqin etishga harakat qildi. SHu sababli uning yuqorida keltirilgan asarlarida sezgilar va aqliy bilish, o'zini tuta bilish, xotira, tasavvur, diqqat, idrok va qobiliyat kabi shaxsiy xislatlarni olamni bilish jarayonlari bilan bog'liq holda ko'rsatadi.

Beruniy insonning barcha mavjudotlardan ustunligi uning tafakkuri orqali ekanligini izohlaydi. Shuning uchun ham yerdagi barcha jon zodlar unga bo'ysunadilar, aks holda inson eng kichik hayvondan ham o'jiz bo'lar edi.

Beruniy fikricha, inson tafakkurining qudrati shundaki, uning yordamida voqea va hodisalarni bir-biriga solishtirish, tahlil qilish orqali rostni yolg'ondan, adolatni adolatsizlikdan, yaxshini yomondan, haqiqatni esa nohaqlikdan ajratishi mumkin. Bu psixologiya fanini rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

Beruniy inson xotirasini "tangrining tuhfası" deb ta'kidlagan. Xotirasi kuchsiz kishilarda, uni tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan mustahkamlashi mumkin degan g'oyani ilgari suradi.

Beruniy inson ruhiyati haqida so'z yuritar ekan, uning bir-biriga aks ta'sir ko'rsatadigan qismlardan iborat tanaga ega ekanini, bu qismlar bo'ysunuvchi kuch sifatida birlashganini, ruh esa ko'p hollarda tana haroratiga tobe bo'lishini va shu sababli unda xilma-xil holat vujudga kelishini aytadi.

Rudakiy ruh bilan materiyaning munosabati masalalarida idealistik mavqeda turadi. Ruhni "ota"ga qiyos qiladi, moddiy narsalarni "ona"ga o'xshatadi. Uning fikricha, barcha narsalarni yaratuvchi birinchi sabab Xudodir. Moddiy narsalarni ham inkor etmaydi. Moddiy narsalar asosida tuproq, olov, suv va havo yotadi. Rudakiy inson aql va idrokini ulug'laydi.

G'iyosiddin Abulfath Umar ibn Xayyom (1048 - 1131). Nishopur shahrida, badavlat hunarmand oilasida tug'ilib, voyaga yetdi. Uning laqabi Umar Xayyom bo'lib, bu so'z "chodir tikuvchi" degan ma'noni anglatadi. Umar Xayyom tili achchiq, badjahl odam bo'lgan. U o'z she'rlarini fors tilida, nasriy asarlarini esa arab tilida bitgan. Umar Xayyom o'zining ruboiylari bilan nom qozongan. Uning taxminan 400 ta ruboiysi mavjud bo'lib, shulardan 293 tasi Kembrij dorilfununining kutubxonasida saqlanadi.

Umar Xayyom shuningdek, "Yevklid kitoblariga sharhlar", "Arifmetika muammolari", "Donishmandlik tarozisi", "Malikshohning falakiyot jadvali" (Umar Xayyom bu jadvalni Isfaxondagi rasadxonada ishlagan vaqtida tuzib, uni Eron shohi Malikni nomi bilan atagan), "Borliq va burch haqida qaydlar", kabi ilmiy asarlarning ham muallifidir.

Umar Xayyom qomusiy olim edi. Uning 600-yildan so'ng aniqlagan matematik formulalari mavjud. Umar Xayyom, shuningdek, 11 yoshli shahzodani davolagan hakim, Quyosh va Oy tutilishini, ob-havo qanday bo'lishini avvaldan aytib beruvchi munajjim ham edi. Buxoro hukmdori Umar Xayyom bilan suhbat chog'ida yuksak hurmat-e'tiborining belgisi sifatida uni doimo o'z yoniga – taxtga o'tqazgan.

Umar Xayyom bilish nazariyasi uning tabiiy va ilmiy qarashlari bilan uzviy bog'langan. Ma'lumki, idealistlar va islom dini peshvolari, shu jumladan, G'azzoliy ham zo'r berib yerdagi hayot ahamiyatini inkor etishga, u dunyo, jannat va do'zax to'g'risidagi fikrlarni olg'a surishga intildilar. Umar Xayyom esa islom dinining narigi dunyo, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax to'g'risidagi ta'limotlarni rad etdi.

Alloh barcha narsalarni bir yo'la emas, balki pasayib boruvchi zanjirsimon tartibda yaratgan, - deb yozadi Umar Xayyom.

Insonlar va mavjudotlar dunyoga keladilar-u, so'ng yana qaytib ketadilar. Xo'sh, ular qaydan keladilar va qayga ketadilar? Hokimi mutlaq tabiatni yaratib, tartibga soladi-yu, so'ng nega unga talofat yetkazadi? Agar sabab tabiatning yaroqsizligida bo'lsa, buning uchun kim aybdor? Agar tabiat yaxshi bo'lsa, u holda uni vayron qilishning sababi nimada?

Abu Hamid Muhammad al G'azzoliy (1058-1111). Faylasuf al G'azzoliy Tus shahrida tug'ilib o'sdi.

Juda yoshlik chog'idanoq olimlik pog'onasiga ko'tarildi. 1091-yildan boshlab u Bog'doddagi mashhur Nizomiy madrasasida talabalarga falsafa va ilohiyot ilmidan saboq berdi. U 34 yoshida kuchli ruhiy inqirozni boshidan kechirdi. SHundan so'ng haqiqatni faylasuflar belgilagan yo'ldan topa olmasligini tushunib, mudarrislikni tashladi va mustaqil ravishda tasavvuf ilmini o'rganishga kirishdi. Oradan 11 yil o'tgach, imom G'azzoliy yana madrasaga qaytib, talabalarga tahsil bera boshlaydi. U butun umrini haqiqatni odamlarga tushuntirish va adashganlarni to'g'ri yo'lga qaytarishga bag'ishladi.

G'azzoliyning falsafa, tasavvuf ilmiga oid asarlari juda yorqin, ravon va tushunarli uslubda bitilgan. Quyida uning ana shunday asarlaridan ba'zilarini sanab o'tamiz: "Faylasuflarning maqsadlari", "Faylasuflarning raddiyasi", "Din haqidagi fanning tug'ilishi", "Olam javoni" va sh.k..

Tirik mavjudotlarning quyi darajadagi turlari, chumoli va chivinlarni ham faqat chumoli hamda chivinlargina anglay oladi. Afsuski, faqat insongina o'zi haqida haqiqiy bilimga ega emas. Biz o'zimizni faqat sirdan – u yoki bu qilmishimiz va tashqi qiyofamiz orqali bilamiz. Ruhiy mohiyatimizni bilishga urinmaymiz.

Uchta olam mavjuddir: ularning biri zohiriy, ikkinchisi botiniy olam bo'lsa, har ikkisinin orasidan yana bir olam – ruhiy olam o'rin olgan.

VIII asrda islomda turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta'limotiga ko'ra hissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdir. Ular nimaiki o'zlari uchun nomaqbul bo'lsa (hissiy bilish bilan bog'liq bo'lgan sezgi ma'lumotlari va bilimni inkor etish yordamida), hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo'lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsaga yo'l qo'yish yordamida hammasiga yo'l qo'yish mumkin deb hisoblaydilar.

Mutazaliylar ta'limotida muhim masalalardan biri - inson irodasining erkinligi to'g'risidagi masaladir. Inson o'z hatti-harakatlarida erkindir. Insonning erkin irodasi haqidagi fikr xudoning "oliy qudrati" to'g'risidagi diniy aqidalarga zid keladi. Ollohning o'z yaratganlariga nisbatan majburiyati bilan almashtirdilar. Mutazaliylar taqdiming avvaldan belgilab qo'yilganligi to'g'risidagi ta'limotni-tavakkul ta'limotini inkor etadilar.

So'fizm ta'limotida butun olam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko'rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o'z navbatida xudoda mavjud. Dunyo - ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo kabi yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo'shiladi. Bu qo'shilish xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi- shariat, taraqqiyot, ma'rifat va haqiqat olib keladi. So'fizmga ko'ra xudo bilan qo'shilishning o'zi-eng oliy rohat. So'fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki hissiyot orqali yaqinlashishga katta e'tibor beradi.

Jaloliddin Rumiy (1207 - 1273). Jaloliddin Rumiy Balx shahrida tug'ilib o'sdi. Uni ba'zan Jaloliddin Balxiy deb ham atashadi.

Rumiy she'riyatning barcha shakllarida mukammal ijod qildi. U bitgan g'azallar, ruboiylar va masnaviylar she'riyat bo'stonining durdonasiga aylangan. Rumiy asarlarida tashbehlarga o'ralgan falsafiy, so'fiyona, teran g'oyalarga keng o'rin berilgan. Quyida Jaloliddin Rumiyni bizni mulohazaga chorlovchi fikrlaridan keltiramiz:

- Ey dono odam, sen eng avvalo narsalarning mohiyatini bil, ularning aldamchi shakliga ishonma!

- So'z – libos. Ma'no shu libos ostiga yashiringan sir.

- Ko'zguda hamma narsa teskari ko'rinadi. Ammo biz ko'zgunsiz o'zimizni hech qachon ko'ra olmagan bo'lardik. Sen menga so'z ojiz deding. Agar o'zingni haq deb bilsang, u holda so'zning ojizligi haqidagi so'zlaring ham ojizdir.

Abulqosim Firdavsiy (934 (taxminan) – 1024-yillar). Buyuk shoir Abulqosim Firdavsiy Xuroson viloyatining Tus shahrida kambag'al oilada dunyoga keldi.

Firdavsiy keng qamrovli va chuqur ilm egasi bo'lib yetishdi. Shu bois uni "hakim", "donishmand" deb ulug'laganlar. SHoir ijodining ayni gullagan davrida G'azna shahrida (hozirgi Afg'oniston hududi) turk sultoni Mahmud G'aznaviy saroyida yashab, ijod qildi.

Firdavsiy Mahmud G'aznaviyga bag'ishlab, mashhur "Shohnoma" asarini yozdi. Lekin bu asar Mahmud G'aznaviy tomonidan yetarlicha qadrlanmadi.

Rivoyat qilishlaricha, sulton G'aznaviy Firdavsiyning yozilajak "Shohnoma" asarining har bir bayti uchun bittadan oltin tanga berishni va'da qiladi. 60.000 baytdan iborat asar tayyor bo'lgandan keyin esa G'aznaviy va'dasidan qaytadi. Firdavsiyga G'aznaviy karvon orqali berib yuborgan tangalarning hammasi kumush bo'lib chiqadi. Bundan qattiq ranjigan shoir tangalarning bir qismini karvondagilarga, boshqa qismini hamollarga ulashadi. Tangalarning qolgan hammasiga esa yaxna ichimliklar sotib oladi. Uning bu harakatlari hukmdorga qarshi norozilikning yaqqol ifodasi edi. Sulton G'aznaviy shoirni filning oyoqlari ostiga tashlab, jazolash haqida

farmon beradi. Firdavsiy tug'ilgan yerini tashlab, musofirlikda hayot kechirishga majbur bo'ladi.

G'am-qayg'u ham, huzur-halovat ham aqlandur. Ulug'vorlik va buzilish ham aqlandur- deydi Firdavsiy.

Olamda eng avvalo inson aqli yaralgan. Aql qalb posbonidir. Aql yana uch qo'riqchi: til, ko'z, quloqning ustidan ham posbonlik qiluvchidir. Zero ezgulik va yovuzlik aynan ana shu uch a'zo orqali qalbga kirib boradi.

Ne sababdan uzoq umr ko'rmoq tilaysan? Bilasan-ku, baribir olam sirlarini hech qachon anglab yeta olmayсан.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Markaziy Osiyoda psixologik ta'limotlarni rivojlanishi
2. Abu Nasr Forobiy va uning g'oyalarini psixologiyada tutgan o'rni
3. Ibn Sino va uning g'oyalarini psixologiyada tutgan o'rni
4. Abu Rayxon Beruniy va uning g'oyalarini psixologiyada tutgan o'rni

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Rudakiyning psixologik qarashlari
2. Al Xorazmiy va uning g'oyalarini psixologiyada tutgan o'rni
3. Umar Xayyomning psixologik qarashlari
4. G'azzoliyning psixologik qarashlari

ONG HAQIDA TUSHUNCHA

Psixika voqelikning kishi miyasida aksi sifatida har xil darajalar bilan farqlanadi. Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasi ongni tashkil etadi. Ong psixikaning yaxlit bir holga keltiruvchi shakli bo'lib kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishini ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi. Shu ma'noda ong, olimlarning ta'kidlashicha, ijtimoiy mahsul bo'lib, anglangan borliqdan boshqa narsa emasdir.

Ongning tuzilishi, uning muhim psixologik ta'rifi qanday? Uning ***birinchi ta'rifi*** nomining o'zidayoq berilgan bo'lib ong deganidir. Insonning ongi bizning tevarak atrofimizni qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tarkib topadi. "Ongning yashash usuli va ong uchun nimaningdir borligi – bilimdir". Shunday qilib, ongning tuzilishiga muhim bilish jarayonlari kiradiki, ular yordamida inson o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgi, idrok, xotira, xayol va tafakkurni kiritish mumkin. Sezgi va idrok yordamida miyaga ta'sir o'tkazuvchi qo'zg'atuvchilarning bevosita aks etishi natijasida ongda borliqning o'sha lahzada inson tasavvurida hosil bo'lgan hissiy manzarasi gavdalanadi. Xotira ongda o'tmish obrazlarini qaytadan gavdalanitrsa, xayol ehtiyoj ob'yekti bo'lgan, ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obrazli modelini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalanish yo'li bilan masalaning hal etilishini ta'minlaydi. Aytib

o'tilgan psixik bilish jarayonlaridan istalgan birining batamom barbod bo'lishi uyoqda tursin, buzilishi yo izdan chiqishi ham ongning barbod bo'lishiga olib keladi.

Ongning ikkinchi ta'rifi unda sub'yekt bilan ob'yekt o'rtasida aniq farqlanishning o'z ifodasini topishi, ya'ni odam "men" degan tushunchaga nima tegishli ekanini aniq bilishi. Tirik organizmlar dunyosi tarixida birinchi bo'lib, unda ajralib chiqqan va o'zini atrof-muhitiga qarama-qarshi qo'ygan inson o'z ongida ushbu qarama qarshilik va tafovutni saqlab kelmoqda. Jonli mavjudotlar ichida uning o'zigina o'zini bilishga, ya'ni psixik faoliyatini o'zini tadqiq etishga yo'naltirishga qodirdir. Inson o'z hatti-harakatlarini va umuman o'zini-o'zi ongli ravishda baholaydi. "Men"ning "men emas"dan ajratishi har bir inson bolaligida boshdan kechiradigan yo'l bo'lib, uning o'z-o'zini anglash jarayonida yuz beradi.

Ongning uchinchi ta'rifi - insonning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. Faoliyatning maqsadlarini yaratish ongning funksiyasiga kiradi. Bunda faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab chiqiladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning qanday borishi hisobga olinadi, unga tegishli tuzatishlar kiritiladi va sh.k..

Inson tabiat tomonidan berilgan narsaning shaklini o'zgartirish bilangina cheklanmaydi, tabiat tomonidan berilgan narsalar bilan birga o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi, bu maqsad, qonun sifatida, insonning ish usulini va bu ishning xarakterini belgilab beradi va inson o'z irodasini ana shu maqsadga bo'ysundirishi lozim. Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshishida va yo'nalishida kasallik oqibatida yoki biron-bir boshqa sabablarga ko'ra har qanday buzilishning yuz berishini ongning buzilgani deb qaramoq kerak.

Nihoyat, **ongning to'rtinchi ta'rifi** - uning tarkibiga muayyan munosabatning kirganligidir. Insonning muhitiga bo'lgan munosabati uning ongidir.

Inson ongiga muqarrar ravishda his-tuyg'ular olami kirib keladi, unda murakkab ob'yektiv eng avvalo insonni o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham (jalb etilgan ijtimoiy) boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patologiya normal ongning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalinganda ongning buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlar sohasidagi buzilish bilan belgilanadi:

- bemor bunga qadar behad sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin kishilari to'g'risida zarda bilan gapiradi va sh.k. Ongning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha o'ziga xos xususiyatlari, shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti til hisoblanadi. Nutq faoliyati jarayonida inson bilimlar hosil qiladi, inson dunyoga kelguniga qadar uning uchun insoniyat yaratib bergan, tilda mustahkamlab, unga yetkazgan inson tafakkuri boyliklari bilan o'z hayotini boyitadi. A.I.Gersen shunday deb yozgan edi: "Har bir kishi, ildizlari sal bo'lmasa odam ato zamonlariga borib yetadigan, dahshatli shajaraga tayanadi: sohil bo'yidagi to'lqin kabi orqamizda butun boshli okean - butun bir dunyo tarixining shiddati his etiladi; shu daqiqada bizning miyamizda barcha asrlarning g'oyalari gavdalanadi. Til alohida ob'yektiv sistematik unda ijtimoiy tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Shaxs tomonidan o'zlashtirilgan ekan, til ma'lum bir ma'noda uning real ongi bo'lib qoladi. Til - amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun ham mavjud bo'lgan va xuddi shu tufayli men uchun ham mavjud bo'lgan ongdir..." - deb qayd etgan edi. Ong tushunchasi psixologiyada,

psixiatriyada va boshqa fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta'riflariga mos keladigan ma'noda ishlatiladi. Psixiatirlarni bemorda ong bor yoki yo'qligi, yo bo'lmasa buzilganligi masalalari doim qiziqtiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o'z-o'ziga qayerdaligi, vaqt qachonligi, tevarak-atrofdagi vaziyat qandayligi to'g'risida o'z shaxsiy holati ham harakatlari haqida hisob berish imkoniyatlarni tushunadilar. Ong yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan yangi axborotga o'zidagi mavjud bilimlarni hisobga olgan holda baho beradi va o'zini tevarak-atrofdagi muhitdan alohida ajratib, boshqa odamlarga va faoliyat vaziyatga nisbatan tarkib topgan munosabatlar tizimini saqlab qoladi hamda ana shu barcha ma'lumotlar asosida o'z hatti-harakatini idora qiladi. Ong ijtimoiy mahsul bo'lib, faqat insonlargagina xosdir. Hayvonlarda esa ong bo'lmaydi. Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir. Ongsizlik – kishini o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan tassurotlar bilan bog'liq psixik jarayonlar harakatlar va holatlar yig'indisidir. Psixik holat sifatidagi ongsizlik voqelikni aks ettirishini shunday bir shakli hisoblanadiki, bunda harakat vaqti va o'rnini mo'ljal qilish yaxlitligi yo'qoladi, xatti-harakatining nutq yordamida boshqarilishi buziladi. Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (Masalan, tush ko'rish), sezilmaydigan, lekin haqiqatda ham ta'sir ko'rsatadigan qo'zg'atuvchilarga javob reaksiyalari oldinlari ong harakat bo'lib lekin takrorlanaverib, avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglamaydigan bo'lib qolgan harakatlar faoliyatiga undovchi, ammo maqsad hissidan anglamaydigan ayrim mayllar va sh.k.. Ongsizlik hodisalariga bemor kishining psixikasida ro'y beradigan ba'zi bir patalogik hodisalarni anglash, ko'ziga yo'q narsalar ko'rinishi va shu kabilarni ham qo'shishi mumkin. Shularga asoslanib, ongsizlikni onga qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ri bo'lar edi.

Ongsizlik - bu kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan qismlar aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgandir.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Ongning to'rt ta'rifi
2. A.I Gersen til haqida
3. Ong nima?
4. Ongsizlik nima?

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Ong va ongsizlik
2. Ongning gnesologik tahlili
3. Ong va uning namoyon bo'lish mexanizmlari
4. Shaxsda ongsizlik holatining yuzaga kelishi

PSIXOLOGIYANING MUSTAQIL FAN SIFATIDA SHAKLLANISHIGA ZAMIN HOZIRLANISHI

XVII asr psixologlar ko'z o'ngida psixikaga bo'lgan qarashlarning tubdan o'zgarishi davri sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni "fanlar malikasi" bo'lib hisoblangan mexanika fani ta'sirida paydo bo'lgan konsepsiyalar ochib berdi.

XVII asrga oid psixologik fikrlarning o'ziga xos tomonlari ochiq namoyon bo'ldi:

a) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muxtoj bo'lmagan tana-mexanik tizim haqidagi ta'limot;

b) ichki kuzatish orqali o'z psixik holati haqida hamma narsani bilish mumkin bo'lgan individning ongi haqidagi ta'limot;

d) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtiroslar (affektlar) haqidagi ta'limot;

e) fiziologik va psixologik tomonlar o'rtasidagi munosabati haqidagi ta'limot. Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598-1660), Benedikt Spinoza (1632-1677), Tomas Gobbs (1588-1679), Djon Lokk (1632-1704), Gotfrid Leybnits (1646-1716) kabilar turar edi.

Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekartning ismi bilan psixologiya tarixidagi g'oyat muhim bosqich boshlanadi. Aynan, u o'zining ong haqidagi ta'limoti bilan Aristotelning ruh haqidagi ta'limotidan psixika to'g'risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. U avtomat kabi mexanik ishlovchi organizm modelini tanlaydi va u bilan o'sha kunlarga ruh bilan boshqariluvchi bo'lib hisoblangan tirik tanani uning ta'siridan "xolos etdi". SHu davrda Garve tomonidan qon aylanishining kashf qilinishi "organizm mexanik mashina" degan fikrni rivojlantirdi. Unda yurak qon o'tkazuvchi nasos bo'lib hisoblanadi va bu jarayonda ruhning hech qanday funksiyasi yo'q, deb ta'lim berildi. Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari, yerdagi hayot tashqarisidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avto tizimdir, undagi organlarning ishlashi ham tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham, ruhga muhtoj emas, deb takidlandi. Lekin, bu bilan ruh "ishsiz" bo'lib qoldimi? Yo'q, Dekart ruhni hech narsaga bog'liq bo'lmagan oliy substansiyagacha ko'tardi. "Ruh ongning uzluksiz bo'lmagan hodisalari-fikrlaridan iborat" deb aytdi olim. Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashidir. Fikrlashdan to'xtash ruhning yo'q bo'lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekartning tana va ruh substansiyalarini o'zaro taqqoslashi shunga olib keladiki, Dekart tana o'z tabiatiga bo'linuvchi, ruh esa bo'linmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmning ma'nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo'lishi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. "Ruh butunlay mening tanamdan butunlay ayru bo'lib, u tanamsiz ham mavjud bo'la oladi". "Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bog'liq bo'lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir" deb yozadi Dekart.

Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo'lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Dekartning fikricha, hayotni ruh bilan bog'laganlar xato qiladilar. Negaki "o'lim hech qachon ruh tufayli sodir bo'lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro'y beradi".

Dekartga ko'ra asoslarning asosi shubhlanishdir. Uning fikricha, hamma tabiiy va g'ayri tabiiy narsalardan shubhalanish kerak. Chunki shubhlanganda inson odatdagidan ko'ra yaxshiroq fikrlaydi. Bunda Dekartning mashhur "Men fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman" aforizmini keltirish mumkin. O'zining asosiy fikrlarini Dekart "Aqlni boshqarish qoidalari", "Ruhlar ehtirolari", "Odam haqida" nomli asarida bayon etdi.

XVIII asrning eng yirik kashfiyotlari qatoriga refleks tushuncha-sining paydo bo'lishini kiritish mumkin. Refleks tushunchasi Dekart fizikasida paydo bo'ldi. Agar Garvey o'z kashfiyoti bilan ruhni ichki a'zolarini boshqaruvchisi sifatida inkor etgan bo'lsa, Dekart ruhni tashqaridan ta'sir etish xususiyatidan mahrum qildi. U fanga fiziologiya va psixologiyada fundamental bo'lgan refleks tushunchasini (terminini emas) kiritdi. U davrda nerv tizimi to'g'risidagi bilimlar ham oz edi. Dekart uni ingichka quvurchalar "trubkachalar"dan iborat deb tasavvur qildi. Dekartning tasavvurida go'yo shu trubkachalardan mayda engil havosimon zarralar harakatlanadi. Bu zarralarni Dekart "hayvon ruhlari" deb nomladi. "Men ruh deb atagan narsalar kichiklik va tez harakatlanishdan boshqa hech qanday xususiyatga ega bo'lmagan tanachalardan o'zga narsa emas. Bular qonning eng harakatchan zarralari bo'lib, doim miya tomonidan harakatlanadi", deb tushuntirmoqchi bo'ldi Dekart. Uning refleks sxemasiga ko'ra, tashqi impuls nerv trubkachalari ichida joylashgan nerv "iplarining" uchiga tasir qilib, ular shu "ip" chiqqan miyaning qismini go'yo arqonning bir uchi ikkinchisini harakatga keltirganidek qo'zg'atadi. U yerdan "hayvon ruhlari" nerv orqali tegishli muskulga o'tib, qisqarishga majbur qiladi. Shu tariqa harakat ro'y beradi. SHuning uchun qaynoq buyum qo'lni kuydirib tortib olishga majbur qiladi. Bunda xuddi yorug'lik nurining ko'zgudan qaytganidek reaksiya sodir bo'ladi. Xatti-harakatlarning reflektor tabiatni ruhga murojaat qilmay ochib bergan Dekart umid qiladiki, kelajakda ancha murakkab hodisalarni ham u ta'riflab bergan fiziologiya mexanika qoidasiga ko'ra tushuntirish mumkin bo'lar: "Masalan, it o'ljani ko'rgach, unga tashlanadi, lekin o'q ovozi eshitsa, albatta qochadi. Shunga qaramay ovga o'rgatilgan itlar o'ljani ko'rgach to'xtaydi. Aqlsiz hayvonlar miyasida shunday o'zgarish hosil qilib, ularni o'rgatish mumkin ekan, ehtimol odamga biror narsani o'rgatishda bundan ham yaxshiroq narsalarga erishsa bo'lar", deb taxmin qildi Dekart. Bundan u shunday xulosa chiqardiki, "ruhning kuchi emas balki, mexanika qoidalari asosida ro'y beruvchi tanadagi o'zgarishlar asosida inson avvalo o'z tabiatining, qolaversa tashqi olamning hukmdoriga aylanishi mumkin".

Dekartni fikricha, "Kuchli va oliyjanob odamlarning kayfiyati xotirjamlik onlarida ham, kulfatga ro'para bo'lganda ham o'zgarmaydi".

- Sen taqdiri azalni emas, avvalo o'zingni yengishga harakat qil. Dunyoni tartibga solishga urinma, eng avval o'z istaklaringni boshqara bil.

- O'zlikni anglashdan ko'ra sermahsulroq mashg'ulot yo'qdir.

Dekart (1596 - 1650). Farangistonlik faylasuf, riyoizatchi, tibbiyotshunos olim va uslubiy nazariyotchi Rene Dekart Turen muzofotining Lae shaharchasida dvoryan oilasida dunyoga keldi.

1606-yilning bahorida otasi Dekartni La-Fleshdagi diniy kollejga o'qishga jo'natadi. 1618-yilda Dekart Gollandiyaga jo'naydi va o'z xohishi bilan armiyaga yollanib, ispan – avstriya qo'shinlariga qarshi kurashda ishtirok etadi.

1619-yildan boshlab Dekart falsafa bilan jiddiy shug'ullanishga kirishadi.

1625-yilda Dekart Parijga keladi va olimlar bilan tanishadi. Faylasuf bu yerda tarixda “odam jurnal” deb nom qoldirgan Mersen Maren bilan yaqin do'st tutinadi.

Rene Dekart tabiatan qiziqqon bo'lsada, bahs va tortishuvlar chog'ida doimo o'zini munosib tuta bilgan. U birinchi bo'lib, “Efir” atamasini va u haqidagi g'oyani fan olamiga olib kirdi.

“Fikrlayapman, demak mavjudman”, - degan naqlni ham Dekart o'ylab topgan. Shuningdek, u birinchi bo'lib, kamalakning paydo bo'lish sabablari va uning tabiatini tushuntirib berdi.

Rene Dekart La-Flesh iezuitlar kollejida sxolastik falsafani o'rgandi. Unda kitobiy olimlikka shubha juda erta uyg'ondi, zotan uning fikricha, ko'pgina fanlarda ishonchli asos mavjud emas edi. Kitoblarni tashlab u sayohat qila boshladi. Garchi Dekart katolik bo'lsa-da, ma'lum vaqt o'ttiz yillik urush davrida protestantlar tarafida qatnashdi. Uning qiziqishlari doirasiga chavandozlik, musiqa, qilichbozlik va raqs kirar edi. 23 yoshida u Germaniyada yashashi chog'ida o'z metodining asosiy g'oyalarini ta'rifladi. Oradan o'n yil o'tib, u tinchlik va osoyishtalikda tadqiqotlar bilan shug'ullanish uchun Gollandiyaga ko'chib keldi. 1649-yilda u Stokgolmg qirolicha Kristina huzuriga tashrif buyurdi. SHvetsiya qishi Dekartga haddan tashqari og'irlik qildi, u betoblanib yotib qoldi va 1650-yilning fevralida vafot etdi.

Uning asosiy asarlari jumlasiga “Metod haqida mulohazalar” va “Metafizik fikr-mulohazalar” kiradi. Boshqa asarlaridan “Falsafa asoslari” va “Aqlni boshqarish qoidolari”ni qayd etish mumkin. “Metod haqida mulohazalar” fransuz tilida yozilgan dastlabki falsafiy asarlardan biri hisoblanadi. Dekart ham lotin, ham fransuz tilida ijod qilgan.

Dekartning birinchi opponenti bo'lib gollandiyalik faylasuf Barrux Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B.Spinoza Dekart falsafasidagi dualizmni olib tashladi. Unga ko'ra yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo'lgan substansiya - bu tabiat. Shuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan “joy” sifatida Spinoza inkor etadi. Odam bir butun moddiy va ruhiy mavjudot deb biladi. O'zining eng mashhur psixologik asari “Etnika”da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. Shu yerdanoq uning qarashlari Dekartning qarashlaridan uzoqlashadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monistik ta'limotni ilgari surdi. Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqarida joylashgan tabiatni tushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, inson ularning faqat ikkitasi - tana va fikrni biladi. SHuning uchun ruh va tana bitta individualni, ya'ni fikrlaydigan tanani tashkil etadi. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin materiya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolmadi. Substansiyalar ta'limoti asosida Spinoza insoning hissiy holatlari ko'proq affektlar masalasini yoritib berdi. O'zining affektlar haqidagi ta'limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning

tabiati: odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi; inson ozodligi va inson aqlining kuchi masalalari yuzasidan to'xtaldi. Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko'rsatadi:

1. Xohlash.
2. Qoniqish.
3. Qoniqmaslik.

Qolgan barcha emotsiyalar shulardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi Spinoza. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog'liq va ularni to'liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo'shilmaydi. Bu borada u affektlarni inson ustida o'tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha insonni shunday holatga olib keladiki, bunda u o'z-o'zini boshqara olmaydi. Tasodiflarga qaram bo'lib, aniqlik ko'z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga ergashishda emas, balki ularni aqlga bo'ysundirishdir.

Spinozaning fikricha, qalblarni qurol bilan emas, mehr- muhabbat va oliyjanoblik vositasida zabt etish mumkin.

Spinoza psixologiyasi ongning psixologik ob'jekt sifatida shakllanish yo'lidagi Dekartdan keyingi muhim qadam bo'ldi.

Spinoza. Barux (Benedikt) Spinoza (1632-1677) Amsterdamda. Portugaliyadan inkvizitsiya ta'qibidan qochib kelgan yahudiy oilasida tug'ildi.

U yahudiylarning Amsterdamdagi 7 yillik maktabiga o'qishga bordi. Ammo o'qishni tamomlashga ulgurmadi. Chunki otasiga savdo ishlarini yuritish uchur yordamchi kerak edi. Otasining o'limidan keyin Spinoza bir necha yil savdogarlik bilan mashg'ul bo'ldi. Lekin u juda yoshligidanoq falsafa ilmiga mehr qo'ygandi. lotin tilini juda yaxshi bilardi.

Shu tufayli oradan ko'p o'tmay Spinoza Amsterdamda kichik falsafa to'garagini ochdi. Ilm fan olamiga chuqur kirib, dunyoqarashi kengaygan yosh Spinoza yahudiy dini peshvolarini vijdon erkinligiga rioya etmaslikda aybladi. Spinoza shu taqlid ilm fan olamiga qancha yaqinlashgani sayin yahudiy ruhoniylaridan shunchalik uzoqlasha bordi. Natijada 1656-yilda din peshvolari Spinozani murtadlikda ayblab, unga bir umrlik la'nat tamg'asini yopishtirdilar. SHundan so'ng Spinoza yahudiylar bilan aloqani butkul uzib, o'zini falsafaga bag'ishladi. U bir umr o'pka xastaligidan azob chekib yashadi. Spinoza o'z o'limini tor, faqirona xonaga o'rnatilgan qup - quruq yog'och chorpoyada qarshi oldi. Singillarining tashmachiligi tufayli bor budidan ayrilib, qashshoqlikka mahkum bo'lgan donishmand ajali yetganini sezib, qo'shni ayoldan yoniga bitta ham ruhoniyni qo'ymaslikni iltimos qiladi. Chunki u jon talvasasida raqiblariga yon bosib, o'z qarashlaridan voz kechishi mumkinligidan cho'chigandi.

O'smirlik chog'ida Spinoza iudaistik falsafa bilan teologiyani o'rgandi va umidli bo'lajak iudaistik ibodat ruhoniysi sifatida ko'zdan kechirildi. Ammo mustaqil fikrlashga moyillik, tabiiy fanlar va Dekartning falsafasini o'rganishga qiziqish Spinozaga juda erta paydo bo'ldi. Uning mustaqil va tanqidiy pozitsiyasi yahudiylar jamoasi bilan ixtilof chiqishiga olib keldi. Iltimoslar bilan ham, tahdidlar bilan ham uni falsafadan voz kechishga majbur qila olmadilar, natijada u 24 yoshida tavqi la'nat bilan jamoadan haydaldi.

Shundan so'ng, Spinoza bir maromda, kamtarona hayot kechirdi. Optik uskunalar uchun linzalarni silliqlash bilan tirikchilik qildi. Bu unga erkin va mustaqil bo'lish imkonini berdi. U universitetda professor lavozimini egallash haqidagi taklifni rad qildi va o'zini butkul falsafa bilan shug'ullanishga bag'ishladi. Spinozaning falsafasini ateistik va materialistik deb aybladilar, ammo hech kim uning turmush tarzini tanqid qilmadi. Uning dunyoviy ehtiros va hayu havaslardan uzoq hayoti o'z ta'limoti bilan to'liq uyg'unlikda yashovchi buyuk faylasufning turmush tarzini ifoda etadi.

Spinoza o'pka sili bilan xastalanish oqibatida 45 yoshida vafot etdi.

Dekart dualizmining tanqid qilinishidan boshqa yo'nalish Angliyalik faylasuf Tomas Gobbs nomi bilan bog'liq. T.Gobbs ruhni alohida mavjudlik sifatida mutlaqo inkor etdi. Uning fikricha, dunyoda G.Galiley tomonidan ochilgan mexanika qonunlariga bo'ysunuvchi moddiy tanalardan boshqa hech narsa yo'q.

Men katta masalalar xususida uzoq bahslashib, hech narsaga erisha olmagandan ko'ra, arzimas narsalarga oid kichik bir haqiqatni kashf etishni afzal ko'raman.

Tomas Gobbs (1588 - 1679). Ingliz faylasufi Tomas Gobbs Angliyaning janubidagi Vesport qishlog'ida tug'ilib o'sdi. Uning onasi sodda dehqon ayoli, otasi ruhoniylar edi.

T.Gobbs 15 yoshida Oksford dorilfununiga o'qishga kirdi va ikki yildan so'ng uni bitirib, mantiq ilmidan ma'ruza qila boshladi. 1608-yilda u Uilyam Kavendishning o'g'liga murabbiylik qila boshladi. T.Gobbs 1610-yildan boshlab uch yil davomida Farangiston va Italiyada yashaydi. 1613-yilda u siyosatchi va faylasuf Frensis Bekonga kotiblik qiladi. 1636-yilda faylasuf Italiyaga jo'naydi va u yerda G.Galiley bilan uchrashadi. T. Gobbs xandasa ilmini juda katta qiziqish bilan o'rgangan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: "Falsafa asoslari" (1640-1658), "Fuqaro haqida" (1642), "Jism haqida" (1655), "Inson haqida" (1658), "Leviafan" (1658).

1646-yilda T.Gobbs Karl I ning o'g'li shaxzoda Uelsskiyga (bo'lg'usi Karl II) riyoziyotdan saboq bera boshlaydi.

Faylasufning atrofida uni ko'rolmaydiganlar ko'p edi. Shu bois T.Gobbsni keksaygan chog'ida dahriylikda ayblaydilar. Uning "Fuqaro haqida" va "Leviafan" nomli kitoblari ruhoniylar tomonidan ta'qiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritiladi. T.Gobbs so'qqaboshlikda hayot kechirgan.

Galileo Galiley (1564 - 1642). Italiyalik qomusiy olim, riyoziyotchi, falakiyotshunos, faylasuf, tabiiyotshunos olim Galileo Galiley Piza shahrida dunyoga keldi.

U obro'li, biroq kambag'allashgan aslzoda oilaga mansub edi. Otasi Galileyning hakim bo'lishini orzu qilardi. Shu bois u Piza dorilfununining tibbiyot qulliyotiga o'qishga kirdi. Lekin Galileydagi riyoziyotga bo'lgan qiziqish ustunlik qildi.

Galiley avval ibodatxona maktabida, keyin dorilfununda o'qidi.

U Arximedni o'ziga ustoz deb bilgan.

1589-yilda Galiley Piza dorilfununida professor ilmiy unvonini oldi. U dorilfununda dars berish bilan bir vaqtda mexanika va falakiyotshunoslikka oid qator

tadqiqot ishlarini olib borib, jismlarning tushishi, ularning qiyalik sirtidagi harakati qonunlarini o'rgandi. SHuningdek, osmon jismlarining harakatini kuzatdi.

Galiley o'z tadqiqotlariga tayangan holda Aristotelning Koinot tuzilishi va mexanik holatiga doir ta'limoti xato ekanini ma'lum qildi. Dorilfunun o'qituvchilari va din peshvolari uning bu fikriga qarshi chiqishdi. Oqibatda olim Pizani tark etishga majbur bo'ldi.

Galiley 1592-1610-yillarda Paduan dorilfununining riyoziyot kafedrasida ishladi.

Olim 1609-yilda teleskopni ixtiro qildi. Bu ilk teleskop orqali osmon jismlarini 30 baravar kattalikda ko'rish mumkin edi.

Olim 1610-yildan Florensiya gersogi saroyida xizmat qila boshladi.

Galiley Oydagi kraterlar va tog' tizmalarini aniqladi. Mushtariyning yo'ldoshi, Quyoshdagi dog'lar, Zuhra sayyorasi fazalari, Zuhalning xalqalarini kashf etdi.

1633-yilda ruhoniylar Galileyning "Olamning ikki tizimi haqidagi suhbatlar" nomli asarini muhokama qilib, unda ilgari surilgan fikrlarni (Yerning Quyosh atrofida aylanishi, Quyoshning esa tinch turishi) rad etdilar. Rim papasi G.Galiley ustidan sud olib borish to'g'risida ko'rsatma berdi. Yoshi 70ni qoralab qolgan xasta Galileyni Rimga keltirib, zo'rlik bilan sayyoralar olamiga oid fikrlaridan voz kechishga majbur qildilar.

Sud tugagandan keyin Galiley Fiorensiyaga qaytadi va reaksiyon ruhoniylarning ta'qibiga qaramay, ilmiy tadqiqotlarini davom ettiradi.

Olim 1642-yilda shogirdlari Viviani va Torrichelli qo'lida jon beradi. Katolik cherkovi 1971-yilga kelibgina Galiley ustidan chiqarilgan ayblov hukmini bekor qildi.

Barcha psixik hodisalar ham shu qonunlarga bo'ysunadilar. Moddiy narsalar T.Gobbs fikricha, organizmga ta'sir etib, sezgini hosil qiladi. Inersiya qonuniga ko'ra, sezgidan uning kuchsiz izi sifatida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ular esa fikrlar zanjirini hosil qiladi va bu fikrlar sezgilar qanday ketma-ketlikda almashgan bo'lsa, shunday tartibda joylashadi. Bunday bog'lanish keyin assotsiatsiya nomini oldi. Agar avvalgi harakat yana takrorlansa va ustunlik qilsa, keyingilari harakatlanuvchi materiya bilan bog'liq bo'lgandan tekis stolda tomchi harakatlanganda suv ham harakatlanganidek uning ketidan harakatlanadi. Asosiy psixologik fenomenlardan biri sifatida assotsiatsiyalarni Dekart va Spinozalar tan olishgan. Lekin tafakkur va irodaga nisbatan uning bilimning quyi shakli deb hisoblagan. T.Gobbs birinchi bo'lib assotsiatsiyani psixologiyaning universal qonuni sifatida ta'riflaydi. O'zining qobiliyatlar haqidagi ta'limoti bilan T.Gobbs Dekartni "Tug'ma g'oyalar" haqidagi gipotezasini qattiq tanqid qildi va odamlarda tug'ma bir-biridan ustun belgilari bo'lmasligini isbotlashga intildi. T.Gobbs bevosita F.Bekoning davomchisi sifatida empirik yo'nalish namoyandasi sifatida tanildi.

Empirik psixologiyaning "otasi" J.Lokk bo'ldi. Uning "Inson aqli haqidagi tajriba" asari psixologiyaning keyingi taraqqiyotiga kuchli ta'sir etdi. Lokkning maqsadi inson bilishining paydo bo'lishi va rivojlanishining tajribaviy o'rganishdan iborat edi. Bunda u "tug'ma g'oyalar" g'oyasini inkor etib, bilimlarning manbai individning hayotiy tajribasi deb biladi. Tajribaning o'zida esa Lokkning fikricha, ikkita manba bor: sezgi va refleksiya. Sezgi ob'jektidagi, tabiatdagi barcha moddiy

narsalar bo'lib, ularning mahsuloti fikrlardir. Ya'ni "biz sariq, oq yashil, issiq, sovuq, yumshoq, qattiq, shirin, achchiq va boshqalar haqidagi fikrlarni shu manba orqali olamiz" deb hisoblaydi J.Lokk. Refleksiyaning obyekti aqlimiz faoliyati bilan egallangan va biz tashqaridan ololmaydigan fikrdir. Ongning ob'yekti shu fikrdir, chunki ong J.Lokkning bergan ta'rifiga ko'ra, aqlimizda ro'y berayotgan narsalarni idrok etishdir. J.Lokk tajriba manbalarini o'zaro farqlasada, ularni bir-biridan ajratmaydi. Uning fikricha, sezgi bilimning boshi, refleksiya sezgi asosida paydo bo'ladi. Buni u shunday ta'riflaydi: "Aqlda birorta narsa ham yo'qki, u sezgida ham mavjud bo'lmasa". J.Lokka ko'ra, fikrlar 2 xil, oddiy va murakkab, bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta tushunchani o'zida saqlaydi. Boshqa fikrlar parchalanmaydi. Murakkab fikrlar oddiy fikrlarni qo'shish, taqqoslash, umumlashtirish va abstraktlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Oddiy fikrlar yig'indisi ongni tashkil etadi. Murakkab fikrlarning hosil bo'lish manbalaridan biri sifatida J.Lokk assotsiatsiyani keltiradi. U birinchi bo'lib "fikr assotsiatsiyasi" degan atamani kiritadi.

Bilimlarimiz – deydi, J.Lokk barcha mushkulotlarni qamrab olish va hamma savollarga javob topish qudratidan maxrumdir.

Ilm olmoqlik yaxshi ruhiy sifat egalarida ezgu fazilatlarining yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi. Yaxshi ruhiy sifatlardan mahrum odamlar esa qancha ko'p ilm olsalar, shuncha ahmoqroq va bema'niroq bo'lib boradilar.

Ehtimollik bilimdagi kemtiklarni to'ldiradi.

Jon Lokk. Ingliz faylasufi J.Lokk (1632-1704) Angliyaning janubiy g'arbidagi somerset grafligiga qarashli Rington shaharchasida puritanlar oilasida tug'ildi. Uning otasi advokat bo'lib, Kromvel armiyasining otliq eskadroniga qo'mondonlik qilgan.

J.Lokk Oksford dorilfununi qoshidagi diniy kollejda ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot ilmini o'rgandi. 1656-yilda u Oksford dorilfununining bakalavrlilik, 1658-yilda esa magistrlik ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi. U kimyogar Robert Boyl bilan do'stlashadi. Bu do'stlik unda faylasuflar Dekart va Gassendi ta'limotiga qiziqish uyg'otadi.

J.Lokk oliy hukumat idoralarida xizmat qilib, mansab pog'onalaridan tez yuqorilab boradi va Angliya hukumatining lord kansleri lavozimiga erishadi.

J.Lokk 39 yoshidan boshlab falsafa ilmini ishtiyoq bilan o'rganishga kirishadi. 1682-yilda olim hukumatda yuz bergan siyosiy tanglik tufayli Angliyani tashlab Niderlandiyada yashaydi. 1689-yilda u vataniga qaytadi va birin – ketin horijda yozgan asarlarini chop etadi.

J.Lokkda sxolastik falsafaga tanqidiy munosabat va tabiiy fanlarga, ayniqsa tibbiyot va kimyoga qiziqish juda erta paydo bo'ldi. J.Lokk o'z oldiga intellektual "tozalash"ni amalga oshirish, ya'ni bilishni tanqidiy tekshirishni maqsad qilib qo'ydi. U aynan diniy va ahloqiy muammolarga doir tuganmas bahslar uni qo'llanuvchi tushunchalarning ko'pchiligi umidsiz darajada noaniq va noto'g'ri emasmi, degan savolni berishga majbur qilganini tan oladi. J.Lokk faylasuflar ham tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar kabi, tajriba yordamida qadam baqadam olg'a yurishlari kerak, deb hisoblaydi. Buyuk muammolarni ko'rib chiqishga o'tishdan oldin o'z vositalarimiz, ya'ni o'z tushunchalarimizni o'rganib chiqishimiz kerak. Shuning uchun J.Lokk bilishni tanqid qilish va tilni tahlildan o'tkazishdan boshlaydi. Ammo

“vositalar”ga bo‘lgan qiziqish uning konkret muammolar bilan shug‘ullanishiga ham halaqit bermaydi. J.Lokk pedagogika va siyosiy nazariyaning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Boshqaruv haqida traktat asarini liberalizmning bibliyasi deb ataydilar. Uning birinchi qismi absalyutizm ideologi ser Robert Filmer (1588-1653) ni tanqid qilishga bag‘ishlangan. Ikkinchi qismida J.Lokkning davlat va tabiiy huquq haqidagi o‘z g‘oyalari ko‘rib chiqilgan. Bu asarni Vilgelm Oranskiy (1650-1702) konstitution monarxiyasining asoslanishi sifatida baholaganlar, ammo unig g‘oyalari Fransiyada ham, Amerikada ham inqilobiy rol o‘ynagan. J.Lokk shuningdek, diniy bag‘rikenglik, tarbiya haqida o‘ylar, xristianlikning aqlga muvofiqligi asarlari hamda insonning bilishi haqida tajriba nomli epistemologik asar muallifidir.

Uning quyidagi asarlari ma‘lum: “Tabiat qonunlariga doir tajribalar” (1662-1664), “Din erkinligini e‘tirof etishga doir tajriba” (1667), “Tibbiyot sa‘nati haqida” (1669), “Inson taffakuriga doir tajribalar” (1689, olim bu asar ustida 20 yildan ziyod mehnat qilgan), “Tarbiyaga oid ba‘zi fikrlar” (1693) va ssh.k.

Leybnits hayoti: Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646-1716) nemis edi ammo, qirol-oftob Lyudovik XIV (1638-1715) davrining faylasufi bo‘lgani bois, asosan fransuz tilida hamda lotin tilida ijod qilgan. Uning turmush tarzi Spinozaning uzlatlanish turmush tarziga tamomila teskari bo‘lgan. Leybnits tom ma‘nodagi dunyoviy inson bo‘lib, uning uyi butun Yevropa hisoblangan. Uning qobiliyati turli nazariy va amaliy sohalarida namoyon bo‘lgan. Masalan, u konchilik, siyosiy islohotlar, moliya, qonunchilik, optika transport muammolari va ilmiy hamjamiyatlarni tashkil qilish bilan shug‘ullangan. Bundan tashqari, Leybnits juda ko‘p sayohat qilgan va o‘zidan 15 mingdan ortiq xatdan iborat epistolyar meros qoldirgan. U turli qirol saroylari bilan aloqa qilgan va qirol naslidan bo‘lgan shaxslar bilan tanish bo‘lgan. Nazariy miqiyosda u falsafa, teologiya, huquq, fizika, tibbiyot, tarix va filologiya sohalarida faoliyat ko‘rsatgan. U ayniqsa Nyuton bilan bir vaqtda va unga bog‘liq bo‘lmagan holda yaratgan o‘zining differensial hisoblash kashfiyoti bilan mashhur.

Ko‘plab asarlaridan faqat ikkitasini tilga olib o‘tamiz. Teoditseyada Xudo va iblisning o‘zaro aloqasi masalalarini ko‘rib chiqadi va mumkin bo‘lgan dunyolarning eng yaxshisi hisoblangan bu dunyodagi yomonliklar uchun javobgarlikdan Xudoni xalos etishga urinadi. Monadologiyada asosiy va fundamental elementlari “monadalar” bo‘lgan olamning tuzilishi muhokama qilinadi. Leybnits shuningdek, J.Lokkning epistemologiyasini inson Ulishi haqidagi yangi tajribalarda tanqidiy tahlildan o‘tkazgan.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Rene Dekart g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni
2. X. Vives g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni
3. X.Uarte g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni
4. F.Bekon g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni
5. Benedikt Spinoza g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni
6. Tomas Gobbs g‘oyalaring psixologiyada tutgan o‘rni

7. Gotfrid Leybnits g'oyalariining psixologiyada tutgan o'rni
8. Djon Lokkning psixologik qarashlari.

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Empirik psixologiya
2. J.Lokkning epistemologiyasi

PSIXOLOGIYANING MUSTAQIL FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI

XIX va XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohalarini paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyani bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi.

Assotsiativ psixologiya. F.Bekon va T.Gobbsdan boshlab empirik psixologiyani vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, F.Bekon bilan T.Gobbs tasavvur hamda sezgini shunday elementlardir deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishidan bo'ysunadigan qonunlarini topishga intiladilar. Masalan, T.Gobbs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga bo'ysunadi deb hisoblagan.

Frensis Bekon (Lord Verulamskiy) (1561-1626). Ingliz faylasufi Frensis Bekon 1561-yilning 21-yanvarida Londonda tug'ildi. U Angliyaning siyosiy hayotida ko'zga ko'rinarli o'rin egallagan dvoryan oilasiga mansub bo'lib, otasi Nikolas Bekon qirolicha Yelizavetaning birinchi vaziri va muhrdori edi.

Bekonning onasi – Anna Kuk qiroli Eduard VI ning tarbiyachisi bo'lib xizmat qilgan.

1573-yilning bahorida 12 yoshli Bekonni Kembrijdagi Trinit kollejiga tahsil olish uchun jo'natadilar.

Bekon 16 yoshdan boshlab ingliz diplomatlari tarkibida bir necha yil Farangistonda xizmat qiladi. U yerda Farangiston madaniyati, ilm fanining taniqli namoyandalari bilan tanishadi.

Bekon 18 yoshida otasidan ayriladi. 23 yoshida qirolicha Yelizavetaning nufuzli a'yonlaridan sanalgan amakisi lord Berli ko'magida mamlakat parlamentiga saylanadi.

Bekon Angliyaga qaytgach, huquq ilmini o'rganishga kirishadi.

U huquqshunoslik uyushmasining rahbari lavozimiga tayinlanadi. Bekon keng miqyosdagi sud amaliyotlarini olib boradi va huquqshunoslik masalalariga doir asarlar yozadi. F.Bekonning sud jarayonidagi yuksak mahorati hamda sud hakamlari yig'ilishidagi so'zamolligi va aql farosati barchani xayratga solgan. Hech kim u kabi

aniq, qisqa, zalvorli, ayni damda o'ta ma'nodor gapira olmagan. U so'zlayotganda tinglovchilar har bir so'zni jon quloqlari bilan tinglab, kiprik qoqmay o'tirishgan.

Bekon 52 yoshida Angliyaning bosh prokurori etib saylanadi. 1617-yildan esa qirol Yakov I ning muhrdori bo'lib xizmat qiladi. Keyinroq lord-kanslerlik martabasiga ko'tariladi.

1621-yilda Bekon parlament tomonidan fitnachilik va poraxo'rlikda ayblanib sud qilinadi. Sud F.Bekonga 40 ming funt-sterling jarima solish va Tauer qal'asiga bandi etish haqida hukm chiqaradi. To'g'ri, ikki kundan so'ng bu hukmning ayrim bandlari bekor qilingan bo'lsada, ammo Bekonning davlat arbobi sifatidagi faoliyat butkul barham topadi. Lordlar palatasining hukmiga ko'ra, u qirol saroyiga yaqinlashmaslik va 12 mil uzoqlikda yashashga mahkum etiladi.

Faylasuf hayotining so'nggi yillarini betoblik va qashshoqlikda o'tkazadi. 1626-yilning bahorida u tovuq go'shti qor ostida qanday saqlanishini sinab ko'rist uchun uni qo'llari bilan qorga ko'madi va shu bahona bo'lib, qattiq shamollaydi. Bir necha hafta xastalanib yotgach, vafot etadi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari David Yum va Gartli har xi psixik hodisalar va elementlar g'oya – tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday ta'limot bir vaqtda ham idealistik, ham materialistik yo'nalishda paydo bo'ldi. Idealistik yo'nalishning vakili va umuman assotsiativ oqimning asoschisi David Yum (1711-1776) edi. Uning ta'limotiga ko'ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va o'zining "men" ekanligi (o'z-o'zini) anglash, o'zaro tashqi bog'lanishlar – assotsiatsiyalar bilan bog'langan "tasavvur birikmalari"dir, xolos.

David Yum (1711-1776). Ingliz faylasufi, psixolog olim va muarrix. David Yum Shotlandiya poytaxti Edinburg shahrida, uncha boy bo'lmagan dvoryan oilasida dunyoga keldi. Uning otasi huquqshunos bo'lgan. David Yum Edinburg Universiteti va Lya-Flesh nomli farang kollejida tahsil oldi. U kollejda ilk marta Rene Dekartning ilmiy qarashlari bilan tanishdi.

David YUm birinchi bo'lib, "sabab"ning mohiyatini hodisa va tushuncha sifatida jiddiy o'rganishga kirishdi. Uning bu boradagi mulohaza va xulosalar falsafa fanining asosiy yutuqlaridan biriga aylandi.

Faylasufning quyidagi asarlari ma'lum: "Inson tabiatiga doir mulohazalar" (1739), "Ta'b me'yor haqida" (1739-1740), "Axloqiy va siyosiy ocherklar" (1741-1742), "Ruhning barhayotligi to'g'risida", "Tabiiy din haqida so'zlashuv (dialog)" (1751).

Materialistik oqimning vakillari Gartli (1705-1757) va uning shogirdi Djozei Pristli (1733-1804) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'ydilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

D.Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jar soldi. U psixik va fizik hodisalar o'rtasidagi tamoyilial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim rol haqidagi ta'limot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik psixologiyaning ichida

“assotsiativ psixologiya” deb atalgan alohida oqim paydo bo‘ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmron mavqeni egallab oldi.

XIX asrda assotsiativ psixologiyaning tarafdorlari Angliyada Djeyms Mil (1773-1836), Djon Styuart Mil (1806-1837), Aleksandr Ben (1818-1903), Gerbert Speuser (1820-1903) edilar. Bularga Fransiyada T.Ribo (1829-1916), Germaniyada Teodor Tsigen (1862-1950) larni va qisman Ebbingauzni (1850-1909) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiyaning vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bo‘lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo‘lgan tasavvurlardan hosil bo‘ladi deb da’vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsiyalarning qonunlariga binoan, o‘zaro mexanik bog‘lanishlar bilan birlashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo‘yiladi, ya’ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir. Assotsianistlarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlarning assotsiatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavvurning assotsiatsiyaga bog‘lanishidir. Bunda ongning boshqa jihatlarini yo‘q. Xulosa chiqarish ikki yoki bir qancha hukmlarning assotsiatsiyasi (bog‘lanishi)dir, ulardan ham assotsiatsiya bo‘yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya’ni xulosa chiqariladi. Tushunchalar ham bir qancha so‘zlarning o‘zaro o‘xshash tasavvurlar bilan bo‘lgan assotsiatsiyasi (bog‘lanishi)dir deb ta’riflanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq – bu “ikki element”ning mustahkam assotsiatsiyalar bo‘lib qo‘shilishidir: bir tomondan, so‘z va gaplarning ularning ma’nolari bilan, ikkinchi tomondan esa so‘z va gaplarning narsalar bilan birikishidir. Gap va so‘zlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati orqali hosil bo‘ladigan, “ohang va shovqinlar”dan va bu faoliyat natijasida harakat va holatni sezishdan, ya’ni eshitish va kinestetik yoki nutq taassurotlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so‘z elementlari ham o‘zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bog‘langan, deb ta’kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlarida, ya’ni fikrning shakllanishida, fikrni o‘zgalarga bayon qilishda va o‘zgalarning fikrini o‘zlashtirishda assotsiativ jarayonlar, alohida tasavvurlar, xususan so‘zlarning asosiy elementlari bo‘lgan harakat (kinestetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o‘rtasida bog‘lanishlar hosil bo‘ladi. Nutq maxsus funksiya sifatida tafakkur bilan tashqi – assotsiativ bog‘lanishlardan tashqari hech qanday munosabatda bo‘lmaydi.

Bu psixologlarning ta’limotiga ko‘ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasavvurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasavvurlar gruppasining hukmron bo‘lishi bilan izohlanadi, emotsiyalar xush va noxush hislarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasavvurlar yig‘indisidir va sh.k.. Assotsianistlar inson shaxsining o‘zini ham o‘z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasavvurlarga “tasavvurlar birikmasi”ga asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushunadilar.

Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nutq va irodalarni tajriba asosida (asosan o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan) o'rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assotsiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda o'zining yaroqsizligini ko'rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assotsiativ jarayonlarga tenglashtirib qo'yish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, tafakkurda mavjud bo'lgan ba'zi vaqtlarni tafakkurlarning oddiy assotsiatsiya yo'li bilan oddiy bog'lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu vaziyatlar bilan tafakkur oddiy assotsiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assotsiativ jarayonda, avvalo, tasavvurlar harakatini ko'ramiz, bunda ongimizda hosil bo'lgan har qanday tasavvur avvalgi tasavvurlar yoki idrok tufayli hosil bo'ladi. Lekin, bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo'lgan tasavvurlar o'z yo'lida har xil yo'nalishlarga ega bo'lishlari mumkin.

Birinchidan, tafakkurda ham, albatta, tasavvurlar yoki boshqa psixik mahsullar (hukm tushuncha)ning harakati sodir bo'ladi. Lekin bu yerda bu harakat avvalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo'lmasdan, balki dastavval qo'yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi va boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq yo'naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ikkinchidan, assotsiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assotsiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati go'yo o'z-o'zicha ro'y beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdan, ongli kuch sarflanmagan holda boraveradi. Agar tasavvurlarning assotsiativ oqimida aktivlik bo'lsa ham, u beixtiyor aktivlikdir.

Bu o'rindagi beixtiyor aktivlik shaxsning emotsional holati bilan mavjud tasavvurlar tufayli ro'y beradigan emotsional vaziyatlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diqqat) sarflash yo'li bilan sodir bo'ladigan jarayondir. To'g'ri, tafakkur jarayonlarida ham passiv xolatlar bo'ladi, lekin ular bu o'rinda faqat qo'shimcha va yordamchi ahamiyatga ega bo'ladilar. Passiv xolatlar tafakkurni belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, ko'pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo bo'ladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushirish, tajribadan hosil bo'lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko'chirishgina bordir. Tasavvurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayonlarda ongimizda yangi mazmun hosil qilinmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir. Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo'ladi. Bu yangi mahsulot ob'yektiv borliqning shunday vaziyatlarni aks ettiradiki, bu momentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasavvurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Eksperimental psixologiya. Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya ximiya va boshqa tabiat fanlarining gullab yashnashi bilan tavsiflanadi.. Fanda paydc bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanlarning rivojlanishiga turtki bo'ldi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tadbiq qilish mumkin emasmi degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo'yicha faylasuf I.Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, unga matematikani tadbiq qilish mumkin emas.

Immanuel Kant (1724-1804). Germaniyalik olim Immanuel Kant Kyonigsberg shahrida hunarmand usta oilasida tug'ilib o'sdi. U oiladagi 9 nafar farzandning to'rtinchisi bo'lgan. I.Kant bolalik va o'smirlik chog'larida tez-tez kasalga chalingani sababli nimjon, jizzaki hamda vahimachi edi.

1745-yilda u Kyonigsberg universitetining ilohiyot fakultetini tamomlagan. 1755-yildan to 1797 yilgacha shu erda metafizika, mantiq, ahloqiy falsafa, fizika, riyoziyotdan dars bergan. Umrining oxirigacha bo'ydoq o'tgan. 57 yoshida "Sof tafakkur tanqidi" deb nomlangan asosiy asarini yozib tugallagan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: "Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi" (1755), "Mantiq" (1800), "Amaliy mantiq tanqidi" (1788), "Antropologiya" (1798). Bular I.Kantning eng yirik va mashhur asarlari sirasiga kiradi.

Olim shaxsiy hayotida falsafiy masalalar xususida suhbatlashishni xush ko'rmagan. Aftidan, u o'zining tinglashga emas, faqat o'qitishga qobiliyatli ekanini yaxshi anglagan.

Hayotining har bir lahzasi muayyan tartibga solingan faylasuf har kecha roppa-rosa 10 da uyquga yotgan, tonggi soat 5 da uyg'ongan. U 30 yil davomida bir marta ham bu tartibni buzmagani. Roppa-rosa kechki soat 7 da sayrga chiqqan. Kyonigsbergda yashovchilar Kantga qarab soatlarini tekshirishgan.

Psixik hodisalarni o'lchashning mumkinligi, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841) ijobiy fikr aytgan. U psixologiyada matematikani tadbiq etish mumkin va zarurligi haqida shunday degan: "Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir".

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar-hissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiiy holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish jarayonida ma'lum darajada doimiylik, qonuniyati mavjud. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lchash mumkin. SHuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tadbiq qilish mumkin.

Gerbart, garchand psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

Veber va Fexner. Psixologiyada eksperimentni tadbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878) va fizik Fexner (1801-1887) amalga oshirdilar. Veber va Fexnerlarning maqsadi tashqi taassurotlar (fizik omillar) va ularning muvofiq sezgilarining o'zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarining ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchilar o'rtasidagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashf etdi. Veber va

Fexnerlar o'tkazgan tajribalar "Psixofizika" degan alohida faning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari kabi, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. SHu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z o'zini kuzatishdan foydalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi ob'yektiv metoddan foydalana boshlaydi.

Vilgelm Vundt. Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920) ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. V.Vundtga faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. V.Vundt eksperiment va o'lehash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

V.Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

V.Vundt 1879-yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi.

V.Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan o'chilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil qo'zg'atgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun V.Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatniki). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlanadi va har bir ma'lum vaqtdan keyin jing'irlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Iliniy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun V.Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondash fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mitologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi.

Leypsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitet shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham, jumladan, Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda Bexterev, Odessada N.N.Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida, maxsus qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Hozirgi vaqtda bu institut RF Pedagogika fanlari akademiyasi tuzimiga kiradi.

Professor A. F. Lazurskiy (1874-1917) tomonidan eksperimental metodning alohida turi-tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqildi. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini hal qilishda keng va ununli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda ununli ta'sir ko'rsatdi.

Bu metod yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bo'lmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgi, diqqat, idrok, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental tahlil yo'li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida – o'quv tarbiya ishlarida, meditsinada, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltiradi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. V.Vundt g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
2. V.Vundt g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
3. I. Gerder va uning g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
4. G.Spenser va uning g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Ch.Darvin g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
2. F.Golton g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
3. X. Dilekson g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni
4. Ch.Bell g'oyalarining psixologiyada tutgan o'rni

PSIXOLOGIYA MAKTABLARI YOKI JAHON PSIXOLOGIYASIDAGI YIRIK YO'NALISHLAR

XIX va XX asrdagi psixologiya – bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Eksperimentning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilgandek, psixologiya fanining maxsus vazifalari va metodlariga ega bir qancha shaxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshtalpsixologiya va freydizmlar edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Angliyada psixologiya fanining **assotsiativ** oqimi vujudga keldi. Assotsiativ oqimining asoschisi David Yum (1711-1776) bo'lib, uning maslakdoshlari David Gartli (1705-1757), Djozef Pristli (1733-1804) psixik hodisalar, holatlar, jarayonlar, tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni yaratdilar.

Psixologiya fani taraqqiyotida nemis psixologiya maktabi muhim o'rinlardan birini egalladi. Asrimizning boshlarida Germaniyada **Vyursburg** psixologiya maktabi deb nomlangan yangi yo'nalishga ega bo'lgan psixologik oqim paydo bo'ldi. Mazkur yo'nalishning yirik vakillari sifatida O.Kyulpe (1862-1915), K.Byuller (1879-1922), A.Messer (1837-1937), Ax Narsis (1871-1946) va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Ushbu maktab namoyandalari o'zlarining eksperimental tadqiqotlari bilan tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada hissa qo'sha oldilar.

XIX asr oxirlarida, aniqrog'i, 1879-yilda nemis olimi Vilgelm Vundt Leybnits universitetida dunyoda birinchi eksperimental psixologik laboratoriyaga asos soldi, unda o'tkazilgan yuzlab tajribalar va eksperimentlar psixologiyaning ham alohida fan sifatida o'zini ko'rsatishga haqli ekanligini isbotladi. Aynan shu insonning psixologiya ilmi maktabini yaratganligida ma'no bor. Chunki V.Vundt tibbiyot fani bo'yicha ham mukammal bilimlarga ega bo'ldi, keyin fiziologiya sohasida muvaffaqiyatli ishladi. so'ngra falsafaga berilib ketdi. Balki, aynan bir qator fanlarni – ham gumanitar, ham tabiiy fanlar asoslarini yaxshi bilganligi ob'yektiv sabab bo'lgandirki, olim inson psixologiyasi, unda ro'y beradigan jarayonlar – oddiy sezishdan tortib, mavhum tafakkurgacha bo'lgan jarayonlarni, hissiy holatlarni amaliy tarzda eksperimentlarda o'rgana boshladi. Uning maqsadi – eng avvalo inson ongini tashkil etuvchi sof elementlarni ajratib olishdan iborat edi. SHuning uchun ham psixologiyada u asos solgan yo'nalish **strukturalizm** deb nomlandi.

V.Vundtning ta'siri shu qadar kuchli bo'ldiki, yer kurrasining boshqa bitomonida – Amerika Qo'shma Shtatlarida **funksionalizm** deb nomlangan yana bir yo'nalish paydo bo'ldi. E.Titchener asos solgan bu yo'nalish vakillari nafaqat ko'zga ko'rinmas ong tizimi elementlari, balki ko'z bilan ko'rish mumkin bo'lgan va faoliyat natijalariga asoslangan belgilar asosida ham inson xulq-atvoriga baho berish mumkinligini isbotladi. Boshqa bir yirik amerikalik psixolog V.Jeymsning tadqiqotlari amaliy ahamiyatga molik bo'ldiki, endi u dadil psixologiyani ong elementlari emas, balki ong faoliyatini o'rganuvchi fan deb ta'riflay boshladi. Ong dinamik, harakatdagi, o'zgaruvchan yaxlit tuzilma bo'lib, uning namoyon bo'lishida tananing shart-sharoitlari, uning faolligi muhim rol o'ynaydi. SHuning uchun ham bitta ikki tuzilmalar odamning yangi sharoitlarga moslashuvi va umuman tashqi muhit o'z o'rnini topishga imkon beradi.

Yuqoridagi fikrlar ta'sirida XIX asrning oxirlarida bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan **bixeviorizm** oqimi paydo bo'ldi.

Bixeviorizm oqimining asoschilari amerikalik psixologlar Dj.Uotson (1878-1958) va E.Torndayklardir (1871-1949).

Keyinchalik bular qatoriga K.Leshli (1890-1958), A.Veys (1974-1931) va boshqalar kelib qo'shildilar. Ma'lum davrgacha mazkur oqim psixologiya olamida dominantlik rolini o'ynadi. Hozirgi davrda bu oqim bir necha mustaqil psixologiya maktablarga ajralib ketgan.

Ushbu yo'nalish vakillarining asosiy g'oyalari shundan iborat bo'ldiki, ular psixologiyaning predmeti nafaqat ong yoki nafaqat faoliyat, balki **xulqdir** deb asosladi. Xulq u yoki bu hatti-harakatlar, amallar, reaksiyalarda ifodalanib, tashqi ta'sir-stimulga bog'liqdir. SHuning uchun ham inson va uning psixologiyasini bilish uchun o'sha ta'sir ko'rsatuvchi va ta'sirlangan xulq o'rganilishi kerak. Bu narsalar

bizning xozirgi sharoitimizda ham ishlab chiqarishni tashkil etishda, ta'lim berishda va psixoterapiyada inobatga olinadi, ular o'tkazgan mashhur «S-R» formulasi bizning sharoitlarda ham ta'sir ko'rsatish texnikasida inobatga olinadi, ular o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Bixeviorizm psixologiya maktabi, psixologiya fanining predmeti psixikani emas, balki inson va hayvonlar xulqini o'rganishdan iboratdir, degan g'oyani ilgari suruvchi va himoya qiluvchi oqimdir.

Atoqli jenevalik psixolog Jan Pijae (1896-1980) murakkab **intellekt** muammosiga bag'ishlangan nazariyani ishlab chiqdi. U aksariyat hollarda "tafakkur" tushunchasi o'rniga "intellekt" terminini qo'llaydi, lekin shunga qaramasdan, uning tadqiqotlarida "tafakkur psixologiyasi" degan so'z birikmasini uchratsa bo'ladi.

J.Pijajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, intellekt funksiyalari hamda intellektning davrlari ta'limotlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Volyuntaristik psixologiya, intellektualizmdan farq qilib, psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, faolligini ilgari suradi. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristik psixologiyaning vakillari G.Linne (1889-1941y), G.Myunsterberg (1863-1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hislardir deb hisoblagan bo'lsa ham, volyuntarist edi.

Germaniyada psixologiyaning **geshtaltpsixologiya** yo'nalishi vujudga keldi. Bu yo'nalishning asosiy vakillariga X.Erenfels (1859-1932), V.Keler (1887-1967), K.Kofka (1886-1941) va boshqalar kiradilar.

Geshtaltchilar barcha murakkab psixik jarayonlar oddiy xolatlarda, ya'ni sezgilardan iborat deb xisoblangan assotsianistlar g'oyasini qattiq tanqid qiladilar. Ular assotsianizmga qarama-qarshi bo'lgan ta'limot yaratib, har qanday psixik jarayon va xolat yaxlit obrazdan, geshtaltdan, ya'ni yaxlit strukturadan iborat deb tushuntirishga xarakat qiladilar.

Ularning fikriga qaraganda har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kiruvchi qism va elementlarni birgalikda aks ettirishdan ko'lam jihatdan keng, mazmun jihatdan rang-barangdir.

Bu psixik tuzilishning yaxlitligi nazariyasi, avvalo idrok faktlari, asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok - bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsullar va tuzilmalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo'nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususiyatga ega bo'lgan holda (ayniqsa muhim momentlarda) "Empirik psixologiya" degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlarning birlashuviga sababchi bo'ldi.

"Empirik"lar psixologiyani ruh haqidagi fandir, deb emas, "ruhiy hodisalar" yoki "ong hodisalar" yoki bo'lmasa faqatgina ong hakidagi fandir deb ta'kidladilar. Bu "ruhsiz" psixologiyadir (N.N.Lange), "hech qanday metafizikasiz psixologiyadir" (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhani inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning

metafizik va idealistik qarashlardan holi bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki metod ichki tajriba sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiyada ob'yektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalanilgan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblari yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishda, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologiya tomonidan eksperimentning tadbiriq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plangan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, V.Vundt va G.Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali bo'lib chiqdi.

Z.Freyd psixoanalizning asoschisi hisoblanadi. Ko'pchilikning fikriga ko'ra, bu sohadagi yutuqlari Ch.Darvin va A.Eynshteyn kabi olimlar bilan bir qatorda turadi.

Freyd. Zigmund Freyd 1856-yilda Freyburgda, o'sha paytdagi Avstriya Vengriya imperiyasining hozirgi kunda Chex respublikasiga taaluqli qismida tug'ildi. U tibbiyotni Venada o'rgandi va shu yerda Avstriyani natsistlar 1938-yilda anneksiya qilgunlariga qadar yashadi. Yahudiy sifatida u vatanini tashlab ketishga majbur bo'ldi va Londonga borib o'rnamshdi, o'sha yerda 1939-yilda vafot etdi. Uzoq yillar davomida u bedavo saraton kasalligi bilan kurashib yashadi.

Uning eng mashhur asarlari quyidagilar: "Tushlarning ta'biri", "Psixoanalizga kirish bo'yicha ma'ruzalar", "Lazzat tamoyili ortida", "Bir illyuziyaning kelajagi", "Madaniyatdan norozilik", "Muso va monoteizm".

U o'ziga qadar inson haqida mavjud bo'lgan tasavvurlarni ag'dar-to'ntar qilib tashladi. R.Dekart, J.Lokk va I.Kant fikriga ko'ra, tabiat har bir individni iroda erki bilan ta'minlagan. Erkin tanlovni amalga oshirish layoqati individning eng asl mohiyatini bildiradi va ongli "men" bilan bog'langan bo'ladi. Inson psixikasi (jon) haqidagi fikrni Z.Freyd illyuziya sifatida talqin qiladi. Ongli "men" qudratli ongsiz mental hayotning faqat cho'qqisi xolos.

Shunday qilib, Z.Freyd sub'yekt haqidagi bizning tasavvurlarimizda inqilobni amalga oshirdi. Ongli mental hayot insonning umumiy mental hayotida faqat kichkina bo'lak hisoblanadi. Bizning ongimizdagi jarayonlar ongsiz omillar bilan qat'iy determinatsiya qilinadi. Bu holatni illyustratsiya qilish uchun ko'pincha aysberg bilan qiyoslashadi. Barcha ongli jarayonlarni aysbergning suv ustidagi qismiga o'xshatilsa, unda ongsizlik muzning ancha katta, ko'rinmas suv ostidagi qismiga o'xshatiladi. Aynan mana shu ko'rinmas massa ham og'irlik markazini, ham aysbergning harakat yo'nalishini aniqlaydi. SHunga o'xshash ongsizlik ham bizning individualligimiz negizi hisoblanadi.

Asr boshida yozilgan ikki muhim asarida Z.Freyd barcha individlarda ongsiz mental jarayonlar mavjudligi haqida gapiradi va psixoanaliz kundalik hayotning ongsiz sabablarini aniqlab berishga qodir ekanligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida inson ruhining yangi va har tomonlama nazariyasini ishlab chiqishga olib keladi. "Tushlar ta'birida" (1900) tushlar mazmunga ega ekanini va anglanmagan maylarning ongga buzilgan va o'zga shaklda bostirib kirishlari natijasi ekanligi qayd qilinadi. Tushlarga yashiringan ongsizlik mazmunini faqat murakkab talqin jarayoni yordamidagina aniqlash mumkin. "Kundalik hayot psixopatologiyasi" asarida kundalik hayotdagi natqdagi adashishlar va xotiradagi ko'tarilib qolishlar kabi "xatoliklar" tadqiq qilinadi.

Z.Freydning fikricha, bunday fenomenlar tasodifiy va ma'nosiz emas, balki ongsizlik va niyatlarni ifodalaydi. Masalan, biz o'zimizga yoqmay qolgan kimsadan olingan tassurotni yo'qotamiz yoki esdan chiqarib qo'yamiz.

Mana shu yerning o'zidayoq aytish mumkinki, psixoanaliz insonni yangicha tushunishni taklif qiladi, bizning tushlarimiz, noadekvat reaksiyalarimiz, hazillarimiz va asariy "alomatlar" ortida aksariyat hollarda ongsiz motivlar bo'lishini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, Z.Freyd mulohazalariga amal qilsak, sub'yektning ongli motivlari va niyatlari asosida tushunari bo'lgan narsalar ongsizlikni psixoanalitik tadqiq qilish natijasida yangi ma'no kash etishi mumkin. Bir qarashda tushunarsiz va ma'nosiz bo'lgan "alomatlar", ularga ongsiz motivlar va niyatlar ifodasi sifatida qaralsa ma'no kash etadi. Demak, biz Z.Freyd "shubha germinenektikasi"ni asoslayapti deb aytishimiz mumkin.

Nerv jarayonlari xastalikka uchragan bemorlar bilan muloqot qilayotgan Z.Freyd ular o'zlarining "ichki xoriiji" bo'lgan ongsizligini anglamayotganliklarini aniqladi. SHu bilan birga bemor psixoanalitikni o'zidagi nervozlik alomatlari deb tushunishga olib kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, alomatlar mazmunga ega, biroq bu alomatlarining egasi ham, doktor ham bu mazmun haqida bevosita bilimga ega emas. SHu o'rinda talqin zarur bo'lib qoladi.

Z.Freyd aytishicha, (yashirin yoki xavotirli) seksual mayllar ma'nosiz ko'rinadigan simptomlar yoki tushga aylanishi mumkin. Xo'sh nima uchun bunday mayllar ong ostiga siqib chiqariladi? Z.Freyd fikricha, emotsional kechinmalarni psixikaning xotira etib bora olmaydigan qismlariga siqib chiqarish mexanizmlari mavjud. Namoyon bo'lishi jihatidan almashtirilgan kechinmalar travma bo'ladi (travma o'zbek tilida "yara" ma'nosini bildiradi). Travmaning kelib chiqishi oxir oqibat ilk bolalikkacha tekshirilishi mumkin. Muhokamaning o'ziga xos (erkin assotsiatsiyalar) usulidan foydalanib, bemor va psixoanalitik travmaning ildizlarini aniqlashadi. Demak, psixoanalizning terapevtik maqsadi ong osti va siqib chiqarilgan axborotni qayta tiklash va uni ego tassarofiga uzatishdan iborat.

Ongosti (podsoznanie)ni turli usullar bilan o'rganish mumkin. Jumladan, ana shunday usullardan biri "erkin assotsiatsiyalar" bo'lsa, ikkinchisi tush va yanglish harakat (ibora)larni chuqur germinenektik talqin qilishdir. Z.Freydning o'zi tushlarning ta'biriga markaziy o'rinni ajratgan edi.

"Tushlarni ta'birlashi ongsizlikning bilishga (podshoh qasaga yo'l) bo'lib, psixoanalizning eng asosi va har qanday tadqiqotchi ishonch va ma'lumot oladigan

sohadir. Mendan, qanday qilib psixoanalitik bo'lish mumkin, deb so'rashsa, men doimo o'z tushlaringizni o'rganish orqali, deb javob beraman”.

“Tushlar ta'biri” asarida tushlar psixozlar bilan tashqi o'xshashlik va ichki o'zaro aloqadorlikka ega, deyiladi. Biroq ular sog'lom va normal holat bilan to'la mos kelishi mumkin. Umuman, tush “alamat” sifatida talqin qilinishi mumkin, biroq nimaning alomati sifatida? Z.Freyd yosh bolalar o'zlarida bir kun oldin (“kunduzgi fantaziya”) paydo bo'lmagan lekin qondirilmagan istaklar va mayllar haqida tush ko'rishlarini aytib o'tadi. Tush, shunday qilib, ular istaklarining ro'yobga chiqishidir. Kattalarning tushi ham “kunduzgi fantaziyaning” muayyan qismiga ega, biroq bu yerda vaziyat murakkabroq.

Kattalarning tushlari ko'pincha tushunarsiz va kunduzgi mayllarni qondirishdan juda uzoq (dahshatli tushlar va vahimalar).

Z.Freyd fikricha, bunday tushlar ong ostiga siqib chiqarilish ob'yekti bo'ladilar. Tushlar qo'rqinch bilan birga bo'lsa, bu ularning siqib chiqarilgan, ega ma'qullamaydigan va ma'n qilingan istaklarini qondirish maqsadida vujudga keladi.

Tushni tushunish uchun uning ochiq mazmunini va yashirin ongsiz mazmuni (tushdagi yashirin fikrlar)ni farqlashimiz kerak. Birinchisi, biz uyqudan uyg'ongandan keyin ozmi-ko'pmi eslashimiz mumkin bo'lgan narsalar. Ikkinchisi, ong osti sathida yoki “boshqa qavatda” tushning ochiq mazmuni uning siqib chiqarilgan va anglanmagan mazmunining o'rniga vujudga keladi. Siqib chiqarish bizning mental murvatlarimiz ta'siri natijasidir. Uyg'oqligimizda bu murvatlar bizning ongimizga ong ostidagi va siqib chiqarilgan mayllarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaydi. Biroq uxlaganimizda, ular bizning psixikamizga niqoblangan holda kirib keladilar.

Demak uxlayotgan odam tushlarning ma'nosini xuddi nevrotik o'zidagi alomatlar ma'nosini tushuna olmaganiday tushunmaydi.

Biz eslaydigan (ochiq mazmunli) tushlar siqib chiqarilgan mayllarning buzilgan holda ro'yobga chiqishidir. Tushdagi yashirin ong osti fikrlarini buzib ko'rsatuvchi jarayonni Z.Freyd “tushning ishi” deb ataydi. Ko'p jihatdan u siqib chiqarilayotgan komplekslarni nevrotik alomatlarga aylantiradigan muvaffaqiyatsiz siqib chiqarish jarayoni bilan bir xil kechadi. “Tush ishi”ning murvatli tushlarni bo'rttirish, o'rnini almashtirish, dramatiklashtirish va timsollashtirishdir. Bundan tashqari tushning ikkilamchi ishi ham mavjud. Ong osti shunday qilib, “artistik” vositalardan foydalanishga harakat qiladi. Shu ma'noda biz barchamiz tushlarimizda ham aktyorlarmiz.

Bo'rttirish, masalan, tushdagi voqea (esda qolgan) bir necha turli xil istaklardan iborat bo'lishi mumkin. O'rin almashtirish shunday jarayonki, tushimizda biz uchun juda zarur bo'lgan hodisa yoki shaxs juda kichik ishora yoki bizga notanish narsa sifatida namoyon bo'ladi. Xuddi shunday, hodisa mazmun jihatdan juda oddiy hodisa ifodalangan tushimiz qo'rqinch yoki kuchli hissiyotlar bilan bog'lanishi mumkin. Bo'rttirish yoki o'rin almashtirish o'z ishini qilib bo'lgandan keyin, psixoanalitik anglanmagan mazmuni aniqlash va tadqiq etish uchun “erkin assotsiatsiyalar” usulidan foydalanadi.

Shunga o'xshash timsollashtirish buzishning bir varianti bo'lib chiqadi. Masalan, erkaklarning genitaliysi unga shakl jihatdan o'xshash bo'lgan ob'yektlar.

Masalan, konserva bankasi, zontik, pichoq va revolver kabi narsalar bilan almashtirilishi mumkin. Ayollarning genitaliysi bo'sh joyni o'rab turgan ob'ektlar (g'or, quti, xona, bino va boshqalar) yordamida timsolan taqdim qilinishi mumkin. (Platon tomonidan taklif qilingan g'orga qiyoslash psixoanalitiklar tomonidan qanday talqin qilinishi mumkin edi.) Tushning ikkilamchi ishi tushni mantiqiy qarama qarshiliksiz, og'zaki ifodalashga harakat qilishimizdan kelib chiqadi. Freyd fikriga ko'ra, tushning ochiq mazmuni juda ko'p turli va qarama qarshi elementlarni qamrab oladi. Aytish mumkinki u o'ta aniq. Shunga o'xshash tarzda turli sabablar zanjiri va omillar psixologik alomatlarni o'ta aniqlab beradi.

Z.Freydning aytishicha, tushning yashirin fikrlari senzurdan o'tkaziladi. Sodda qilib aytib, siqib chiqarilgan va ma'n qilingan mayllar ongda namoyon bo'lish uchun "senzurdan" o'tishlari kerak. Senzurani chetlab o'tish uchun tushning ishi tushdagi yashirin fikrlarni tushning ochiq mazmuniga aylantiradi. Biz eslaydigan tushimiz maxfiy, kodlashtirilgan axborotga ega bo'lib, u ongimizga kontrabanda yo'li bilan olib kiriladi. Biz tushimizning ochiq mazmuniga echish lozim bo'lgan rebusga qaraganday qarashimiz mumkin. Psixoanalitik kodni ravshanlashtirgandan keyingina tushning yangi mazmuni paydo bo'ladi. Maxfiy ma'no nima? Z.Freyd aytishicha, kattalarning tushlari ko'pincha seksual tomonga yo'naltirilgan va erotik mayllarini ifodalaydi. (Bu xulosa Z.Freyd keyinchalik agressiya yoki o'lim unikal instinkti haqidagi tushunchani kiritgandan keyin muammoli bo'lib qoldi). Tushlarning ta'birlashning asosiy qoidalarini quyidagi tarzda ifodalaymiz:

1. Tushdagi yashirin fikrlar va ochiq ma'no o'rtasidagi tafovut tushning mazmunini tushunishda kalit bo'lib, xizmat qiladi.

2. Tushning ochiq mazmuni- undagi yashirin fikrlarni buzilgan ifodasi bo'lib, ta'bir joiz bo'lsa, tush ishining mahsulidir.

3. Tushlarni tahlil qilish uchun Z.Freyd "erkin assotsiatsiyalar" uslini qo'llaydi, bu usuldan psixoterapiyada ham foydalanish mumkin.

4. Z.Freydning tushlarning talqin qilishga yondashuvi bizga inson mental holatlarining boy manzarasini namoyon qiladigan psixologik modelning asoslarini ifodalaydi.

5. Z.Freydning tushlardagi yashirin ma'noni aniqlashga urinishi ong osti ba'zi "grammatik" qoidalarga mos tarzda ishlashi yoki ong osti "til"ga o'xshab tuzilmashtirilganini (tushni rebus sifatida tushunish bilan taqqoslang) tushunishga olib keladi.

Z.Freydning mental "apparat" to'g'risidagi nazariyasini tushunish bir qator sabablarga ko'ra qiyin. Birinchidan, psixoanalizni ishlab chiqishning turli bosqichlarida Z.Freyd o'zining inson psixikasiga nisbatan psixikaga bo'lgan qarashlarini o'zgartirib, kengaytirgan. Garchi ularning hammasining birlashtirishga intilsa ham uning konsepsiyasida noaniq holatlar ko'p. Ikkinchidan, Z.Freydning fiziologik va juda antropomorf (insonga o'xshash) atamalari ko'p ma'nolidir. U "bechora ego" "uch teram xo'jayinga" (tashqi dunyo, id va super ego) xizmat qiladi deganda, u mental funksiyalarni ob'yektivlashtirib personalashtirmoqda. Gilbert Rayl (1890-1976) "mashina ichidagi ruh" deb atagan narsani kiritmoqchi degan tasavvur paydo bo'lishi mumkin.

Z.Freydning birinchi “topografik modeli” (psixika yoki inson shaxsi tuzilmalari xaritasi) mental hayotning uch lokalizatsiyasini farqlaydi. Sodaroq qilib, mental apparat maydonda uch sohaga bo‘lingan: ongsizlik, ongoldi va ongliqlikka bo‘lingan, deyish mumkin. Ongni individ bevosita angelayotgan barcha narsalar, deb tavsiflash mumkin. Ongoldi-individ xotirada tiklashi yoki eslashi mumkin bo‘lgan barcha narsalar sohasi. Z.Freyd ongsizlikni onga ancha harakatlar bilan chiqadigan mental jarayonlar sifatida belgilaydi.

“Psixoanalizga kirish bo‘yicha ma‘ruzalar”da (1815-1917) aytilganlarni tushunishga yordam beradigan misol keltiradi. Mehmon katta dahlizda (ongsizlik) va mehmonxonaga (ongoldi)ga kirmoqchi. Biroq bu ikki xona o‘rtasidagi koridorda qorovul (senzor) bor va u mehmonlarni tanlab o‘tkazadi. Agar mehmon qorovulga yoqmasa, u haydab yuboriladi yoki **siqib chiqariladi**. Mehmon mehmonxonaga kirgan taqdirda ham, unga uyning egasi darrov e‘tibor qaratadi, degan ma‘noni bildirmaydi. Bu ongoldidagi g‘oyalar anglanmaganini, biroq anglanishi mumkinligi haqidagi tasavvurlarga mos keladi. Ongsizlikdagi g‘oyalar anglanishi uchun ular avvalo mehmonxona yoki ongoldiga kirishlari kerak. Agar mehmon haydab yuborilgan bo‘lsa, keyingi safar u **niqoblangan holda** (“tush ishi” bilan qiyoslang) bo‘ladi. Bunday mehmon “alomat” sifatda qabulga qo‘yilishi, xo‘jayin uning mohiyatini bila olmasligi mumkin. Bu qiyoslar qorovul individning ongsizlikni anglashiladigan narsaga aylantirish uchun mos keladi. Qorovul charchaganda (yoki individ uxlayotganda) niqoblangan mehmonning kirib olishi (ya‘ni, tushning ochiq mazmuni ko‘rinishida) osonlashadi. Bunday siqib chiqarish jarayoni xo‘jayin anglamagani holda yuz berishi mumkin.

1920-yillardan keyin Freyd topografik modelni o‘zgartirdi va *id*, *ego*, *super ego* atamalarini kiritdiki, ular turli psixik instansiyalarni ifodalaydi.

Psixikaning mana shunday uch ko‘rinishga – *id*, *ego* va *super ego*larga bo‘linishi boshqa *super* analitiklarning (Masalan, fransuz psixoanalitigi Jak Lakan 1966) shuningdek, fan falsafasi vakillari tomonidan qarshilikka uchradi. Popper bir kuni bunday bo‘linish Gomer tomonidan. Olimp tog‘ida yashovchilar haqidagi afsonalar kabi ilmiy mavqega ega degan edi.

Z.Freyd tomonidan mental apparatni tushunishni biz metapsixologik pozitsiya sifatida talqin qilishni afzal ko‘ramiz. Bu esa bizga uning odanini o‘rganishdagi nuqtai nazarini tavsiflash, uning klinik amaliyotda aniqlagan hodisalar konseptual karkasini aniqlashga harakat qilishimizda yordam beradi. Epistemologik atamalaridan foydalanib, biz bu metapsixologik karkaz psixoanaliz “tadqiqot dasturi”ning markaziy qismida deb ayta olamiz. Aynan mana shu mental apparat, mental quvvat va instinktlar g‘oyasi yordamida Z.Freyd irratsional qo‘rqinch va miyaga o‘rnashib qolgan harakatlarga qarshi kurashda ratsional dallillar o‘jiz ekanini tushuntirmoqchi bo‘ldi. Bizning instinktlarimiz, tashqi olamga munosabatimiz va vijdonimiz “ichki ovoz” o‘rtasidagi nizoni tushunish uchun u bizning mental hayotimiz (*id*, *ego* va *super ego*) modelini ishlab chiqdi. Z.Freyd bu o‘rinda tushunchalar, mohiyatlar va to‘qib chiqarilgan narsa chegarasida ish yuritdi. Avvalo uning mental hayotimizga bo‘lgan o‘z qarashlarini qanday bayon qilganini ko‘rib chiqaylik.

“Makonda joylashgan, ong hodisalari faqat muayyan nuqtada sharoitlarda belgilaydigan hayot ehtiyojlari asosida ratsional tuzilmashtirilgan, rivojlangan

psixik apparat to'g'risida biz qabul qilgan faraz bizga boshqa har qanday fan, masalan, fizika poydevoriga o'xshash psixologiya poydevorini yaratish imkonini berdi".

Ko'rinib turganidek, Z.Freyd psixoanalizni fizika kabi ko'radi. Bunday talqin uning ba'zi tayanch metopsixologik tahlillari bilan bog'liq. U mental hayotni mental kuchlar va mental quvvat bilan determinatsiya qilinadigan hodisa sifatida tushunadi. Demak, u psixoanaliz tabiiy fan deb aytishi mumkin.

Mental kuchlar va mental quvvat eng qadimgi mental soha bo'lgan idda topilishi mumkin. U inson instinktlarining mental jihatlariga ega. Freyd idni "sharaqlab qaynab turgan choynak"ka o'xshatadi. Bizning instinktlarimiz har doim bizning ehtiyojlarimizni qondirishga intiladi. Ular lazzat shamoyili, deb ataladigan narsaga bo'ysunadilar. Idning individni faollashtiradigan boshqa funksiyalari ham mavjud. Ular oldingi siqib chiqarilgan, biroq odamni faollashtirishda davom etayotgan g'oyalar harakatlar va tuyg'ularni "xotirlash" haqida gap yuritadi. Bu funksiyalar mantiqiy tashkil etilmagan holda harakat qiladi. Ular mantiqiy emas. Biroq muayyan ma'noda baribir inson ongiga kirishadi: sabab va oqibatlarini tushunmasak, ular bizni harakatga undaydi, depressiya holatiga olib keladi yoki xayol va fantaziyalarni keltirib chiqaradi. SHunday qilib, ongsizlik iddagi oliy mental sifat hisoblanadi.

Psixoanalizdagi eng muhim holatlar jumlasiga ongsizlik yoki iddagi jarayonlar bizning ongli hayotimizni boshqaruvchi qonunlardan farq qiladigan boshqa qonunlarga bo'ysunishi haqidagi farazlardir. Z.Freyd bu "qonunlarni" birlamchi jarayonlar deb ataydi. Tush ishini muhokama qilishimiz ongsizlikda yuz berayotgan jarayonlarning g'alati va chalkash xususiyatlariga ishora qiladi. Masalan, undagi qarama-qarshiliklar ayniyat sifatida talqin qilinadi.

Tashqi olamning ta'siri tufayli id unikal taraqqiyotning boshdan kechirdi. Unda id va tashqi olamni o'zaro bog'lab turuvchi muayyan mental soha paydo bo'ldi. Mental hayotning bu sohasini Z.Freyd ego deb atadi. Egoning eng muhim vazifasi - o'zini saqlash. Bundan tashqari u ehtiyojlarni xavfsiz qondirishni ham ta'minlash kerak. Ego instinktlarni siqib chiqarish yoki to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qiladi. U reallik tamoyiliga bo'ysunadi. Demak ego idning talablari va tashqi dunyo o'rtasida vositachi bo'lishi kerak. Ego kuchsiz va kam rivojlangan paytida o'z oldidagi vazifalarni u hech qiynalmasdan bajaradi. Instinktlarimizning talablari va tashqi olam talablari travmaga olib kelishi mumkin. Nochor ego keyinchalik o'ransiz bo'lib qolishi mumkin bo'lgan siqib chiqarishlar yordamida o'zini muxofaza qiladi. Ana shunday siqib chiqarishlarda ego super egodan yordam oladi.

Z.Freyd bir necha marta sub'yekt o'ziga ob'yekt sifatida qaray olishi va shu asosda o'ziga nisbatan tanqidiy va sog'lom (judmental) ustanovkalar ishlab chiqishga hayrat bilan qaragan edi. Bunday qobiliyat, deb o'ylagan edi u, egoning boshqa qobiliyatlardan keyingiroq bosqichda paydo bo'ladi. U bolalardagi ijtimoiylashuv jarayonlarda asta sekin paydo bo'ladi. Super ego ota-onalar me'yorlari va idealarini anglamasdan internarizatsiya (o'zlashtirish) natijasidir. Bir muncha kengroq ma'noda jamiyat va an'ana o'zlarining axloqiy hokimiyatini biz vijdon deb ataydigan narsa yordamida amalga oshiradi. Aytish mumkinki, super ego egoni nazorat qilib turadi, unga "tavsiyalar" berib turadi va jazolash bilan "po'pisa" qiladi. Super egoning faqat

o'z hatthi-harakatlari to'g'risida emas, xattoki fikrlari va xohishlari to'g'risida ham hisobot berishini talab qiladi. Demak, super ego ego hisobga olishi lozim bo'lgan uchinchi kuchdir. Z.Freydning vijdon nazariyasi to'g'ri va noto'g'ri haqidagi tug'ma yoki mutlaq tasavvurlar bo'lishi mumkinligini inkor qiladi. SHu nazariyadan foydalanib, Z.Freyd Xudo haqidagi g'oya bolaning otasiga proyeksiyasining natijasi, degan xulosaga keldi.

Mashhur topografik modelni rivojlantirishga harakat qilib, Z.Freyd "dinamik" nuqtai nazarini taklif qildi. U Z.Freyd fikricha, bizning mental hayotimiz kuchlari o'yinning natijasi bo'lgan mental nizolarni tushunish uchun muhimdir. Ular qanday ishlayotganini tushuna boshlaganimizdan keyin biz mental hodisalarga dinamik qarashni shakllantiramiz. Z.Freyd ta'kidlashicha, biz xulqni insonni turli tomonlarga tortayotgan tamoyillar o'rtasidagi kelishuv deb bilsak, bu kuchlarni identifikatsiyalashga asoslangan dinamik yondashuv asosida tahlil qilinishi lozim, deb hisoblagan ko'rinadi.

Boshida dinamik nuqtai nazar inson instinktlariga aloqador edi. Biroq u shunchalik ko'p o'zgarishlarni boshdan kechirdiki, endi u dastlabki konsepsiyaning rivojimi yoki uning o'rniga kelgan yangi konsepsiya ekanligi har doim ham ravshan emas. Z.Freyd ko'pincha instinktlar to'g'risida kelib chiqishi somatik bo'lgan mental tasavvurlar, deb fikr yuritgan. Instinktlar cheksiz ko'p maqsadlarga ega bo'lishi va ular o'zaro nizoga kirishishi mumkin. Biroq ularning namoyon bo'lishi ijtimoiy yoki madaniy jihatga ega bo'lishi kerak: odamlar hamma joyda ham ochlik hissini sezadi, biroq uni qanday qondirish ijtimoiy determinatsiya qilinadi.

Z.Freyd o'zining keyingi asarlarida hayot instinkti (eros) va o'lim instinkti (tanatoz)ni bir-biridan farqladi. Uning ta'kidlashicha, bu ikki asosiy instinkt g'oya yunon faylasuflariga ham ma'lum edi. Alohida o'lim instinkti haqida Z.Freydning g'oyasi psixanalitik doiralarda qattiq qarshilikka duch keldi va hozir ham u haqda munozaralar davom etmoqda. Z.Freyd ilmiy iste'molga o'lim instinkтини kiritar ekan, agressiya va urushlar kabi hodisalarni izohlamogchi bo'ldi. Uning yana ta'kidlashicha, seksual agressiyaning haddan tashqari bo'lishi o'ynashni o'z ehtirosi predmetining qotiliga aylantirib qo'yishi ham mumkin. Agressiya shuningdek, internalizatsiyalashgan (o'z ichiga qaratilgan) bo'lishi va o'zini emirib tashlashi ham mumkin. Butun erotik quvvatni Z.Freyd libido deb ataydi. Libido bir ob'yektdan ikkinchisiga o'tishi yoki muayyan ob'yektlardan jamlanishi mumkin. Topografik modelni yanada batafsilroq ishlab chiqish natijasida Z.Freyd "energiya" nazariyasiga etishdi. Uning mohiyati barcha mental hodisalarni energiyaga bog'lashdan iborat. Z.Freyd har bir odam katta, lekin cheklangan miqdordagi mental energiyaga ega ekanini, bu energiyalar g'oyalar va ob'yektlardan olinishi yoki ularga berilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu energiyani o'lchash usullari hozir mavjud bo'lmasa ham, umuman uni o'lchash mumkinligi haqida Z.Freyd qat'iy fikr bildiradi.

Ko'pchilik odamlarning hayotiy kechinmalari yoki bu ma'noda mental energiya atamaları yordamida bayon qilinishi mumkin. Kundalik hayotda biz, masalan, "ko'ngil ochish" ehtiyoji yoki salbiy quvvatdan xalos bo'lish zaruriyati to'g'risida gapiramy. Biroq Z.Freyd bunday energiyaning qanday xususiyatlari

borligi to'g'risida hech narsa demaydi va faqatgina uning qanday samaralarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida fikr yuritadi.

Bir necha o'rinlarda Z.Freyd tushni illyuziyalar va noratsional belgilar bilan kuzatiladigan psixozlar sifatida tavsiflaydi. Uyqu paytida ego kuchsizlanadi va hukmronlik qiladi, chunki mental apparatdagi funksiyalarni buzilishi nevroz va psixozlarda ifodalanadi. Bunda egoning voqelik bilan aloqasi buziladi va qisman to'xtatiladi. Bunday tushunish psixoanalizning terapevtik maqsadi uchun asos yaratadi.

“Analitik vrach va unga kelgan bemorning kuchsizlangan MENi (egosi) real tashqi dunyo asosida dushman U (id) ning instinktiv talablari va super MEN (super ego)ning ongli talablariga qarshi birlashishi kerak”.

Shu munosabat bilan psixoanalizning terapevtik maqsadi va Nitsshening supermen nazariyasi o'rtasida o'xshashlik borligini aytish mumkin. Z.Freyd uchun ham Nitsshe uchun ham asosiy muammo standart giper axloq va instinktlar talablari o'rtasidagi nizoni bartaraf qilishdir. Nitsshening supermeni o'zini nevroitik xuddi muvaffaqiyatli psixoanaliz seansida o'zini o'zi enggani kabi engadi.

Yuqorida ta'kidlangan strukturalizm, funksionalizm, bixeviorizm, freydzizm oqimlari jahon psixologiya ilmining shakllanishiga asos bo'lgan bo'lsa, ular ta'sirida shakllangan boshqa o'nlab yo'nalishlar – assotsiativ psixologiya, geshtaltpsixologiya, gumanistik psixologiya, ekzistentsial psixologiya, kognitivizm, ramziy-simvolik interaksionizm kabilar uning qator masalalarini hal qilishga o'z hissasini qo'sha oldi. Eng muhimi – XX asrga kelib, psixologiyaning tatbiqiy sohalar paydo bo'ldiki, endi qo'lga kiritilgan yutuqlar bevosita ta'lim, tarbiya, sanoat, biznes, marketing xizmatlari, boshqaruv, sog'liqni saqlash, huquqbuzarlikni oldini olish sohalariga dadil joriy etila boshlandi. XXI asrning birinchi yiliga kelib, psixologiya nazariy, tahliliy fandan bevosita amaliyotning ehtiyojlarini qondiruvchi tatbiqiy fanga aylandi.

Xulosa qilib aytganda, psixologiya fanini rivoji insonlar hayotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Quyida AQSH va Rossiyada hozirgi kunda psixologiyani rivojlanib ulgurgan tarmoqlarni keltirib o'tmoqchimiz.

AQSH va Rossiyadagi ba'zi psixologik tarmoqlar¹

Amerika Qo'shma Shtatlari	Rossiya
Muhandis-psixolog. Odam-texnika tizimidagi o'zaro munosabatlar xususida bilimlarga ega bo'lib, texnik moslamalarni ishlab chiqishda ishtirok etadi.	Muhandis-psixolog. Odam va texnika o'zaro munosabatlariga oid psixologik muammolar bilan shug'ullanadi.
Maslahatchi-psixolog. SHaxsiy muammolarni hal qilish yuzasidan tavsiyalar berib, testlar o'tkazadi.	Siyosiy-psixolog. Siyosiy tuzilmalar a'zolariga psixologik maslahatlar berish, siyosiy dasturlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi.
Madaniyat masalalari bo'yicha psixolog. Turli madaniy muhit sharoitidagi odamlar ijtimoiy xulqini solishtirish tahlili bilan shug'ullanadi	Tibbiyotchi psixolog. Tibbiy maskanlarda psixologik profilaktika va psixogigiena masalalari bilan shug'ullanib, bemorlarning psixologik xususiyatlarini o'rganadi.
Klinik psixolog. Terapiya va bemorlarning hissiy emotsional kechinmalari masalalarini o'rganadi.	Psixologiya o'qituvchisi Psixologiyaning turli aspektlariga oid ma'ruzalar o'qiydi.
Ishlab chiqarish va sanoat psixologi. Ishlab chiqarish sharoitlarini takomillashtirish hamda xodimlarni tanlash masalalarini o'rganadi.	Trener-psixolog. Muloqot malakalar oshirish, shaxsning o'z imkoniyatlarini takomillashtirish bo'yicha treninglar o'tkazadi.
Salomatlik psixologiyasi bo'yicha mutaxassis. Odamlarni sog'lom turmush tarziga o'rgatish va turli kasalliklarning oldini olishga o'rgatadi.	Maktab psixologi. Maktabdagi o'quv jarayoniga oid muammolar bilan shug'ullanib, o'quvchilar, ota-onalar va o'qituvchilarga psixologik maslahatlar beradi.
Iste'molchilar psixologiyasi bo'yicha mutaxassis. Tovarlarning emotsional jihatdan iste'molbopligini baholaydi va o'rganadi, marketing, reklama va mollarning tovar qiyofasiga oid muammolarni o'rganadi	Menejment sohasidagi psixolog. Maxsus maslahatlar, menejrlarni o'qitish va tayyorlash bo'yicha trening-seminarlar tashkil etish, tashkilotlarda axborotlar almashinuvining psixologik tomonlarini o'rganadi.
Taraqqiyot psixologiya bo'yicha mutaxassis. Inson tug'ilishidan to qarigunicha bo'lgan taraqqiyot davrining psixologiyasini o'rganadi.	Reklama sohasidagi psixolog. Reklama mahsulotlari tayyorlovchilarga maslahatlar beradi.
Psixometriya bo'yicha mutaxassis. Testlar, so'rovnomalar va boshqa	Bolalar psixologi. Bola taraqqiyoti masalalari bilan shug'ullanib, ota-

¹ Каримова, В. Психология. Т. 2002. 17-20 с

psixologik tekshiruv vositalarini standartlashtirish va ishlab chiqish, ma'lumotlarni statistik tahlil qilish va test natijalarini qayta ishlash.	onalarga maslahatlar beradi va bolalarni maktabga tayyorlaydi.
Ijtimoiy psixolog. SHaxsning ustanovkalari, dunyoqarashi va biddiyatlarini ijtimoiy guruhlararo munosabatlarni, liderlik masalalarini o'rganadi.	Huquqshunos psixolog. Sud-psixologik ekspertizalar jarayonida qatnashadi, huquqshunoslikka oid jarayonlarning psixologik ta'minoti bilan shug'ullanadi.
Qiyosiy psixologiya. Turli toifadagi hayvonlar xulqini qiyosiy tarzda laboratoriya sharoitida o'rganadi, odam va hayvon hulqiga oid umumiyliklarni asoslaydi.	Psixofiziolog. Insondagi psixologik va fiziologik jarayonlarning xususiyatlarini o'rganadi.
Psixofiziolog. Inson xulqining biologik asoslarini o'rganadi.	Ijtimoiy psixolog. Kichik guruhlar va jamoalar rivojlanishi va psixologiyasini o'rganadi
Maktab psixologi. Muvaffaqiyatli o'qishga xalaqit beruvchi omillarni diagnostika qiladi.	Zoopsiholog. Nerv tizimi yuksak darajada taraqqiy etgan hayvonlar xulq-atvorini o'rganadi.
Ekopsixolog. Inson ehtiyojlariga mos tarzda turar joylar va binolarni loyihalashtirishga yordam beradi.	Salomatlik psixologiyasi bo'yicha mutaxassis. Psixogigiena va psixoprofilaktika, turmush darajasini oshirish masalalari bilan shug'ullanadi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Amerikada ham, Rossiyada ham psixologiyaning deyarli bir xil tarmoqlari mavjud va ular o'sha jamiyatning muammolaridagi umumiylikdan kelib chiqadi. Biroq ayrim tarmoqlardagi psixolog mutaxassisining bajaradigan ishlari va mavqaida tafovutlar va farqlar mavjud. O'zbekistonda ham mustaqillik yillarida inson omiliga berilayotgan e'tibor tufayli psixologiya fani o'z yutuqlarini xalq xo'jaligi, ijtimoiy sohaning deyarli barcha tarmoqlariga joriy etish imkoniyati tug'ildi. Shu bois ham bugungi kunda maktab psixologi, salomatlik psixologini tayyorlash, reklama va marketing sohasi, boshqaruv va ishlab chiqarishni tashkil etish borasida fanning amaliyotga aralashuvi jarayoni tezlashdi. Oliy o'quv yurtlarida tayyorlanayotgan psixolog kadrlarning asosiy sifat belgisi ham ularning amaliyotda o'z bilimlarini tadbiq eta olish malakasi bilan aniqlanmoqda.

Demak, XXI asr psixologiyasi o'zining tadbiqiy xarakteri bilan ajralib turadi va uning tarmoqlari rivoji va samaradorligi ilmiy va nazariy bilimlarni nechog'li xalq xo'jaligining turli tarmoqlariga joriy etilishi bilan izohlanadi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi
2. Germaniyada psixologik bilimlar taraqqiyoti

3. Rossiya psixologik bilimlar taraqqiyoti

4. AQSHda psixologik bilimlar taraqqiyoti

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. Psixoanaliz (Z.Freyd, A.Adler)

2. Neofreydizm (Vilgelm Rayk, Karen Xorni, Erik Fromm)

3. Bixeviorizm (Djon Uotson, Beree Skiner) 4. Geshtaltpsixologiya (Abraxam Maslau, Karl Rodjers).

O'ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYA FANINING RIVOJLANISHI VA HOZIRGI AHVOLI

Daslabki pedagogik va psixologik fikrlar markazi 1918-yili Toshkent va keyinchalik Chimkent shahrida tashkil qilingan. Pedagogika muzeyi va pedagogik laboratoriya universal o'quv tarbiya muassasasi bo'lib ta'lim- tarbiya bilan bog'liq bo'lgan hamma vazifalarni qamrab oladi. Buning natijasida yordam ta'lim metodlari ishlab chiqarilgan, shu erning o'zida sinalgan va respublikaning boshqa o'quv muassasalariga tarqatilgan. Ishning bunday tashkil qilinganligi tadbqiq qilishga imkon bergan. Pedagogik laboratoriya haqida Nizomda bu joy pedagogik fikr va ishning markazi bo'lishi lozim. Shuning uchun bir tomondan psixologik ishning har bir yangilik o'qitishda laboratoriyada to'plangan boy tajribadan foydalanish imkoniyati berilishi kerak, bu imkoniyat bevosita maktablarga joriy qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Boshqa laboratoriya va kabinetlar bilan bir qatorda pedagogik laboratoriya va pedagogik muzeyda eksperimental psixologik laboratoriyasi ham mavjud bo'lib, bu erda turli xil psixologik tajribalar amalga oshirilgan 1919-yili 1 aprelda Kayman Xorvat maorif komissariga xat yo'llab, davlatning ko'zi ojiz, gung, ruhiy kasal va psixologik taraqqiyoti hamda psixikasi muvozanatsiz bolalarni o'z tarbiyasiga olishi zarurligini ta'kidlagan. Xuddi shu maqsadda butun bir maxsus muassasalar tizimini tashkil etishni taklif etgan. Xorvatning taklifi bir necha yo'nalish bo'yicha diqqatga sazovordir. Birinchidan, bu kompleks xarakterdagi ish bo'lib, biron-bir psixonevrologik kasallik nazardan chetda qolmagan. Ikkinchidan, bu rejada ketma-ketlikdan bir necha bosqich nazarda tutilgan:

1. Kasallik diagnostikasi (tadqiqot darajasi). 2. Kasallarni davolash (amaliy tibbiy darajasi). 3. Kasallarni tarbiyalash va ta'lim berish (amaliy ta'lim darajasi). Birinchi darajani psixologik laboratoriya, ikkinchi darajani davolash maxsus muassasasi, uchinchi darajani maktablar amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Turkistondagi muassasalardan biri "O'zbek davlat ilmiy tadqiqot instituti" hozirgi Qori Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti 1929-yili tashkil qilingan bo'lib, hozirgi kunga qadar bu institut o'qitishning pedagogik konsepsiyalari maktab va maktabgacha tarbiya muassasalarida ta'lim-tarbiya nazariyasini yaratuvchi yagona markaz hisoblanadi. 1930-yillar boshlarida institut tarkibida quyidagi kabinetlar mavjud bo'lgan: 1. Ijtimoiy gigiena kabineti. 2. Iqtisoc kabineti. 3. Pedagogik-psixologiya kabineti. 4. Psixologik laboratoriya kabineti. Institut tashkil bo'lgan vaqtdan boshlab milliy mentalitetni va ijtimoiy muhitni

chuqur tadqiq qilish bolalarning psixologik ijtimoiy-madaniy xususiyatini hisobga olgan holda darslarni yaratish bilan shug'ullandi. Institut faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi. 1. Ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish. 2. Bolalar xarakterini o'rganish. 3. Pedagogik kadrlar tayyorlash. Ushbu institutning faoliyati Bendrikov, Leventuev, Zavarova, Yusupov, Tokanaev, Debenzov, Mirsharipov, Muxiddinov kabi olimlarning nomlari bilan chambarchas bog'liq. 1930-yillarda bu institutda jahon psixologiya faniga katta hissa qo'shgan olimlardan biri Aleksandr Romanovich Luriya ishlagan. U o'z institut doirasida o'tkazgan tadqiqotlari asosida keyinchalik "Ob istoricheskome razvitiye poznavatelnykh protsessov" – "Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida" degan asarini nashr qildi. O'zbekistonda psixologiya fanining shakllanishiga katta hissa qo'shgan olimlardan yana biri P.Ivanov hisoblanadi. 1927-yil Samarqanddagi o'zbek pedagogika institutida (pedakademiya) eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qilgan. 1940-yilda u pedagogika institutlari talabalari uchun psixologiyadan birinchi o'quv qo'llanmasini nashr qilgan. Keyinchalik 1934-yili Samarqand pedagogika institutining o'zbek davlat universitetiga aylantirishi munosabati bilan P.Ivanov o'z laboratoriyasi bilan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutiga ko'chib o'tadi. Pedagogika o'quv muassasalarida ilmiy pedagogik potensialning etishmasligi tufayli dastlabki psixologiya darslari ustida tarjimonlar yordamida olib borilgan keyinchalik bu tarjimonlarning o'zlari mustaqil ravishda psixologiyadan o'zbek tilida ma'ruzalar o'qiy boshlashgan. Aliaskar Usmonov, Toxiriyxon Askarxo'jaev, Bayburova, Raxmatova va boshqalar o'zbek tilida dars o'tuvchi psixologiya o'qituvchilari bo'lishgan. P.Ivanovning (1891-1968) psixologiyaga oid 75 dan ortiq ilmiy ishlari nashr qilingan. Uning 1927-yilda nashr qilingan "Umumiy pedagogika" bo'yicha qisqa ocherk, "Maktabshunoslik" tarbiyaning umumiy metodlari 1940-yillar va 1954-yillarda "Umumiy psixologiya", 1962-yilda "Ta'limning psixologik asoslari" kabi asarlari O'zbekistonda psixologiya fani rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdi. SH.A. Boyburova, Usmonov kabilar bevosita uning rahbarligida faoliyat ko'rsatishdi. 1959-yil uning rahbarligida M.G.Davletshin, Bekboev, Muzaffarovlar nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilishdi. 1963-yil O'zbekistonda psixologiyadan birinchi bo'lib Krasnoboev Ilya Berovich (1896-1963) Toshkent Davlat universiteti filologiya fakulteti logika va psixologiya kafedrasini mudiri "Yuqori sinf o'quvchilarida e'tiqod, axloqiy tushunchalarni shakllanishi" mavzusidagi doktorlik ishini himoya qildi. Krasnoboevni ilmiy faoliyati 20- yillarda O'zbekistonda tadqiqotlar bilan bog'liq uning rahbarligi ostida logika va psixologiya kafedrasini azolari: 3. Mo'minova, V.Ya.Maros, A.Abdusattorov, V.I.Sofer, A.Gulyamov, R.V. Gulyamov, A.A. Erstifirovlar turli xil ob'ektlarda psixologiya va logika bo'yicha ilmiy tadqiqotlarini olib bordilar. Bu tadqiqotlar O'zbekistonda xalq ta'limi bilan bog'liq muammolarni hal qilishga yordam berdi. M.Voxidov (1927-1989) 1955-yilda Leningradda nomzodlik ishini himoya qilgan. Dastlab Andijon pedagogika institutida, so'ngra Qori Niyoziy nomidagi pedagogika ilmiy tadqiqotlar institutida ishlagan. 1966-yil Toshkent Davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri etib saylangan. 1973-yili Ministrlar Soveti topshirig'iga binoan tarix fakulteti tarkibida tashkil etgan. Zinin, L.I.Sofer ishtirokida va markazning iste'dodli olimlari yordamida bu erda o'quv eksperimental laboratoriya tashkil qilingan. M.Voxidov

tomonidan maktabgacha pedagogika bilim yurtlari uchun, pedagogika institutlari uchun darsliklar yozilgan, oxirgi yillarda M.Voxidov, A.Petrovskiy tahriri ostidagi "Umumiy psixologiya" darsligi tarjima qilingan va ayni paytda milliy va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'zbek tilida darslik yaratish bilan mashg'ul bo'ldi.

Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich 1923-yilda tug'ilgan. Toshkent Davlat pedagogika universitetining psixologiya kafedra mudiri psixologiya fanlar doktori, 1957-yilda 5-7 sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarni shakllanish mavzusida, 1971-yil "O'quvchilarni texnik qobiliyatlari psixologiyasi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1968-yildan 2005-yilgacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining "Umumiy psixologiya" kafedrasida mudirlik qildi. Hozirgi kunda Umumiy psixologiya kafedrasida professor bo'lib ishlamoqda. M.G.Davletshin raxbarligida uning bevosita maslahatlar yordamida O'zbekistonda 100 dan ortiq nomzodlik va doktorlik ishlari himoya qilingan.

O'zbekistonda psixologiyani turli yo'nalishlari bo'yicha ko'pgina olimlar ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, O'zbekistonga psixologiya fanini, ya'ni psixologiya tushunchasini olib kirib, to'raligicha ochib berdilar. Hozirgi kunda O'zbekistonda ham psixologiya tarmoqlari rivojlanib bu borada bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, mamlakatimizda etishib chiqqan barcha olimlarimiz o'zbek psixologiyasini chet mamlakatlar psixologiyasi kabi yuqori cho'qqiga chiqishida o'zlarini hissalarni qo'shib, kelmoqdalar. Odamlar ongiga esa milliy psixologiya asosida, ya'ni milliylik ruhida tarbiyalash, ularni ongiga psixologiyani singdirmoqdalar. O'zbekistonda psixologiya fanining hozirgi ahvoli ilgariyidan ancha rivojlangan. Chunki bu fanni o'qitish uchun tayyorlov kurslari va markazlar ochilib kishilarning ongiga etib bormoqda. Bundan tashqari, psixologiya tarmoqlari bo'yicha turli xil muammolarni echishda asosiy rol o'ynaydi. Bu fan rivojlanishida o'zbek psixologlari M.G.Davletshin, M.Voxidov, G.B.Shoumarov, V.M.Karimova, E.G.G'oziev, R.I.Sunnatova, B.R.Qodirov, J.Azimov, N.S.Safaev, R.Gaynutdinov, Sh.R.Baratov, Z.T.Nishonova, K.Mamedov, va boshqa olimlarning hissasi katta. Hozirgi kunda psixologiya fanining turli tarmoqlari rivojlanmoqda.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi va hozirgi ahvoli.
2. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanish tarixi
3. Laboratoriyalarning ochilishi
4. Institutlar ochilishida olimlarning xizmatlari

Mustaqil ta'lim uchun mavzular:

1. O'zbekistonlik olimlarning psixologiya sohasidagi xizmatlari
2. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanish istiqbollari
3. O'zbekistonda psixologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari
4. M.G.Davletshinning faoliyati

ARISTOTEL
(er.avv.384-322)

Antik davr grek faylasufi, psixologiya fanining to'laqonli asoschisi. Aristotel o'zining "Ruh haqida" asarida antik tafakkur yutuqlarini birlashtirib, yaxlit psixologik tizimni yaratgan. Uning fikriga ko'ra, ruhni tanadan ajratib bo'lmaydi chunki tana ruhning shakl-shamoyili, ruhning mavjudlik shaklidir. Shu bilan birga Aristotel o'z ta'limotida uch xil ruhni ajratdi; o'simlik ruhi, hayvonot ruhi, ongli, ya'ni insoniyat ruhi. Insoniyat ruhi ilohiy manbaga ega. Ruhni turlarga ajratish psixik funksiyalarning taraqqiy etish darajasi bilan belgilanadi. Quyi funksiyalar oziqlanish o'simliklarga, oliy funksiyalar insonga xos. Shu bilan birga Aristotel sezgi organlarini besh turga bo'ldi. Narsalarning seziladigan xossalarni biluvchi organlardan tashqari u "Umumiy sezgi" ya'ni ko'p ob'yektlar uchun umumiy bo'lgan xossalarni sezuvchi umumiy sezishni ajratdi. O'z asarlarida ko'plab fizik hodisalarga ta'rif berdi. Bundan tashqari insonning qoniqqan yoki qoniqmagan holda o'z ichki faolligini qayta tadbiiq qilishga intilishining insonning xulqi mexanizmiga asos bo'lishini tushuntiradi. Shuningdek, Aristotel inson xotirasi va tafakkuri haqidagi g'oyalarni rivojlantirishga katta hissa qo'shdi.

OLPORT GORDON UILLARD

(1897- 1967)

Amerikalik psixolog. Olport Gordon Uillard 1897-yilda vrachlar oilasida tugʻildi. Shaxsni oʻrganishga tizimli yondashish nazariyasining asoschisi. Shaxs nazariyasini “Men” va “oʻz-oʻzini anglash” tushunchalariga asoslangan holda ishlab chiqqan “Oʻz-oʻzini aktuallash” nazariyasi shaxsning anglangan va hayotida muhim narsaga intilishini bildiradi. Biologik ehtiyojdan kelib chiqadigan motivlar qondirilganda biologik asosga boʻysunmaydigan xarakter kasb etishi mumkin (motivlarning funksional avtonomlashish tamoyili).

JANE PER MARI FELI

(1859-1947)

Fransuz psixologi va psixiatri. Jane Per Mari Feli nevrozlar sixasteniya, psixastenik xarakter psixik avtomatizmni tekshirish ishlarini olib borgan. 1920-yillarda faoliyat kategoriyasi asosida umumpsixologik konsepsiyasini yaratgan. Unda bixevioristlardan farqli o'laroq psixikani ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan amaliy tashqi ta'sirlardan interiorizatsiyasining natijasi, deb qaraladi. Jane g'oyalari XX asr fransuz psixologiyasi va Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasiga muhim ta'sir ko'rsatgan.

MASLOU ABRAHAM XAROLD

(1908-1970)

Amerikalik psixolog. Maslou 1908-yil 1 aprelda Nyu-Yorkda tug'ildi. Gumanistik psixologiya asoschilaridan biri. Motivatsiyaning tug'maligi va universalligiga asoslangan ierarxik model g'oyasi asoschisi. Insonni shaxs xususiyatlari mustaqillik kreativlik falsafiy dunyoqarash demokratik maxsuldorlik kabi xususiyatlarni ta'riflagan. Keyinchalik u ehtiyojlarni zaruriy va taraqqiyot ehtiyojlarga ajratish orqali o'zgartirgan.

RODGERS KARL RENSON

(1902-1987)

Amerikalik psixolog. 1902-yil 8 yanvarda Rodgerslar oilasida to'rtinchi farzand bo'lib dunyoga keldi. Gumanistik psixologiya asoschilaridan biri. "Mijozga markazlashgan terapiya" (1954) asari muallifi. SHaxs yadrosi sifatida "Men" konsepsiyasini ko'rgan bu "Men – real" va "Men – ideal"ning o'zaro ta'rif dinamikasidan iborat. Uning ta'rifiga ko'ra shaxsda kelishib ishlaydigan ikki instansiya mavjud:

1. Individual tajriba va atrofdagilarning dolzarb bahosidan kelib chiquvchi odamning o'z tasavvurlari va o'zini baholashidan iborat bo'lgan real "men".
2. Inson orzu qilgan ideal "men" mijozga qaratilgan ob'yektiv psixoterapiyani ishlab chiqdi. Uning asosida mijozga maslahat bermaslik va uning xulqini baholamaslik, lekin muammolarini hal qilishni talab qiluvchi ijodiy qobiliyat yotadi.

LANGE NIKOLAY NIKOLAEVICH

(1858 – 1921)

Rus psixologi va Rossiyada eksperimental psixologiya asoschilaridan biri. N.N.Lange idrok, diqqat, xotira, tafakkur masalalari bilan shug'ullangan. Idrokning fazoviyligi konsepsiyasini yaratgan. Unda fazolar umumiydan qismanga o'tadi. Diqqatning motor nazariyasini ishlab chiqqan. Bunda harakat idrokning faqat energiyasi emas, balki yaxlitlovchi hamdir. Psixikaning asosiy funksiyasi organizmga holat haqida xabar beruvchi markazga intilgan tokni va unga javoban markazdan ketuvchi reaksiyani o'z ichiga olgan "doiraviy reaksiyadir"

KARNILOV KONSTANTIN NIKOLAEVICH

(1879 – 1957)

Rus psixologlaridan biri K.N.Karnilov G.I.Chelpanovning kasbdoshi sifatida ilmiy faoliyatini boshlagan. G.I.Chelpanov asos solgan psixologiya institutida bir necha yil faoliyat ko'rsatgan. 1921-yil odam reaksiyalari haqidagi ta'limot kitobini yozgan. 1923-1924-yillarda materialistik psixologiya yaratilishi ustida ish boshlagan. Uning qarashlarida psixikani yuqori tashkil topgan materiyaning asosiy xususiyati, deb qarash markaziy o'rin tutgan. Bu ish reaktologiya konsepsiyasini ishlab chiqishga olib kelgan. 1931-yil reaktologiya borasidagi munozaralardan so'ng K.Karnilov o'z qarashlaridan voz kechgan. Keyinchalik iroda va xarakter muammolarini o'rgangan.

UZNADZE DMITRIY NIKOLAEVICH

(1888 – 1950)

Gruzin psixologi va faylasufi. D.N.Uznadze 1888-yilda Kutais guberniyasiga qarashli Sakara qishlog'ida xristian oilasida tug'ildi. Ustanovka nazariyasini asoschilaridan biri. Tbilisi universitetini asoschilaridan biri va u erda psixologiya bo'limini ochgan. Gruziya FA psixologiya instituti direktori bo'lgan. Ko'rsatma berish sub'yektning yaxlit nodifferensial va ongsiz holati bo'lib, u faoliyatdan oldin yuz beradi hamda psixika va jism orasidagi xalqa bo'lib xizmat qiladi. Bevositalis pastulatini yo'qotishga imkon beradi. Ko'rsatma berish sub'yektni ehtiyoji bilan ehtiyojni qondirishni amalga oshiruvchi ob'yektiv holatini to'qnashuvidan hosil bo'ladi. Uznadze ko'rsatma berish o'zgarishlarining qonuniyatlarini o'rgangan Psixotexnika, pedologiya, yosh va pedagogik psixologiya, zoopsixologiya masalalarini ishlab chiqqan. Tilni o'rganish tushunchalarini anglash ishlariga alohida e'tibor bergan. Uning asosiy qarashlari "Nazariy izlanishlar va tajribalari natijasida uning o'rnatish nazariyasining asosiy ko'rinishlari" (1961), «Ko'rsatma berish psixologiyasining eksperimental asoslari» (1966) asarlarida aks ettirilgan.

UXTOMSKIY ALEKSEY ALEKSEEVICH

(1875-1942)

Mashhur rus fiziologi. A.A.Uxtomskiy 1875-yil 25 iyunda Rybinsk shahrida dunyoga kelgan. Sechenovning nerv-psixik aktlarning biologik va sistemalash xarakteri haqidagi g'oyalarini rivojlantirib, nerv markazi va hulq tarkibining asosiy ish tamoyili bo'lgan dominanta haqidagi ta'limotni ilgari surdi. Bu ta'limot miyaga reflektor yo'llarining yig'indisi, deb qarovchi g'oyaga qarshi qo'yildi. A.Uxtomskiyning fikricha, har bir kuzatilayotgan harakat samarasi bosh miya po'stlog'i va po'stloq osti markazlariga bo'lgan dinamik ta'sir xarakteri organizmning dolzarb ehtiyojlari organizmning biologik tizim sifatidagi tarixi bilan belgilanadi. Miyaga muhitni idrok qilish, his qilish va aks ettirish organi sifatida qarash lozim, degan fikrni ilgari suradi. A.Uxtomskiy psixik hodisalar va ular tavsifining turli ko'rinishlarini dominanta mexanizmi bilan tushuntiradi. Masalan, diqqat, uning yo'nalishi, to'planishi, tanlash va tafakkurning predmet xarakteri sifatida muhitning predmetlarga bo'linishini A.Uxtomskiy 3 bosqichdan iborat jarayon deb ataydi: mavjud dinamikaning mustahkamlanishi, organizm uchun biologik muhim qo'zg'atuvchilarni ajratib olish, dominanta va tashqi qo'zg'atuvchilar kompleksi o'rtasida adekvat aloqa o'rnatish. A.Uxtomskiyning ishlari ko'plab yangi fiziologik va psixofiziologik nazariyalarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

ZINCHENKO PETR IVANOVICH
(1903-1969)

Mashhur rus psixologi. P.I.Zinchenko Xarkov universiteti professori. Unga xotirani o'rganish ishlari katta shuhrat keltirgan.

Birinchil ilmiy ishini 1930-yillarda A.N.Leontev boshchiligida olib borgan. Keyingi ishlarida ixtiyorsiz xotirani o'zgartirishga katta e'tibor bergan. Bu ishlarning asosiy natijalari "Ixtiyorsiz eslab qolish" kitobida aks ettirilgan (1961). Uning rahbarligida ta'lim samaraliligi va xotira mahsuldorligi muammolari ishlab chiqilgan.

TEPLOV BORIS MIXAYLOVICH
(1896-1965)

Mashhur rus psixologi. B.M.Teplov 1896-yil 20-oktyabrda tug'ildi. Faoliyatining ilk yillarida idrok tasavvur va tafakkur bo'yicha ilmiy ish olib borgan. So'ng individual farqlar ustida ish olib borgan. Differensial psixologiya ilmiy maktabi asoschisi. Qobiliyatlar konsepsiyasini ishlab chiqqan. I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati tiplari ta'limotiga asoslanib, odamning individual-psixologik farqlarining fiziologik asoslarini o'rganish dasturini ishlab chiqqan. Natijada, individual farqlar nazariyasini taklif qilgan. O'z ishlarida san'at psixologiyasi muammolarini o'rganishga alohida e'tibor bergan.

SHERRINGTON CHARLZ SKOTT

(1857-1952)

Ingliz fiziologi va psixofiziologi. Skott 1885-yil Kembridj universitetida so'ng London, Liverpul, Oksford, Edinburg univirsitetlarida ishlagan. 1914-yildan 1917-yilgacha Buyuk Britaniya qirolligi intitutida fiziologiya bo'yicha professor bo'lib ishlagan. Nobel mukofoti sohibi. Nerv sistemasini yaxlit sistema deb isbotlovchi tajriba ishlari bilan shuhrat qozongan. U birinchilardan bo'lib, Djems-Lange nazariyasini tajribada tekshirgan va visseral nerv sistemasini markaziy nerv sistemasidan ajralishi, hayvonning emotsogen ta'sirga javobini o'zgartirmasligini ko'rsatgan. Retseptorlarni ekstiroretseptor, proprioretseptor va introretseptorlarga ajratgan.

RUBINSHTEYN SERGEY LEONIDOVICH

(1889-1960)

Rus psixologi va faylasufi. S.L.Rbinshteyn 1889-yil 18-iyunda Odessada advokatlar oilasida tug'ildi. Psixologiyada faoliyatli yondashuv asoschilaridan biri. Faylasuflik va psixologik ta'limni Marburgda olgan. 1942-yildan psixologiya instituti direktori bo'lgan. 1943-yilda M.V.Lomonosov nomli MDU qoshida psixologiya kafedrası, so'ng bo'limini ochgan, Rossiya FA falsafa institutida psixologiya sektorini ochgan (1945). 1922-yil yozilgan "Ijodiy havaskorlik tamoyili" maqolasida ong va faoliyat birligi tamoyilini ishlab chiqqan, bu tamoyil 30-yillarda faoliyatli yondashuv yo'nalishiga asos bo'lgan. Aynan shu nuqtai nazardan kelib chiqib S.Rubinshteyn psixologiya yutuqlarini umumlashtirishga harakat qilgan. Olib borgan ishlari 1940-yilda "Umumiy psixologiya asoslari" asarida yakun topgan. Bu asar Davlat mukofoti bilan taqdirlangan, ilg'or rus psixologlari tomonidan yuqori baholangan.

CHELPANOV GEORGIY NIKOLAEVICH
(1862-1936)

Rus fiziologi va psixologi. G.N.Chelpanov 1862-yil 16 aprelda Ekaterinoslavsk guberniyasiga qarashli Mariupol shahrida dunyoga keldi. Moskva universiteti qoshida, Rossiyada birinchi bo'lib, eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi (1912). Psixologiya fanini ommalashtirgan va psixologiya bo'yicha qator darsliklarga mualliflik qilgan. O'z ishlarida umumiy psixologiya har qanday falsafadan ozod bo'lishi kerak, deb uqtirgan (Miya va ruh, 1900). U fazo va vaqtni idrok qilish masalasi bilan jiddiy shug'ullangan. Shu bilan birga eksperimental psixologiya taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. 1915-yil «Eksperimental psixologiyaga kirish» asarini yozgan. Ko'plab ilmiy ishlarini psixofizik parallelizm konsepsiyasidan kelib chiqqan holda olib borgan.

UOTSON DJON BRODES

(1878-1958)

Amerika psixologi, bexeviorizm asoschisi. Uotson Brodes 1878-yil 9-yanvarda tug'ildi. Psixologiya fanini bevosita his qilinadigan sub'yektiv hodisalar haqidagi fan, deb qarovchilarga qarshi chiqib, psixik hodisalarni o'rganishga yangicha yondashishni targ'ib qildi. O'z nuqtai nazarini 1913-yil yozilgan axborotnomada aks ettirdi. Introspektiv psixologiyaga qarshi tabiiy fanlardagi kabi ob'yektiv metodlarga tayanish, psixologiyaning predmeti sifatida odamning tug'ilganidan o'limigacha bo'lgan xulqini ko'rishni taklif qildi. D.B.Uotsonning fikricha, psixologik tadqiqotlarning asosiy vazifasi xulqni oldindan aytib berish va uni nazorat qilishdan iborat. D.B.Uotsonning qarashlari stimul-reaktiv psixologiyada rivojlantirildi. Yaxlit konsepsiya bo'lib shakllanmagan bu yo'nalishda qator nazariyalar keng targ'ib qilindi. Bular qatoriga B.F.Skinnerning operant mustahkamlanish nazariyasi, A.Banduraning ijtimoiy o'rgatish tamoyili va sh.k. kiradi.

VIGOTSKIY LEV SEMENOVICH
(1896-1934)

Rus psixologiyasining yirik namoyandasi, oliy psixik funksiyalar rivojlanishining madaniy-tarixiy konsepsiyasi asoschisi. L.S.Vigotskiy 1920-yillarning ikkinchi yarmigacha san'at asarlarini idrok etish muammolarini o'rganish bilan shug'ullangan. U yoki bu san'at asarini idrok qilayotgan insonning his-tuyg'u doirasini turli yo'nalishdagi ikkita affektni ajratib ko'rsatgan va bu qarama-qarshilikning estetik reaksiyalarining asosi bo'lmish katarsisda namoyon bo'lishini o'rgangan. Keyinchalik "Ruhiy inqirozning tarixiy mazmuni" asaridan boshlab psixologiyaning umumiy metodologik muammolarini tahlil qilishni boshlagan va buning natijasida individning madaniy durdonasini bilvosita umumlashtirib idrok qilishi jarayonida psixik funksiyalarning rivojlanishi haqidagi ta'limotni ishlab chiqqan.

Keyinchalik L.S.Vigotskiy bolalar psixologiyasida bolaning "YAqin kelajakdagi rivojlanish zonasini" haqidagi nizomni o'z ichiga olgan yangi yo'nalishni yaratdi. Amalda bu muammo defektologiya sohasini rivojlantirdi. L.S.Vigotskiy anomal bolalar psixologiyasi laboratoriyasini yaratdi (1925-1926). Bunda u anomal bolaning rivojlanishi haqidagi yangi nazariyani shakllantirdi. O'z ishlarining so'nggi bosqichida u tafakkur va nutqning o'zaro munosabati, ontogenezning rivojlanishi, egotsentrik nutqni o'rganish ustida ish olib bordi. Qisqa umr ko'rganiga qaramay, L.S.Vigotskiy Rossiya va dunyo psixologiyasi rivojiga katta hissa qo'shgan. SHuning uchun ham uni psixologiyaning "Motsart"i deyishadi. L.S.Vigotskiyning ko'p ishlari bizning zamonamizda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

BERNSHTEYN NIKOLAY ALEKSANDROVICH
(1896-1966)

N.A. Bernshteyn 1896-yil 5-oktyabrda Moskva shahrida tug'ildi. Uning otasi Rossiyaning eng ko'zga ko'ringan psixiatri bo'lgan. Rus psixofiziologi mehnat qilish, sport bilan shug'ullanish va boshqa jarayonlarda inson harakatini o'rganuvchi yangi tajriba usullari – kimotsiklografiya va siklogrammetriyani yaratgan va tatbiq qilgan. Olingan natijalar tahlili, faollik fiziologiyasining va inson harakatining normadagi va patologiyadagi shakllanishini konsepsiyasini ishlab chiqishga asos bo'ldi. Tajribalar jarayonida N.Bernshteyn “Reflektor doira” g'oyasini shakllantirdi. Uning nazariyasi asosida sportchilarda malaka oshirish ishlari olib borilgan. Bundan tashqari, olimning ishlari EHM boshqaradigan qadam tashlovchi avtomotlarni yasashda qo'llanilgan.

N.Bernshteyning harakatlar holati nazariyasi “Harakatlar tartibi” monografiyasida bayon qilingan (1947).

LURIYA ALEKSANDR ROMANOVICH

(1902-1977)

Rus psixologi. 1902-yil 16-iyulda Qozon shahrida vrachlar oilasida dunyoga keldi. Psixologiyaning turli jabhalaridagi muammolar bilan shug'ullangan. Rus neyropsixologiyasi asoschisi. Psixologiya va meditsina fanlari doktori, professor, 500 dan ortiq ilmiy ishlar muallifi. L.Vigotskiy bilan birga oliy psixik funksiyalar rivojlanishining madaniy-tarixiy konsepsiyasini yaratish ustida ish olib borgan. 1930-yilda L.Vigotskiy bilan birga "Xulq-atvor tarixidan lavhalar" asarini yozgan. O'zbek Osiyoga ko'plab ekspeditsiyalar uyushtirgan va qatnashgan. Bu ekspeditsiyalarda to'plangan materiallar asosida odam psixikasidagi madaniyatlararo farqlarni umumlashtirib ko'rsatgan. Luriyaning psixologiya fani taraqqiyotiga qo'shgan hissa i neyropsixologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishi bo'lib, bu uning oliy psixik funksiyalarining sistemali dinamik lokalizatsiyasi va uning miya jarohatlangandagi buzilishlari haqidagi nazariyasida aks etgan. Luriya nutq, idrok, diqqat, tafakkul, ixtiyoriy harakatlar va faoliyat neyropsixologiyasi bo'yicha ilmiy ishlar olib borgan.

VILGELM VUNDT

(1832-1920)

Nemis psixologi, fiziologi, faylasufi va tilshunosi. Vundt 1832-yil 16 avgustda tug'ildi. Psixologiya fanini ongni elementlarga ajratish va ular o'rtasidagi aloqani o'rganish maqsadida laboratoriya tajribasi metodini qo'llovchi alohida fan qilib qo'llash rejasini ilgari surgan. 1879-yilda V.Vundt Leypsig Universitetida dunyoda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasiga asos soldi va bu laboratoriya shu sohadagi tekshirishlarning xalqaro markaziga aylandi. Bu erda sezgi, assotsiatsiya, diqqat, turli qo'zg'atuvchilarga reaksiyalarning paydo bo'lish vaqti o'rganilgan. V.Vundt oliy psixik jarayonlarni tekshirishga harakat qildi. Iekin, uning fikricha, bu ishlar boshqa metodlar yordamida amalga oshirilishi lozim, bu fikrlar uning "Xalqlar psixologiyasi" asarida aks ettirilgan (1900-1920).

V.Vundt dunyo psixologiyasining qad ko'tarishiga katta hissa qo'shgan. Uning qo'lida mashhur psixologlar E.Titchener, F.Kryuger, G.Myunsterberg, St.Xoll, V.M.Bexterev, N.N.Langelar ta'lim olganlar.

EBBINGAUZ GERMAN

(1850-1909)

Nemis psixologi, eksperimental psixologiya asoschilaridan biri. Ebbingauz German 1850-yil 24 yanvarda Germaniyada tug'ilgan. Fexnerning psixofizik tajribalari bilan qiziqqan, natijada sonli va eksperimental tekshirishlarni faqat sezgi kabi psixik jarayonlarni emas balki, diqqatni o'rganishda ham qo'llashni amalda tatbiq qilgan. Bu tajribalar uchun boshlang'ich material qilib mazmunsiz bo'g'inlar - hech qanday o'zaro mazmun assotsiatsiyasi bo'lmagan turli nutq elementlarining birikmalari olingan. 2300 ta mazmunsiz bo'g'inlardan iborat ro'yxat tuzib G.Ebbingauz o'zi ularni yodlagan va unutgan, shu yo'l bilan xotiraning xususiyatlari va qonuniyatlarini belgilovchi metodlarni ishlab chiqqan. Esdan chiqarish chizig'ini tuzgan, bunda material bevosita yod olishdan keyingi davrda ko'proq foiz esdan chiqishini ko'rsatgan. Bu chiziq keyinchalik malaka hosil qilish, muammoni echish bo'yicha ham chiziqlar tuzishga namuna bo'lib xizmat qilgan. Xotira bo'yicha eksperimental ishlari "Xotira haqida" asarida yoritilgan (1885).

G.Ebbingauz shuningdek, eksperimental psixologiya bo'yicha, shu jumladan, ko'rish idrokining o'ziga xosligiga oid ilmiy ishlar olib borgan.

FREYD ZIGMUND

(1856-1939)

Avstriya psixologi, psixiatri, nevropatologi, psixoanaliz asoschisi. Freyd XIX asrning 80-yillaridan amaliy tibbiyot sohasida ishlagan. Fiziolog va vrach nevropotolog sifatida ish boshlab ko'p kasalliklarning manbai bemor tomonidan anglab etilmagan komplekslardir degan xulosaga kelgan. Birinchi ilmiy ishini Y.Breyer bilan birga 1895-yilda chop ettirgan. Bu ish isteriyaning kelib chiqishi va uni gipnoz bilan davolash muammosiga bag'ishlangan. Keyinchalik Z.Freyd gipnozni qo'llashdan voz kechgan va psixoanaliz yordamida davolash usulini yaratgan, bunda assotsiatsiya tushlar bemorning noto'g'ri faoliyatlarini tushuntirishga asoslangan. Olingan material asosida shaxs tuzilishi haqidagi konsepsiyani yaratgan va 3 ta darajani ajratgan: Ong, ong osti, ongsizlik. Freyd ta'limoti XX asr boshlarida keng tarqalgan. Uning ko'plab shogird va izdoshlari keyinchalik yangi konsepsiya va nazariyalar ishlab chiqishgan. Lekin Freyd ta'limotining ayrim o'rinlari izdoshlari tomonidan ham rad etilgan.

LEONTEV ALEKSEY NIKOLAEVICH

(1903-1979)

Mashhur rus psixologi 1920-yillar oxirida Vigotskiy bilan hamkorlikda madaniy-tarixiy konsepsiya g'oyalarini amaliyotga qo'llab oliy psixik funksiyalarni o'rganuvchi qator tajribalar olib borgan (ixtiyoriy xotira va xotira jarayonlari). 1930-yillar boshida Xarkov faol maktabini boshqargan va faoliyat masalasini nazariy va eksperimental ishlab chiqishga dastlabki qadamni qo'ydi. Natijada, hozirgi zamon psixologiyasida tan olingan nazariy yo'nalishlardan biri bo'lgan faoliyat konsepsiyasini ilgari surgan. Psixologiyada A.N.Leontev kiritgan faoliyat tuzilish asosida yangi psixologik sohalarga asos bo'lgan barcha psixik hodisalar o'rganilgan. Psixologiya borliqning faoliyat jarayonida psixikada aks etishi, paydo bo'lishi va tuzilishi haqidagi fan, deb qaralishi yuqoridagi konsepsiyaning mantiqiy davomi sifatida qaratilgan.

ANOKIN PETR KUZMICH
(1898-1974)

Mashhur rus fiziologi. Mustahkamlashning yangi klassik (I.P.Pavlov) nazariyasidan farq qiluvchi o'z shaxsiy nazariyasini taklif qildi. U mustahkamlashni shartsiz qo'zg'atuvchi ta'sirining natijasi emas, balki reaksiya haqidagi afferent signal deb qaraydi. Buning asosida u funksional sistemalar nazariyasini ishlab chiqdi. P.Anoxinning nazariyasi tirik organizmning adaptiv mexanizmlarini tushunishga yordam beradi.

PAVLOV IVAN PETROVICH

(1849-1936)

Buyuk rus fiziologi. Nobel mukofoti soxibi, oliy nerv faoliyati ta'limoti asoschisi sifatida tarixda nom qoldirgan. 1904-yil ovqat hazm qilish va qon aylanishi bo'yicha olib borgan ishlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan.

O'z tekshirishlari jarayonida u atrof-muhit ta'sirlari va hayvon faoliyati orasida o'zaro ta'sir borligini isbotlagan. Uning ta'limotida tashqi dunyoning muayyan (shartsiz) qo'zg'atuvchilarga javoban hosil bo'luvchi shartsiz tug'ma reflekslar va boshida farqsiz bo'lgan qo'zg'atuvchini shartsiz qo'zg'atuvchi bilan bog'lanishidan so'ng hosil bo'lgan shartli reflekslar faoliyat birliklari deb olinadi. Nazariy qarashlarni rivojlantirish va tajribalarni tahlil qilish natijasida ikkita singnal sistemasi haqidagi nazariyani ishlab chiqdi. Bunga ko'ra, birinchi signal sistemasi sensor, ikkinchi signal sistemasi nutqiy tovushlar bilan bog'liq. U analizator konsepsiyasini ishlab chiqdi, nerv tizimi tiplari haqidagi nazariyani ilgari surdi, xalqaro ilmiy maktab yaratdi.

KENNON UOLTER BREDFORD

(1871 – 1945)

Amerikalik fiziolog. Kennon Uolter Bredford organizmdagi emotsional holatlari tananing, yuz tuzilishini va ichki organizmlarni oʻzgarishi haqida tadqiqotlar olib borgan (gʻazablanganda, qoʻrquv, ochlik va ogʻriqda paydo boʻladigan oʻzgarishlar haqida, 1915). Nerv sistemasi ichki organlarning sekretsia bezlari va tanamizda emotsional holatlar inson hayotida katta rol oʻynashini isbotlab bergan. U birinchilar qatorida har xil emotsional kechinmalar tufayli inson vujudining tashqi tuzilishi va ichki organlarning oʻzgarishini, bir-biriga juda oʻxshash boʻlgan bu emotsional holatlarni, taʼriflab boʻlmaydigan darajada insonning oʻzgarishini dalillar asosida tavsiflab bergan.

BORIS GERASIMOVICH ANANOV

(1907 -1972)

B.G. Ananov 1907-yil 1-avgustda Vladikavkaz shahrida tugʻilgan. U ruhiyatni oʻrganish boʻyicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. B.Ananov Rossiyada birinchi boʻlib “Psixologiya” maktabini yaratgan.

U 1935-yil “Pedagogik bahoning psixologiyasi” nomli monografiyani yozdi. 1947-yilda esa “XVIII-XIX asrlarda rus psixologiyasi tarixining ocherki” nomli monografiyasini yozdi. B.Ananov ikkinchi jahon urushi yillarida “Rus psixologiyasi anʼanasining boshlanishi”, “K.D.Ushinskiy – ulugʻ rus psixologi”, “Xususiyat islohotlarining muammolari” nomli asarlarini yaratdi.

1957-yil 50 yoshida “Inson – zamonaviy fanining muammosi” nomli hamda “Oʻsmirlik psixologiyasining tuzilishi” haqida asarlarini yaratdi. U asarlarida asosiy eʼtiborni yoshi katta insonlardagi psixofiziologik funktsiyaning asosiy dinamikasini koʻrsatib oʻtdi. U oʻzining koʻp yillik faoliyati davomida inson shaxsini oʻrganishga asosiy eʼtibor qaratganligi tufayli mazkur tadqiqotlarni umumlashtirish maqsadida 1962-1966-yillarda “Inson bilish predmeti sifatida” nomli kitobi ustida ishladi.

1962-yil Rossiyada birinchi ijtimoiy psixologiya laboratoriyasining ochilishiga munosib hissasini qoʻshdi.

DJEMS UILYAM

(1842-1910)

Amerikalik faylasuf va psixolog. Djems Uilyam idrokni nazariy jihatdan o'rganib, shunday deydi: "Idrok jarayoni miya markaziga qaratilgan".

Uning tadqiqotlari va izlanishlari natijasida, tashqi muhitga moslashish bilan birga, inson psixikasiga ta'sirini, organizmdagi o'zgarishlarni o'rganib chiqdi. U tadqiqotlari davomida emotsiyani nazariy jihatdan o'rgandi. Shu bilan birga qo'rqish, xursand bo'lishni, fiziologik o'zgarishlarni, shuningdek, ichki tuyg'uni isbotlab berdi.

BEXTEREV VLADIMIR MIXAYLOVICH (1857-1927)

V.Bexterev 1885-yilda Rossiyaning Qozon shahridagi universitetda birinchi eksperimental laboratoriyaga asos solgan. Universitetda Rossiyadagi birinchi psixologik laboratoriyaga asos solgan. U psixologik jarayonlarning fiziologik asoslarini chuqur o'rgangan.

1907-1912-yillarda V.Bexterevning "Ob'yektiv psixologiya" kitobi nashrdan chiqdi. Kitob nemis, fransuz, ingliz tillariga tarjima qilinib, zamonaviy psixologik bilimlar rivojida muhim o'rin egalladi. V.Bexterev psixologiyani faqat xulq-atvorni o'rganadigan fan, deb hisoblamadi, aksincha, ongni inkor etmagan holda, unga keng imkoniyatlar ochib berdi.

ALEKSANDR FEDOROVICH LAZURSKIY

(1874-1917)

A.F.Lazurskiy differensial psixologiyaning asoschilaridan biri hisoblanadi. Peterburgda u V.Bexterev rahbarligida anatomiya-fiziologiya laboratoriyasida davolash va amaliyot jarayonini bir-biri bilan qo'shib olib borgan holda ayni paytda psixik buzilishlarga uchragan bolalar uyida ham faoliyat olib borgan.

A.F.Lazurskiy qiziqishlari intellektning tuzilishi, anatomiyasi va fiziologiyasidan psixologik tadqiqotlarga ko'chgan. O'z eksperimental tadqiqotlarida u o'sha davr psixologiya muammolaridan hisoblangan xotira hajmining, assosatsiyalarning paydo bo'lishiga e'tibor qaratgan. 1897-yilda o'zining "Individual psixologiyaning hozirgi kundagi holati" nomli kitobi nashr qildirgan.

1906-yilda "Xarakterlar xususidagi ilk ocherk" nomli ilk yirik ishini ming nusxada chop ettirgan. Uning "Shaxs klassifikatsiyalari" nomli kitobi nihoyasiz qolib ketgan.

TOMAS GOBBS

(1588-1679)

Tomas Gobbs "Tafakkurni fikr qiluvchi materiyadan ajratish mumkin emas" degan g'oyat muhim fikrni ilgari surgan. Uning fikricha, olam mexanik harakat va harakat qonunlariga bo'ysundirilgan jismlar majmuidir.

T.Gobbs tabiiy-ilmiy metodologiyaga asos solgan. U inson psixikasi, uning mexanik qonunlariga so'zsiz bo'ysunadi. T.Gobbs ruh mustaqilligini tan olmagan.

EDVARD LI TORNDAYK

(1871 – 1949)

Torndayk bixeviorizm asoschilaridan biri hisoblanadi. U o'zining ilk tajribalarini mehribonlik uylari bolalari bilan o'tkazgan. Universitet ma'muriyati bolalar bilan tajriba o'tkazishni ma'n qiladi va u keyinchalik hayvonlar bilan tajriba o'tkazadi.

U dunyodagi birinchi eksperimental zoopsixologiya laboratoriyasini ochdi. U dastlab jo'jalar keyinchalik it va mushuklarda tajribalar o'tkazadi. U o'z

tajribalarining natijalari asosida 1898-yilda “Hayvonlar intellekti yoki hayvonlardagi assotsiativ jarayonlarning eksperimental o‘rganilishi” nomli doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

U o‘zining izlanishlarida xulq motivatsiyasining «quyi darajalari»ni o‘rganib, kalamushlarda tajriba ishlarini olib borib, jonivorda ochlik, tashnalik va ularning turlicha darajalarini reaksiya tezligiga nisbatan namoyon bo‘lish xususiyatini ochishga intilgan.

E.Torndayk organizmning javob reaksiyasi yig‘indisini – xulq, qo‘zg‘aluvchilarining murakkab tizimini vaziyat, tashqi sharoit ekanligini tushuntiradi. Shuning uchun inson ongi bilan emas, balki vaziyat bilan boshqariladi, degan g‘oyani ilgari surgan. Natijada, inson ruhiy dunyosi mexanik ravishda reaksiyalar yig‘indisi bilan tenglashib qoladi.

E.Torndayk 1912-yil Amerika psixologlari assotsiatsiyasi prezidenti etib saylandi. U faoliyati davomida 500 dan ortiq ilmiy asar yozgan. Olim 1949-yilda vafot etgan.

MAK-DUGALL UILYAM

(1871-1938)

Amerikalik psixolog Mak-dugall odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini tushuntirib bergan va uning asosida irqning ustunligini himoya qilgan.

U ilmiy genetikaga qarshi chiqib, orttirilgan alomatlarining nasldan-naslga o'tishini isbotlashga harakat qilgan.

BYULER KARL

(1879-1963)

B.Karl avtriya-germaniyalik psixolog. U Verburg maktabida tafakkurning amaliy metodikalarini o'rganish dasturini ishlab chiqdi.

Birinchi jahon urushidan keyin bolalar psixologiyasining rivojlanish muammolariga e'tiborini qaratdi.

Uning ko'pgina tadqiqotlari nutq hamda miyaning nazariy va amaliy psixologik muammolariga bag'ishlangan.

LOMOV BORIS FEDOROVICH

(1927-1989)

U 1927-yil 28 yanvarda tug'ilgan. 1959-yil mamlakatda birinchi bo'lib muxandislik psixologiyasi laboratoriyasini tashkil qilgan. "Psixologik jurnal"ining bosh muharriri hamda "Voprosy psixologii" (Psixologiya masalalari) jurnalida tahririyat a'zosi bo'lib ishlagan.

1968-1983-yilgacha Rossiya psixologlar jamiyatini boshqargan. Psixologianing umumiy nazariy muammolarini kompleks yondashuv asosida o'rgangan. Asosan, muhandislik psixologiyasi va bilish jarayonlari psixologiyasi sohalarida ilmiy tadqiqot olib borgan.

Asosiy asarlari: "O'quvchilarda grafik bilim, malakalarni shakllantirish" (1959), "Bilish jarayonlari va mehnatda hid bilish" (1959).

Lomovning asosiy ilmiy tadqiqotlari «Inson-texnika» tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarni muxandislik faoliyatining muammolarini, xususan nerv (asab) toliqishining mehnat samaradorligiga ta'siri, professiogrammalar tuzish kabi muammolarni chuqur o'rgangan.

PAVEL PETROVICH BLONSKIY

(1884-1941)

P.Blonskiy o'z faoliyati davomida xotira, uning har xil foydali tomonlarini bilish, ularni o'rganishga bo'lgan qiziqish, bolalar va kattalarning xotira va xayolidagi narsalarni o'rganishga harakat qilgan. Yosh pedagogikasi va pedologiya haqidagi ko'pgina izlanishlar uning ijodiga taalluqli. U bolani har tomonlama o'rganishda to'g'ri yondashish g'oyasini ilgari surgan.

P.Blonskiy xotiraning filogenetik rivojlanishi tushunchasi rivojiga o'zining katta hissasini qo'shgan. Ontogenezda xotiraning barcha turlari juda ham erta tiklanadi va aniqlik darajasi past bo'lishi, shundan keyin mantiqiy xotira, ya'ni "xotira-hikoya" tiklanishi va faoliyatini boshlashini aytib o'tgan. U bir qancha asarlar muallifidir, ya'ni "Pedologiya", "Xotira va uning bolalik davrida rivojlanishi", "Bolada tafakkurning rivojlanishi"(1935), "Xotira va tafakkur"(1935.)

Bundan tashqari, P.Blonskiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish yo'lida bir qancha ilmiy ishlanmalar yaratgan.

LEVIN KURT

(1890-1947)

U 1890-yil 2 sentyabrda Pozen viloyatida tug‘ilgan. U biologiya, fizika, matematika, san’at va adabiyotni chuqur bilgan. Biroq uning uchun birinchi o‘rinda doim psixologiya fani edi.

Uning g‘oyalarini quyidagilarga bo‘lish mumkin:

- voqea-hodisalar olami obrazi;
- hozirgi vaqt obrazi;
- psixologik qonuniyat tasdiqlovchi izamorfizm tamoyili.

Bunda K.Levin psixologik hodisalar tizimidan foydalangan. U “Affekt va psixologik harakatda K.Levin metodlari” deb nomlangan asarini yaratdi. SHuningdek, “Muhit ta’sirining samarasi” asari umum tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi. U AQSHda “Shaxsning dinamik nazariyasi” asarini yaratdi. Bundan tashqari, “Urush dunyosining psixologik jihatlarini” mavzusida tadqiqot ishlari olib bordi.

DAVID GARTLI

(1705-1757)

D.Gartli – ingliz mutafakkiri, vrach, psixolog, assotsiativ psixologiyani birinchi rasmiy yaratuvchisi. U barcha psixik jarayonlarni miya tebranishlarining natsuli, deb tushuntirgan. Gartlining fikricha, odamning psixik olami ularning assotsiyalari vositasi bilan (his etishning) “birlamchi element”larining qiyinlashuvi natijasida sekin-asta yaralib boradi.

Rivojlanishni yuzaga keltiruvchi kuchlar azoblanish va rohatlanishdir. Mexanistligiga qaramay, D.Gartli ta’limoti psixikani materialistik tushuntirishda oldinga yirik qadam bo’ldi; u etika, estetika, mantiq, pedagogika, biologiyaga ta’sir etdi.

D.Gartlining maslakdoshi Dj.Pristli edi.

V.D.NEBILITSIN

1930-1972-yillar orasida V.D.Nebilitsin inson nerv sistemasining ishlov tajriba qo'llanmasini kashf qilgan.

V.D.Nebilitsinning asosiy tadqiqotlari nerv sistemasining insonlar xarakterida bir-biridan farq qilishi va ajralib turishi masalalariga bag'ishlangan.

JAN PIAJE
(1896-1980)

Shveysariya psixologi, Jeneva genetik psixologiyasi asoschisi J.Piaje 1896-yil 9 avgustda Nevshotelda dunyoga keldi.

J.Piaje asosiy diqqat-e'tiborini bolaning fazo, vaqt, son va sabab to'g'risidagi tasavvurlari hamda qabul qilishi va axloqiy rivojlanishiga qaratgan holda, bolalardagi nutq va fikrlash jarayonlarini o'rganishga bag'ishladi. Keyinchalik u intellektning rivojlanishini o'rganishga e'tibor qaratdi.

Olim tomonidan quyidagi asarlar yaratilgan: "Bolalar intellektining paydo bo'lishi" (1936), "Bola tomonidan reallikni tuzish" (1937). Uning eng ko'zga ko'ringan asarlari "Bola nutqi va fikrlashi" (1923), "Genetik eptemologiyaga kirish" (1949-1950), "Strukturalizm" (1968), "Genetik psixologiya muammolari" (1972).

J.Piaje o'smir va bolaning intellektual rivojlanishidagi bosqichlar gipotezasini ilgari surdi. Uning gipotezasiga ko'ra, intellektual rivojlanishni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin: sensomotor intellekt (2 yoshgacha), deoperator intellekt (6-7 yoshgacha), formal amallar (15 yoshgacha).

J.Piaje 1980-yil 17 sentyabrda Jenevada vafot etdi.

M.Ya.BASOV

M.YA.Byasov psixologiya rivojiga ulkan hissa qo'shgan mashhur rus psixologi. U 1892-yil oddiy dehqon oilasida tavallud topgan. "Bolalar ustida psixologik kuzatish metodikasi" va "Umumiy pedologiya asoslari" nomli asarlar muallifi. Bundan tashqari, "Erk funksional psixologiya predmeti sifatida" (1923) asari ko'pchilikka ma'lum. M.Basov maktabgacha yoshdagi bolalarda psixologik kuzatish metodikasini ishlab chiqdi. Refleksologiya tarafdorlari bilan birga ichki psixik jarayonni ob'yektiv eksperimental o'rganish ahamiyatini va imkoniyatini isbotladi. Uning rus psixologiyasiga qo'shgan yana biri hissasi psixologiyaga "faoliyat" tushunchasini kiritgani bo'ldi.

RENE DEKART (1596-1650)

Rene Dekart XVII asrning eng yirik mutafakkirlardan biri fransiyalik hisoblanadi. R.Dekart fe'l-atvorning deterministik konsepsiyasiga va ongning introspektiv konsepsiyasiga asos solgan. R.Dekartning fikricha tan va ruh bir-biri bilan bog'liq va ular uchinchi substansiya – xudo orqali ta'minlanadi. R.Dekart o'zining "Usul haqida mulohazalar" nomli asarida matematika, mexanika va geometriyaga asoslanib bilimining deduktiv usulini ishlab chiqishga harakat qildi. U mulohazakorlik (ratsionalizm)ning asoschisi hisoblanadi. Uning fikricha, bizning sezgi a'zolarimiz hamma narsaga shubha qilishi mumkin, biroq bizning fikr qilayotganimizga shubha qilish mumkin emas. SHunga ko'ra, u "Men fikrlayapman, demak men mavjudman" degan xulosaga keladi.

FRANS GALL YOZEF

Frans Gall Yozef 1758-yilda Avstraliyada tug'ilgan. Uning kasbi vrach bo'lib, asosan bosh miya funksiyalarini o'rgangan. 1810-yildan boshlab miya yarim sharlari ustida tajriba o'tkazgan.

F.Gall bosh miya xaritasini yaratdi. Uning fikricha, odamdagi har bir qobiliyat bosh miya qobig'ida joylashgan. U miyadagi 37 xil ko'ngil qobiliyatini aniqlagan va ulardan har birining miya qobig'idagi o'rnini o'rgangan. Affektiv qobiliyatlari 21 xil

boʻlib, ular orqa miyaning turli joylarida joylashgan. Intellektual qobiliyatning 76 xilini aniqlab, ular miyaga oid nuqtalarda joylashganligini isbotlab bergan.

BINE ALFRED

(1857-1911)

Fransuz psixologi, fransuz eksperimental psixologiyasi asoschilaridan biri, testologiya asoschisi. Yurisprudensiya, tibbiyot, biologiya boʻyicha tahsil olgan. 1889-yilda Sorbonada, Fransiyada birinchi, eksperimental psixologiya laboratoriyasiga asos solgan. 1894-yildan shu laboratoriya direktori boʻlgan.

XX asr boshlarida A.Bine T.Simon bilan bolalarning aqliy rivojlanish darajasini tekshirish uchun test ishlab chiqishga kirishgan. Bunda xotira, diqqat, tafakkurni oʻrganish ishlari umumlashtirilgan. Aqliy rivojlanish darajasini ifodalovchi aqliy yosh tushunchasini kiritgan. Ong va shaxs patologiyasi, aqliy toliqish tushunchaviy tafakkur, xotira jarayonlarining individual farqlari kabi masalalar bilan shugʻullangan. Tabiiy sharoitda oliy psixik jarayonlarni birinchilardan boʻlib oʻrgana boshlagan.

GALPERIN PETR YAKOVLEVICH

(1902-1988)

Rus psixologi. Uning ilmiy faoliyatining boshlanishi umumpsixologik nazariyaning rivojlanish tarixi bilan bog'liq.

Bu nazariyaning fundamental nizomlari asosida aqliy faoliyat va tushunchalarning bosqichma-bosqich shakllanish metodini yaratdi va tajribalarda asoslab berdi.

P.Galperinning ishlari bolalar va pedagogik psixologiya sohasida keng ko'lamda eksperimental tekshirishlarni boshlab berdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida P.Galperin yaradorlarda harakatlarni tiklashni tahlil qilish ishlarini olib borgan.

SELE GANS
(1907-1982)

Kanada biologi va vrachi. Umumiy moslashuv sindromi tushunchasiga asoslangan stress haqidagi ta'limotni ishlab chiqqan. Bu organizmning psixofiziologik resurslarini qiyin sharoitga moslashtiruvchi neyrogumoral reaksiyalar yig'indisi ekanligini ko'rsatgan.

Tajribalarda G.Sele ta'limoti asosida ekstremal sharoitlarda stress turli shakllarga ajratilgan va shu bilan birga psixologik stress tushunchasi shakllantirilgan.

YUNG KARL GUSTAV
(1875-1961)

Shveytsariya psixologi va psixiatri. 1906 -1913-yillarda Z.Freyd bilan ishlagan, keyinchalik klassik psixoanalizdan uzoqlashgan va shaxsiy analitik

psixologiyasini yaratgan. Assotsiativ tajriba metodlaridan birini ishlab chiqqan. “kompleks” tushunchasini kiritgan.

Ko‘p yillik klinik tekshirishlar natijasida “Odam ruhiyatida faqat individual emas, balki jamoaviy beixtiyoriylik ham katta rol o‘ynaydi, jamoaviy beixtiyoriylik mazmunini ajdodlardan qolgan arxiteplar belgilaydi”, degan xulosaga keladi. Ikkita belgi asosidagi xarakter tipologiyasini yaratdi: maqsad yo‘nalishi va hukmron funksiya (tafakkur, his-tuyg‘u, sezgi, oldindan bilish).

ADLER ALFRED

(1870-1937)

Avstriya psixologi, psixoanalitika yo‘nalishining yirik namoyandasi. 1895-yilda Venada tibbiyot bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. 1902-yildan 1911-yilgacha Vena psixoanalitik jamiyatia’zosi bo‘lgan.

1911-yildan “Individual psixologiya” deb nom olgan ilmiy maktabga asos soldi.

A.Adler o‘z ta’limotida shaxsning psixik hayoti, ichki yaxlitligi tamoyilini himoya qilgan. U onglilik va ongsizlik o‘rtasida aniq chegara yo‘q, deb hisoblagan.

O‘z faoliyati bilan gumanistik psixologiya, bolalar va klinik psixologiya, defektologiya sohalariga katta hissa qo‘shgan.

XORNI KAREN KLEMENTINA

(1885-1952)

Amerika psixologi, neofreydizm vakilasi. 1932-yilgacha Germaniyada klinik faoliyat olib borgan, so'ng AQSHga migratsiya qilingan. U bezovtalik, tashvish, hadikka asoslangan nevrozlarning rivojlanishi insonlar, ayniqsa, ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarga asoslanadi. Agar hayotiy holatlar (qo'rqish, mehrning yo'qligi, haddan tashqari erkalash) bolaning tashvishlanishiga olib kelsa, u holda o'zida ishonchsizlik atrofdagilardan qo'rqish kabi turg'un xarakter xususiyatlari paydo bo'lishi mumkin, deb uqtiradi.

Olimaning fikricha, har bir odam o'z shaxsini mukamallashtira oladi, lekin bu tabiiy hohish tashqi ta'sir tufayli yuz bersa, nevrotik konflikt paydo bo'ladi.

BANDURA ALBERT

(1925-1988)

Amerika psixologi, ijtimoiy o'rganish nazariyasi muallifi. 1949-yilda Britaniya Kolumbiyasi Universitetini tugatgan, so'ng Ayova Universiteti magistri (1951) va Ayova Universiteti doktori bo'lgan. Keyinchalik Stenford Universitetida psixologiya professori, 1973-yildan psixologiyadan ijtimoiy fanlar professori bo'lgan. Inson hulqida "stimul-reaksiya" modelini qo'llash mumkin emas, degan xulosaga kelgan va xulq-atvorni yaxshiroq tushuntiradigan o'z modelini yaratgan.

Ko'plab tajribalar asosida mustahkamlash o'rgatishning yagona determinanti emas, balki yordam beruvchi omili, deb qarash kerak degan xulosaga kelgan. Uningcha, insonni o'rgatishning determinanti o'zgalar xulqi va uning oqibatlarini kuzatishdir. O'rganish tezligi taqlid qilinayotgan predmetning yaqinligi va kuzatilayotgan xulqni so'z bilan ifodalashning natijasiga bog'liq. O'z tekshirishlariga asosan, A.Bandura quyidagi xulosaga keldi: jahl tajovuzni keltirib chiqaruvchi umumiy qo'zg'alish ifodasi bo'lib, u faqat jahl reaksiyalari ijtimoiy jihatlardan mumkin bo'lgan holatlarda yuzaga chiqadi.

GALTON FRENISIS

(1822-1988)

Angliya psixologi va antropologi, qobiliyat, iqtidor muammolarini hal qilishga eksperimental yondashish g'oyasi asoschisi. Matematik va eksperimental metodlar asosida differensial psixologiyani asosi bo'lgan insonlar o'rtasidagi individual farqlar mavjudligi haqidagi ta'limotga asos soldi.

O'z tekshirishlarida F.Galton insonning rivojlanishiga ikkita omil: irsiyat va muhit ta'sir qiladi, degan g'oyani ilgari surdi. Irsiyatning rolini o'rganishda egizaklarni taqqoslash metodini ishlab chiqdi.

Bundan tashqari, F.Galton bir qator psixodiagnostik metodlar: ovozni eshitish darajasini tekshirishda hushtak, erkin assotsiatsiyalar metodi, anketa kabi metodlarni ishlab chiqdi.

1884-yilda F.Galton Londondagi Xalqaro salomatlik ko'rgazmasida antropometrik laboratoriyani tashkil qildin. Bunda mijoz 3 pens to'lab, anketa to'ldirib, o'zining aqliy qobiliyati, muskul kuchi, og'irligi, bo'yini tekshirib ko'rgan. Bu tekshirishlar yangi ta'limotlarning ishlab chiqilishiga asos bo'lgan.

FROMM ERICH

(1900-1980)

Nemis – amerika psixologi va faylasufi, neofreydizm namoyandalaridan biri. Asosiy muammo inson borlig'idagi qarama-qarshiliklar va ular insonning tabiat, boshqa kishilar va o'z-o'zi bilan tabiiy, mutanosib aloqasining buzilishida namoyon bo'ladi, deb bilgan. Gumanistik psixoanalizning psixoterapevtik metodikasini ishlab chiqqan. Bu metod inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

E.Fromm fikricha, insonning hayot kechirish muammosiga yagona mos javob insonning o'z "Men"ini topishga yordam berish, muhabbatdir. Bu nuqtai nazarni u "Muhabbat san'ati" asarida (1964) aks ettirib, hozirgi jamiyatni sog'lomlashtirishga yo'l insonning axloqiy yangilanishi va ruhan tozalanishi orqali borishini ta'kidlagan.

MIRNOV ANATOLIY ALEKSANDROVICH

(1894-1980)

Mashhur rus psixologi, xotira psixologiyasi, shuningdek, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, hamda psixologiya tarixi fanlari bo'yicha mutaxassis.

1945-1972-yillarda Rossiya Pedagogika fanlari Akademiyasining Psixologiya Institutini boshqargan.

Tekshirishlar jarayonida ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslab qolish orasidagi xotira va tafakkur orasidagi o'zaro aloqalarni kashf etgan. Ixtiyoriy eslab qolishning xarakterini sub'yektning faoliyat tarkibiga bog'liqligini tajribalarda isbotlagan. Xotirani tajribalarda tekshirish natijalari uning "Eslab qolish psixologiyasi" (1948), "Xotira psixologiyasi" (1966) asarlarida o'z ifodasini topgan.

GELMGOLS GERMAN FON

(1821-1894)

Nemis fiziki, fiziologi va psixologi. Ma'lumoti bo'yicha fizik bo'lib, tirik organizmni o'rganishga tekshirishning fizik metodlarini kiritishga harakat qilgan. "Kuchning saqlanishi" asarida u energiyaning saqlanish qonunini asoslab, u tirik organizmda fizik-ximik muhit bo'lib, unda energiyaning saqlanish qonuniga aniq amal qiladi. U birinchi bo'lib, qo'zg'alishning nerv tolalari orqali o'tish tezligini o'lchadi, bu esa reaksiya vaqtini o'rganishga ilk qadam bo'ldi.

G.Gelmgols idrok nazariyasi rivojga katta hissa qo'shdi. Xususan, idrok psixologiyasida ongsiz aqliy xulosalar konsepsiyasini rivojlantirdi. Bunda dolzarb idrok odamning odatiy qobiliyatlaridan kelib chiqadi, muskul sezgilari va harakatlari tashqi olamning doimiy saqlanishida katta o'rin tutadi. Bu konsepsiyaga asosan makonni idrok qilish mexanizmini tushuntirishga urindi. M.V.Lomonosov kabi rangli ko'rinishning uch komponentli nazariyasini rivojlantirdi. Eshitishning rezonans nazariyasini ishlab chiqdi.

V.Vundt, I.M.Sechenov kabi olimlar Gelmgolsning shogirdlari bo'lgan.

FEXNER GUSTAV TEODOR

(1801-1887)

Nemis fiziki, fiziologi va psixologi, psixofizika asoschisi.

G.Fexner "Psixofizika elementlari" nomli asar muallifi (1860). Bu asarda u alohida fan psixofizikaga asos solish g'oyasini ilgari surgan. Bunga ko'ra fan predmeti bir-biri bilan funksional bog'langan ikki hodisa: psixik va fizik jarayonlardir. Bu g'oya eksperimental psixologiyaning taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi, sezgilar sohasida olib borilgan tajribalari bir nechta qonunlarni shu qatorda psixofizikaning asosiy qonunini asoslab berishga imkon berdi. G.Fexner sezgilarni o'lehash metodlarini ishlab chiqdi. Quyoshni kuzatish yo'li bilan sezgilarni tekshirish ishlaridan so'ng qisman ko'r bo'lib qoldi va falsafa bilan shug'ullandi. G.Fexner har tomonlama komil inson edi.

PSIXOLOGIYA TARIXIDAN TEST SAVOLLARI

- 1. Psixologiya fanining rivojlanish tarixi nechta davrni o'z ichiga oladi?**
 1. 3 ta davrni.
 2. 2 ta davrni.
 3. 4 ta davrni.
 4. 6 ta davrni.
- 2. Psixologiya tarixi rivojlanishining birinchi davri qanday nomlanadi?**
 1. Mustaqil fan sifatida.
 2. Falsafa tarkibida rivojlanishi.
 3. Psixika haqidagi fan.
 4. Ong haqidagi fan.
- 3. Psixologiya tarixi rivojlanishining ikkinchi davri qanday nomlanadi?**
 1. Mustaqil fan sifatida.
 2. Falsafa tarkibida rivojlanishi.
 3. Psixika haqidagi fan.
 4. Ong haqidagi fan.
- 4. Psixologiyaning falsafa tarkibida rivojlanish davri necha bosqichni o'z ichiga oladi?**
 1. 3 bosqichni.
 2. 2 bosqichni.
 3. 4 bosqichni.
 4. 6 bosqichni.
- 5. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish davri necha bosqichni o'z ichiga oladi?**
 1. 5 bosqichni.
 2. 2 bosqichni.
 3. 4 bosqichni.
 4. 6 bosqichni.
- 6. Hind adabiyotlarida idrokning necha xil shakli ko'rsatiladi?**
 1. 3 ta: aniq, noaniq mavhum.
 2. 2 ta: aniq va noaniq.
 3. 2 ta: aralash va mavhum.
 4. 2 ta: aniq mavhum.
- 7. Platonning fikricha, inson ruhini nechta asosi mavjud?**
 1. 2 ta.
 2. 4 ta.
 3. 3 ta.
 4. 5 ta.
- 8. Orqa miyaning funksiyalari qaysi olim tomonidan ishlab chiqilgan?**
 1. Demokrit.
 2. Gallen.
 3. Platon.
 4. Aristotel.
- 9. Psixologiya atamasi qachon paydo bo'lgan?**

1. XVI asrda.
2. VII asrda.
3. XIX asrda.
4. XX asrda.

10. Sxolastika tushunchasi qachon paydo bo'lgan?

1. VIII asrda.
2. IX asrda.
3. XIII asrda.
4. X asrda.

11. O'rta asrlar maktablarida sxolastikaning asosiy mazmuni nimadan iborat?

1. Shaxsiy falsafa.
2. Dualistik moment.
3. Tiriklikni o'ldirish.
4. Psixologik tasavvurlar.

12. Sxolastikaning asosiy metodi sifatida nima qayd qilinadi?

1. Test.
2. Matn.
3. Suhbat.
4. So'rovnoma.

13. Ruhning asosi va manbasini nima tashkil qiladi?

1. Moddiy jarayonlar.
2. Biologik tabiiy jarayonlar.
3. Ma'naviy-madaniy jarayonlar.
4. Barcha javoblar to'g'ri.

14. Inson tabiatining asosi suvdur. Mazkur fikr muallifi kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

15. Inson ruhi va ruhiy hayotini par shaklida tasavvur qilgan olim kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

16. «Butun mavjudot zichlashish va siyraklashish qobiliyatiga ega bo'lgan havodan tashkil topgan» degan fikr muallifi kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

17. «Ruh bu siyraklashgan havodir» degan fikr muallifi kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

18. «Tabiatning asosi o't olovdir» deb hisoblagan olim kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

19. «Ruh bu dunyoning abadiy harakatlanadigan, o'zgarib turadigan asosining olovdan o'tkinchi holatlaridan biridir». Mazkur fikr muallifi kim?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Fales.
4. Epikur.

20. Tabiat haqidagi poemaning muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Empidokel.
4. Epikur.

21. Kimning ta'limotiga ko'ra materiya atomlardan, ya'ni juda mayda, ko'zga ko'rinmaydigan zarrachalardan, moddalardan tashkil topgan?

1. Anaksiman.
2. Geraklit.
3. Demokrit.
4. Epikur.

22. Vund maktabi namoyandalari o'zlarini yana qanday nom bilan atagan?

1. Ilmiy maktab.
2. Naturafaylasuflar.
3. Nominalistlar.
4. Strukturalistlar.

23. Psixika haqidagi tizim qaysi maktab tomonidan ishlab chiqilgan?

1. Freydizm.
2. Bixeviorizm.
3. Psixoanaliz.
4. Geshtaltpsixologiya.

24. Bixeviorizm yo'nalishi tomonidan qanday metod ishlab chiqilgan?

1. Test.
2. Biografiya.
3. Ob'yektiv metod.
4. So'rovnoma.

25. Bixeviorizm yo'nalishi tomonidan olib borilgan ishlarning salbiy jihati nimadan iborat?

1. Hayvon va odam psixikasi o'rtasida farq yo'q, deb hisoblanadi.
2. Ongni umuman inkor qilingan.
3. Barcha javoblar to'g'ri.
4. To'g'ri javob berilmagan.

26. Qanday metod fanga Z.Freyd tomonidan kiritilgan?

1. Test.

2. Biografiya.
 3. Ob'yektiv metod.
 4. Erkin assosiasiyalar.
- 27. Animistik qarash qachon vujudga kelgan?**
1. Quldorlik davrida.
 2. Ibtidoiy davrda.
 3. Feodal tuzum davrida.
 4. Barcha javoblar to'g'ri.
- 28. Jonni aql, idrok, jasorat, orzu-istaklarga ajratgan olim Kim?**
1. Platon.
 2. Aristotel.
 3. Geraklit.
 4. Fales.
- 29. Ong haqidaga tushunchaga idealistik tus bergan olimlar...**
1. Anaksiman va Fales.
 2. Platon va Avgustin.
 3. Gallen va Gippokrat.
 4. Platon va Gallen.
- 30. Mexanik harakatni yagona reallik deb e'lon qilgan olim ...**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnis.
 4. Lökk.
- 31. Epifenominalizm deb nom olgan qarashga asos solgan olim ...**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnis.
 4. Lökk.
- 32. Olamning bir butunligi to'g'risidagi g'oyani astoydil himoya qilmoqchi bo'lgan olim ...**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnis.
 4. Lökk.
- 33. «Ong katta ko'lamga ega materiyadan kam bo'lmagan real narsa» hisoblanadi. Mazkur fikr muallifi kim?**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnis.
 4. Lökk.
- 34. "Etika" asarining muallifi kim?**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnis.
 4. Lökk.

- 35. Tasavvurlarning uzluksiz chegaralanish g'oyasiga tayangan holda persepsiyani apperpepsiya dan farqlagan olim ...**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnits.
 4. Lokk.
- 36. XVII asrda psixologiyada qaysi oqim hukmron edi?**
1. Empirizm.
 2. Sensualizm.
 3. Ratsionalizm.
 4. Psixikaning reflektorlik tabiati.
- 37. XVIII asrda qaysi oqim ustuvor ahamiyat kasb etdi?**
1. Empirizm va sensualizm.
 2. Sensualizm.
 3. Ratsionalizm.
 4. Psixikaning reflektorlik tabiati haqidagi ta'limot.
- 38. Empirik psixologiyaning asoschisi kim?**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnits.
 4. Lokk.
- 39. Barcha bilimlarning tajribadan kelib chiqishi haqidagi qoida psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur fikr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan.**
1. Spinoza.
 2. Gobbs.
 3. Leybnits.
 4. Lokk.
- 40. Lokkning fikricha, tajribaning manbalari ...**
1. Ikki xil: mavhum, aralash.
 2. Ikki xil: ichki va tashqi.
 3. Ikki xil: ob'yektiv va sub'yektiv.
 4. Barcha javoblar to'g'ri.
- 41. Assotsiativ psixologiyaning yirik namoyandasi ...**
1. Volf.
 2. Rid.
 3. Gartli.
 4. Galler.
- 42. XVIII asrda psixologiya tarixida yuzaga kelgan yo'nalish...**
1. Assotsiativ.
 2. Geshtalt.
 3. Qobiliyatlar.
 4. Reflektor yoyi.
- 43. Qobiliyatlar psixologiyasi yo'nalishi asoschisi ...**
1. Volf va Rid.

2. Rid.
 3. Gartli.
 4. Galler.
- 44. Psixika miyaning funksiyasi ekani haqidagi ta'limot muallifi ...**
1. Rid.
 2. Gartli.
 3. Galler.
 4. Fransuz materialistlari.
- 45. "Sharq Aristoteli" nomini olgan olim ...**
1. Forobiy.
 2. Ibn Sino.
 3. Beruniy.
 4. Rudakiy.
- 46. Aqlni ikkiga, ya'ni tug'ma va orttirilgan turlarga ajratgan olim...**
1. Forobiy.
 2. Ibn Sino.
 3. Beruniy.
 4. Xorazmiy.
- 47. Sezgini ichki va tashqi turlarga ajratgan olim ...**
1. Forobiy.
 2. Ibn Sino.
 3. Beruniy.
 4. Rudakiy.
- 48. «Motivatsiya – bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir». Mazkur fikr muallifi ...**
1. Z.Freyd.
 2. A.G.Kovalyov.
 3. A.Adler.
 4. S.L.Rubinshteyn.
- 49. «Motiv – bu shaxs hulq-atvorining kognivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi sub'yektiv tarzda aks ettirish demakdir». Mazkur fikr muallifi ...**
1. A.G.Kovalyov.
 2. A.Adler.
 3. K.Yung.
 4. S.L.Rubinshteyn.
- 50. Psixolog olim Ollport tomonidan ichki motivatsiya bilan bog'liq bo'lgan uchta motivatsion tushuncha tahlil qilingan. Bular...**
1. Funksional avtonomiya.
 2. Yetarli darajadagi harakat.
 3. «Men» ning jalb qilinganligi.
 4. Barcha javoblar to'g'ri.
- 51. «Qiziqish- motivatsiyaning o'ta teran darajalarida qatnashadi». Mazkur fikr muallifi ...**
1. Z.Freyd.

2. A.G.Kovalyov.

3. G.Ollport.

4. K.Yung.

52. O'quv faoliyati jarayonidagi qarama-qarshilik, motivatsiya ijod va shaxs muammolari qaysi olim tomonidan o'rganilgan?

1. V.I.Ivannikova.

2. S.L.Rubinshteyn.

3. M.G.Davletshin.

4. E.Usmoнова.

53. O'smir yoshidagi o'quvchilarning o'qish motivlarini va qadriyatlarini o'rganishga bog'ishlangan tadqiqot ishi qaysi olim tomonidan olib borilgan.

1. A.A.Fayzullaev.

2. A.Saitova.

3. S.L.Rubinshteyn.

4. M.G.Davletshin.

54. Kichik maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy burchning shakllanishi o'quv motivlariga bog'liqligini o'rganigan olim ...

1. A.A.Fayzullaev.

2. V.I.Ivannikova.

3. V.A.Tokareva.

4. M.G.Davletshin.

55. Qaysi olim tadqiqotida shaxsning motivatsion o'z-o'zini boshqarishning turli tuman omillari aniqlangan va ko'rib chiqilgan.

1. A.A.Fayzullaev.

2. V.I.Ivannikova.

3. S.L.Rubinshteyn.

4. M.G.Davletshin.

56. O'smir o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish xususiyatlari, o'quv faoliyatini rejalashtirish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash haqida tadqiqot olib borgan olim ...

1. A.A.Fayzullaev.

2. V.I.Ivannikova.

3. E.G'oziev.

4. M.G.Davletshin.

57. Yangi paydo bo'ladigan motivlarni hamisha asosiy tug'ma holda berilgan biologik instinktning xatolari deb hisoblashadi. Mazkur nazariya qaysi yo'nalish namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan?

1. Freydizm.

2. Bixeviorizm.

3. Kognitivizm.

4. Nofreydizm.

58. XX asrning 20-yillarida instinktlar nazariyasi o'rniga qanday konsepsiya yuzaga keldi?

1. Evolyutsion rivojlanish.

2. Instinkt va ehtiyojlar o'rtasidagi irratsional farqlar.

3. Ekologik o'zgarishlar.
 4. Biologik ehtiyojlarga tayangan holda inson tabiatini tushuntiruvchi.
- 59. «Motivatsiyaning manbasi instinkt, u tur va individning saqlanish shartidir». Mazkur g'oya muallifi ...**
1. A.Adler.
 2. K.Xoll.
 3. E.Torndayk.
 4. Z.Freyd.
- 60. Shaxsning munosabati pozitsiyaga muammosi bilan asoslangan motivlar shug'ullangan olim ...**
1. P.M.Yakobson.
 2. S.L.Rubinshteyn.
 3. A.N.Leontev.
 4. V.N.Myasishchev.
- 61. Motivga shaxsning ehtiyoji bilan uyg'unlashuv nuqtai nazaridan yondashgan va ularning o'zaro ta'siri, o'rin almashuvi, tenglashuvi mumkinligi to'g'risidagi mulohaza qaysi olim tomonidan ilgari surilgan?**
1. P.M.Yakobson.
 2. S.L.Rubinshteyn.
 3. A.N.Leontev.
 4. A.G.Kovalyov.
- 62. Biogenetik nazariyaning mazmuni qaysi qatorda ko'rsatilgan**
1. Biologik qarish.
 2. Bilish jarayonlari va biologik yangilik.
 3. Taraqqiyotning bosh maqsadi biologik determinantlarga qaratiladi va ularning mehnatidan ijtimoiy psixologik xususiyatlar kelib chiqadi.
 4. Barcha javoblar to'g'ri.
- 63. Biogenetik konunni kashf qilgan olimlar ...**
1. Krechmer va Myuller.
 2. Myuller va Gekkel.
 3. Xoll va Shtern.
 4. Myuller va Xoll.
- 64. Qaysi qonunga ko'ra, shaxs psixologiyaning individual taraqqiyoti butun insoniyat tarakkiyotining asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi?**
1. Sotsiogenetik.
 2. Psixogenetik.
 3. Psixodinamik.
 4. Biogenetik.
- 65. Biogenetik nazariya namoyandalari qaysi qatorda ko'rsatilgan?**
1. Shtern va Erikson.
 2. Levin va Krechmer.
 3. Shtern va Krechmer.
 4. Xoll va Torndayk.

66. Psixologik taraqqiyotning bosh konuni deb nomlangan rekaptulyatsiya qonuni, ya'ni filogenezning qisqacha takrorlanishi qonunini kashf qilgan olim...

1. Krechmer.
2. Shtern.
3. Xoll.
4. Myuller.

67. Konstitutsion psixolgiya, ya'ni insonning tana tuzilishiga asoslangan nazariya namoyandasi ...

1. Krechmer.
2. Shtern.
3. Xoll.
4. Myuller.

68. Krechmer insonlarning tana tuzilishiga karab, ularni necha guruhga ajratadi?

1. Ikkita.
2. Uchta.
3. To'rtta.
4. Beshta.

69. Ko'rsatma berish qaysi olim tomonidan fanga kiritilgan?

1. Vigotskiy.
2. Rubinshteyn.
3. Elkonin.
4. Uznadze

70. Psixodinamika nazariyasining namoyandasi ...

1. Krechmer.
2. Erikson.
3. Xoll.
4. SHtern.

71. «Fazoviy zarurat maydoni» nazariyasining asoschisi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

1. Krechmer.
2. Erikson.
3. Xoll.
4. Levin.

72. Qaysi qatorda psixogenetik nazariyaga to'g'ri ta'rif berilgan?

1. Psixikaning proporsional tarkibiy qismi bo'lmish emotsiya va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya.
2. Ijtimoiy xulqni muhit bilan bog'liqligini o'rganuvchi nazariya.
3. Inson hayotini ijtimoiy tarixiy vazifalari va ob'yektiv shart-sharoitlari mutlaqo e'tiborga olinmaydi.
4. Psixik jarayonlarning taraqqiyoti bilan belgilanadi.

73. Qaysi katorda psixodinamika nazariyasiga to'g'ri ta'rif berilgan?

1. Psixikaning proporsional tarkibiy qismi bo'lmish emotsiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya.

2. Ijtimoiy xalqni muhit bilan bog'liqlikni o'rganuvchi nazariya.
3. Inson hayotining ijtimoiy-tarixiy vazifalari va ob'yektiv shart-sharoitlari e'tiborga olinadi.

4. Psixik jarayonlarning tarqiyoti bilan belgilanadi.

74. Qaysi qatorda sotsiogenetik yo'nalishning nufuzli nazariyasi to'g'ri ko'rsatilgan?

1. Individual tajriba va bilimlarni o'zlashtirish.
2. Rollar nazariyasi.
3. Fazoviy zarurat maydoni.
4. Konstitutsion nazariya.

75. Mazkur nazariyaga binoan, shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash, bilimlarni o'zlashtirishning samarasi, ko'zg'atuvchi uzluksiz ravishda mustahkamlanib borishining mahsulidir. Ushbu nazariya qaysi qatorda ko'rsatilgan?

1. Individual tajriba va bilimlarni o'zlashtirish.
2. Rollar nazariyasi.
3. Fazoviy zarurat maydoni.
4. Konstitutsion nazariya.

76. Kognitivistik yo'nalish asoschilari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

1. Piage, Kelli.
2. Vallon, Grimle
3. Kolberg, Bromley.
4. Zazzo, Grimle.

77. Xarakterning fiziologik asosini tushunishda qaysi olimning nazariyasi muhim ahamiyatga ega?

1. I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati borasidagi nazariyasi.
2. I.M.Sechenovning shartli reflekslar borasidagi nazariyasi.
3. I.P.Pavlovning ikkinchi signallar sistemasi haqidagi nazariyasi.
4. B.Teplovning oliy nerv faoliyati funksiyalari borasidagi nazariyasi.

78. Xarakter tipologiyasi birinchi marta qaysi olim tomonidan ishlab chiqilgan?

1. E.Krechmer.
2. E.Fromm.
3. K.Leongard.
4. U.Sheldon.

79. E.Krechmer insonni tana tuzilishiga ko'ra qanday tiplarga ajratadi?

1. Gipertim, distim, sikloid.
2. Astenik, atletik, qo'zg'aluvchan.
3. Xavotirli, emotiv, piknik.
4. Astenik, atletik, piknik.

80. Xarakter aksentuatsiyasi tushunchasi qaysi olimlar tomonidan o'rganilgan?

1. K.Leongard, E.Lichko.
2. K.Leongard, E.Krechmer.
3. E.Lichko, U.Sheldon.
4. E.Fromm, U.Sheldon.

81. Xarakterni inson yuziga qarab aniqlashni taklif etgan olimlar...

1. Aristotel va Sokrat.
2. Aristotel va Platon.
3. Galton va Sokrat.
4. Sokrat va Platon.

82. «Buqaniki kabi yo'g'on burun ishyoqmaslikni, cho'chqanikiga o'xshash teshiklari katta-katta keng burun ahmoqlikni, arslon kabi burun mag'rurlikni, echki, qo'y va quyonniki kabi junning mayinligi, cho'chqalarniki kabi junning dag'alligi botirlikni anglatadi». Mazkur tasnif qaysi olim tomonidan ilgari surilgan?

1. Platon.
2. Aristotel.
3. Dekart.
4. Gall.

83. XVIII asrda qaysi olimning xarakter borasidagi nazariyasi mashhur bo'ldi?

1. P.P.Ulonskiy, shaxsda xarakterni tarkib topishi.
2. Iogann Kaspar Lafaterning fiziologik sistemasi.
3. Frans Gallning frenologik xaritasi.
4. Iogann Kaspar Lafater, xarakterning individual xususiyatligi.

84. Uning fikricha, inson boshi «qalbini ko'rsatadigan oyna sanaladi va uning tuzilishi, bosh suyagining konfiguratsiyasini, imo-ishorasini o'rganish kishi xarakterining o'rganishning asosiy yo'li»...

1. Platon.
2. Aristotel.
3. Lafater.
4. Lestgaft.

85. Frenologiya ta'limotining asoschisi ...

1. Platon.
2. Aristotel.
3. Gall.
4. Lafater.

86. Materializm falsafiy oqim sifatida qaerda yuzaga keldi?

1. Misr, Hindiston, Xitoy.
2. Hindiston, Xitoy va Gretsiya.
3. Misr, Hindiston, Gretsiya.
4. Hindiston, Meksika, Gretsiya.

87. «Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida»gi asarning muallifi...

1. A.G.Luriya.
2. M.Vohidov.
3. P.Ivanov.
4. V.Tokareva.

88. «Texnik qobiliyatlarni» o'rgangan olim ...

1. A.I.Arjonova.
2. E.G'oziev.
3. B.Qodirov.

4. M.G.Davletshin.

89. O'zbekistonda mehnat psixologiyasi yo'nalishi bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlar...

1. Tursunov, Sotiboldiev, Xolmatov.
2. Gafurov, Saydullaev, Shokovlov.
3. Ibragimova, Jalilova, Akramova.
4. Gapparov, A.Gaynutdinov.

90. Qaysi oqim namoyandalari «psixik hayot»ning asosi sifatida shaxsning irodasi faolligini ilgari suradi?

1. Empirik psixologiya.
2. Intellektual psixologiya.
3. Volyuntaristik psixologiya.
4. Psixoanaliz.

91. Intellektual psixologiya yo'nalishining mazmuni qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

1. Psixikaning asosiy elementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aql – intellektidir.
2. Shaxsning bilish jarayonlarining rivojlanishi uning tafakkur taraqqiyoti bilan belgilanadi.
3. Birlamchi va asosiy element tasavvurlardir.
4. Psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini faolligini ilgari suradi.

92. Idrok – bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlagan oqim ...

1. Empirizm.
2. Geshtalt.
3. Psixoanaliz.
4. Volyuntaristik.

93. Birinchi eksperimental laboratoriya qachon tashkil qilingan?

1. 1879-yilda.
2. 1779-yilda.
3. 1869-yilda.
4. 1989-yilda.

94. Eksperimental psixologiya instituti qachon va qayerda ochildi?

1. 1881-yil, Angliyada.
2. 1889-yil, Germaniyada.
3. 1881-yil, Berlinda.
4. 1889-yil, AQSHda.

95. Qaysi olim sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchi ta'sirotlar o'rtasidagi hissiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atuvchisiga logarifmasiga proporsionaldir, degan psixofizik qonunni yaratdi?

1. Veber.
2. Fexner.
3. Veber va Fexner.
4. I.Gerbart.

96. Psixologiya fanida eksperiment mavjud bo'lishini ilgari surgan olim?

1. I.Gerbert.
2. Vundt.
3. Fexner.
4. Veber.

97. Hind adabiyotida idrokni ikki xil shaklga ajratadilar, ular qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

1. Ob'yektiv va sub'yektiv.
2. Kuzatish, anglanganlik.
3. Anglanganligi, predmetlilik.
4. Noaniq va aniq.

98. Mimanso maktabi tarafdorlari fikriga ko'ra idrok qanday tavsiflanadi?

1. Aniq va noaniq.
2. Real va noreal.
3. Aql va tasavvur.
4. Xayolot va taassurot.

99. Xitoy tibbiyot manbalarida inson temperamenti 3 ta elementdan iboratligi aytiladi. Bular...

1. Qon, limfa, balg'am.
2. Qon, balg'am, safro.
3. Si, qon, balg'am.
4. Si, qon, safro.

100. Irsiy hamda ortirilgan narsalar masalasini ilgari surgan olim...

1. Lao Szi.
2. Konfusiy.
3. Fan Chjen.
4. Spinoza.

Mavzular bo'yicha test topshiriqlarining javoblari

Savol	Javob	Savol	Javob	Savol	Javob	Savol	Javob
1	2	26	4	51	3	76	1
2	2	27	2	52	4	77	3
3	1	28	1	53	2	78	1
4	1	29	2	54	3	79	4
5	1	30	2	55	1	80	a
6	2	31	2	56	3	81	2
7	3	32	1	57	4	82	2
8	2	33	1	58	4	83	2
9	1	34	1	59	4	84	3
10	2	35	3	60	4	85	3
11	1	36	3	61	4	86	2
12	2	37	1	62	3	87	1
13	4	38	4	63	2	88	4
14	3	39	4	64	4	89	1
15	3	40	2	65	3	90	3
16	2	41	3	66	3	91	1
17	2	42	3	67	1	92	2
18	4	43	1	68	1	93	1
19	2	44	4	69	4	94	3
20	3	45	1	70	2	95	1
21	3	46	4	71	4	96	1
22	4	47	2	72	4	97	4
23	2	48	4	73	1	98	2
24	3	49	4	74	2	99	3
25	3	50	4	75	1	100	2

PSIXOLOGIK ATAMALARNING QISQACHA IZOHLI LUG'ATI

Anketa usuli tekshiriluvchiga oldindan tayyorlangan savollar tarqatib, ularga tegishli yozma javoblar olishdan iborat psixologik ilmiy- tekshirish metodi.

Antik psixologiya psixologiya tarixining eramizdan avvalgi 7-5 asrlardagi Qadimgi Gretsiya, Rim, Qadimgi Xitoy va Hindistondagi psixika haqidagi ta'limotlarni o'rganuvchi bo'limi. Antik davrda psixologiya mustaqil fan sifatida bo'lmagan, falsafaning bir qismi hisoblanardi. shuning uchun ham ruh haqidagi ta'limotlar ma'lum bir falsafiy fikrlar munosabati bilan bayon qilingan.

Antropologiya odamning biologik tabiatini atroflicha o'rganuvchi fan. Antropologiyaning vazifasi odamning organik mavjudotlar tizimidagi mavqei, kelib chiqishi, qadimgi va hozirgi morfologik tiplari, morfologik, fiziologik, jinsiy hamda yosh xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Assotsiativ psixologiya assotsiatsiyalar tushunchasini asosiy, bosh tamoyil deb hisoblovchi, ilmiy-g'oyaviy mohiyati jihatdan turlicha bo'lgan psixologik oqimlar yig'indisi.

Assotsionalizm psixik faoliyatning barcha qonuniyatlari faqat assotsiatsiyalarning hosil bo'lishi va yuzaga chiqishidan iboratdir, degan qoidani ilgari suruvchi oqim.

Ateizm xudo, g'ayritabiiy kuchlar va narigi dunyoning "borligi"ni ilmiy dalillar asosida inkor qiluvchi ta'limot, diniy e'tiqodlardan voz kechish, binobarin, diniy tasavvur va tushunchalarni inkor qilish, xudosizlik.

Atomizm tabiat hodisalari haqidagi materialistik ta'limot bo'lib, materiya abadiy, o'zgarmas hamda bo'linmas, harakatlanuvchi zarrachalardan, ya'ni atomlardan iborat deb uqtiradi.

Biogenetik qonun bolaning psixik taraqqiyoti, aqliy qobiliyatlarini faqat uning nasliy xususiyatlari bilan belgilab, ong taraqqiyotini belgilovchi boshqa omillarni, ayniqsa, ijtimoiy muhit hamda ta'lim-tarbiyaning rolini inkor qiluvchi irqiy reaksiyon nazariya.

Biografik metod psixologiyaning ilmiy tekshirish metodlaridan biri bo'lib, uning yordamida shaxsning ijodiy xayoli, tafakkuri, matonati, qobiliyat va iste'dodlari, talanti hamda geniyligi kabi yuksak aqliy, axloqiy, irodaviy sifatleri, individual xususiyatlari o'rganiladi va ilmiy tahlil qilinadi, muayyan shaxsning tarjimai holi, tutgan kundaliklari, tavsifnomalari, yozishmalari, boshqa kishilarning uning haqidagi biografik ma'lumotlari esdaliklari va xatlari biografik metodning o'rganish materiallari bo'lib xizmat qiladi.

Bixeviorizm psixologiyaning predmeti psixika emas, balki inson hayvonlar xulqini o'rganishdan iboratdir, degan fikrni ilgari suruvchi va himoya qiluvchi oqim.

Veber-Fexner qonuni qo'zg'ovchi kuchining o'zgarishi bilan hosil bo'lgan muayyan sezgi kuchining o'zgarishi bilan hosil bo'lgan muayyan sezgi kuchining o'zgarishi o'rtasidagi o'zaro munosabatni ifodalaydigan. XIX asrda nemis olimlari E.Veber va G.Fexnerlar tomonidan kashf etilgan qonun.

Volyuntarizm psixologiyadagi iroda barcha psixik hodisalarning manbai va asosini tashkil qilgan, shaxsning o'zigagina bog'liq bo'lgan birlamchi ilohiy qobiliyatdir, deb da'vo qiluvchi reaksiyon oqim.

Vulgar materializmi XIX asrning 50-60-yillarida maydonga kelgan. Jigar o'zidan o't ajratib chiqargani kabi materiya ham xususan, miya o'zidan fikr ayirib chiqaradi deb, psixika tabiatini haddan tashqari soddalashtiruvchi mexanistik falsafiy oqim.

Vyursburg maktabi XX asrning boshlarida Germaniyada paydo bo'lib, tafakkurni faqat o'z-o'zini kuzatish yoki interespeksiya metodi yordamida o'rganuvchi, tafakkurni idrok va tasavvur obrazlariga, nutq va tilga bog'liq emas deb, "sof" tafakkur haqidagi fikrni ilgari suruvchi psixologik oqim.

Genetik psixologiya –psixologiyaning maxsus sohasi bo'lib, umuman, hayvonlar xulqi va inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi; xususan psixik jarayonlarning o'zgarishini, turning biologik va evolyutsion taraqqiyoti, odamning paydo bo'lishi tarixi, insoniyatning tarixiy taraqqiyoti, har bir organizmning yoshga qarab yoki individual taraqqiyoti jarayoni asosida o'rganadi.

Geshtaltpsixologiya psixikaning bilish jarayonlarining yaxlit tuzilishi va dinamikligi tamoyiliga asoslanuvchi, bu xususiyatlar azaldan psixikaga xosdir, ular psixika taraqqiyotining asosini tashkil qiladi, degan fikrni ilgari suruvchi oqimlardan biri.

Dualizm borliq ham moddiy ham ruhiy bo'lgan ikki asosdan tashkil topgan deb hisoblovchi falsafiy ta'limot.

Jon idealistik falsafa va psixologiyada moddiy bo'lmagan, ilohiy mohiyat, "inson psixik hayotining egasi va sababchisi".

Idealizmfalsafaning bosh masalasida ongning borliqqa munosabati masalasida materializmga qarama-qarshi o'laroq ong, ruh birlamchi, moddiy dunyo, borliq esa ikkilamchi, ong, sezgi, tasavvur va tushunchalarning mahsulidir deb da'vo qiluvchi g'ayri ilmiy falsafiy oqim.

Psixikani idealistik tushunish idealistlar, materialistlarga qarama-qarshi tarzda psixika tana bilan yashirin yo'sinda birlashgan, inson o'lgach, tanani tashlab, "narigi dunyo" ga, g'oyalar dunyosiga ketib, u erda abadiy yashaydigan moddiy bo'lmagan qandaydir ilohiy substansiya yoki mohiyatning namoyon bo'lishidir deb tushuntiradilar.

Ideologiya ijtimoiy ongning turli shakllarida ifodalangan tasavvur, tushuncha va g'oyalar tizimidan iborat ong mazmuni, mafkura.

G'oya narsa yoki hodisalr haqidagi muayyan tasavvur va tushunchalar yig'indisi, moddiy olamni aks ettiruvchi inson tafakkurining muayyan tushunchalar shaklidagi mahsuli.

Irratsionalizm idealistik falsafa va psixologiyadagi dunyoning asosini irratsional-aqldan tashqari narsa, aql kuchi bilan bilib bo'lmaydigan qonuniyatga zid bo'lgan substansiya tashkil qiladi deb ilmiy-mantiqiy bilishni inkor qiluvchi reaksiar oqim.

Tarixiy psixologiya psixologiyaning psixika va ongning paydo bo'lishi hamda ularning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganadigan maxsus sohasi.

Psixologiya tarixi psixologiyaga oid bilimlar, oqimlar, nazariyalar va qonuniyatlarning turli davrlarda paydo bo'lishi hamda tarixan rivojlanib borishini o'rganuvchi fan.

Kategoriya voqelikdagi narsa hamda hodisalarni, ularning umumiy muhim bog'lanish va munosabatlarini aks ettiruvchi asosiy mantiqiy tushuncha.

Madaniy-tarixiy nazariya ijtimoiy tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratilib, o'zgarib boradigan moddiy va ma'naviy madaniyatning insoning psixik taraqqiyotig i muhim ta'sir ko'rsatishini tan oluvchi nazariya.

Materializm falsafadagi ikki asosiy oqimdan biri, ya'ni idealizmga qarama-qarshi o'laroq birdan-bir ilmiy, tarixan rivojlangan dunyoqarashdir.

Psixikani materialistik tushunish dialektik materializm psixika tabiatini tushuntirishda idealizmga hamda uning turli shakldagi ko'rinishlariga qarama-qarshi o'laroq psixika qandaydir moddiy bo'lmagan ilohiy substansiyaning namoyon bo'lishi emas, balki yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ya'ni miyaning ob'yektiv voqelikni alohida yo'sinda aks ettirish qobiliyatiga ega bo'lgan xususiyatidir, deb ta'lim beradi.

Materiya inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan, u orqali aks ettiriladigan ob'yektiv borliq.

Mediumizm o'lganlar bilan tiriklar o'rtasida spiritik aloqa bog'lashi "mumkinligi haqidagi xurofot.

Mexanistik materializm dunyoning barcha xilma-xil hodisalarni fizik, kimyoviy, biologik, shu jumladan, psixik hodisalarni ham materiya zarrachalarining fazodagi mexanik o'rin almashtirilishidan, harakatidan iborat deb da'vo qilib, ha

qanday hodisa, jumladan, psixik hodisa qonuniyatlarini ham mexanik qonuniyatlari bilan tushuntirishga intiluvchi antidialektik ta'limot.

Mistika tabiatdan tashqari kuchlarga, ilohiyatga, g'ayri hissiy narsalarga ishonish, kishining "g'ayri tabiiy kuchlar" bilan bevosita aloqa qilishiga ishonish.

Monizm dualizmga qarama-qarshi o'laroq, dunyodagi barcha hodisalarning asosini bitta narsa yo materiya ruh tashkil qiladi deb ta'lim beruvchi falsafiy ta'limot.

Tabiat shaxsning kimligini belgilab beruvchi temperament, xarakter, e'tiqod va odat kabi individual xususiyatlarning yig'indisi.

Millat odamlarning til, hudud, iqtisodiy turmush va madaniyat birligida ko'rinadigan psixik tuzilishining birligi negizida tarixan tarkib topgan barqaror birligidir.

Millatchilik yuqori tabaqa vakillarining manfaatlarini ko'zlab, bir millatni ikkinchisiga qarshi gij-gijlash. ular o'rtasiga milliy nizo solishga qaratilgan mafkura va siyosat.

Ontogenez shaxsning ona qornidaligi embrional davridan boshlab, to umrining oxirigacha yoki individual hayot tugaguncha bo'lgan jismoniy hamda psixik rivojlanish davri.

Panpsixizm – dunyoda bor bo'lgan hamma narsa jonlidir deb hisoblovchi g'ayri ilmiy idealistik ta'limot.

Pedologiya yosh avlodni tarbiyalash haqidagi fan bo'lib, u bola taraqqiyotining psixologik, anatomik, fiziologik, biologik hamda ijtimoiy konsepsiyalarning mexanik yig'indisidan iboratdir.

Personalizm falsafadagi butun dunyo eng yuksak ilohiy shaxs tomonidan boshqariladigan ruhiy mavjudot (shaxs)lar yig'indisidan iboratdir, deb targ'ib qiluvchi g'ayri ilmiy oqim.

Platonizm qadimgi yunon faylasufi Platonning (e.a 427-347y) sezgilardan tashqargi "idealar"ning mistik dunyosini real narsalar dunyosiga qarama-qarshi qo'yishdan iborat bo'lgan idealistik ta'limoti.

Pragmatizm sub'yektiv idealizmning dunyoni ilmiy ravishda tushunishdan bosh tortuvchi, dunyoni ob'yektiv ilmiy bilishga tor amaliyotchilikni qarama-qarshi qo'yuvchi turi.

Psixika yuksak darajada tashkil topgan tirik materiya –miyaning ob'yektiv olamni alohida yo'sinda (sezgi, idrok, tasavvur, fikr, hissiyot, irodaviy harakatlar kabi shakllarda) aks ettirish qobiliyatiga ega bo'lgan alohida xususiyatidir.

Psixoanaliz bu atama venalik psixiatr Zigmund Freyd tomonidan yaratilgan. Psixiatriya va psixologiyadagi odam hulqining asosini lazzat olishga (libido) bo'lgan, ayniqsa, ilk bolalikda paydo bo'lgan seksual (jinsiy) mayl tashkil qiladi, deb targ'ib qiluvchi, odam hulqidagi ijtimoiylik, onglikni inkor qiluvchi g'ayri ilmiy oqim.

Psixologizm sub'yektiv idealistik falsafaning ob'yektiv dunyo sezgilar yig'indisidan iborat demak, falsafaning asosini psixologiya, logika va bilish nazariyasining asosini esa ichki tajriba tashkil qiladi, deb da'vo qiluvchi bir turi.

Psixologiya miyaning ob'yektiv voqelikni aks ettiruvchi funksiyasi bo'lgan psixika haqidagi fan.

Psixofizika sezgi organlari psixofiziologiyasidagi oqim. Uning vakillari qo'zg'ovchi kuchi bilan sezgi miqdori o'rtasida matematik nisbat qonunlarini belgilashga intilganlar.

Psixofizik qonun qo'zg'ovchi kuchi bilan hosil bo'lgan sezgi miqdori o'rtasidagi bog'lanishni ifodalovchi qonun.

Rivojlanish oddiydan murakkabga pastdan yuqoriga o'tishdan iborat o'zgarish, miqdor o'zgarishlardan sifat o'zgarishlarga o'tadigan yangilikning tug'ilishi, eskilikning o'lishdan iborat jarayon.

Ratsionalizm bilish nazariyasidagi bilimlarning manbai va ularning to'g'riligining mezoni aqldir, deb da'vo qiluvchi, tafakkurni hissiy idrokdan ajratib qo'yuvchi idealistik, metafizik oqim.

Reaktologiya 1922-1930-yillarda rus psixologiyasidagi inson psixikasini tashqi qo'zg'ovchilarga nisbatan qaytariladigan reaksiyalardagina iboratdir deb hisoblovchi mexanistik oqim.

Refleksologiya XX asr boshlarida rus psixologiyasidagi tabiiy ilmiy oqim bo'lib, unga rus psixiatri V.M.Bexterov asos solgan. Refleksologiyaning predmeti bosh miya ishtirokida sodir bo'ladigan barcha turdagi reflekslardan iborat edi.

Skeptitsizm har qanday bilishning aniq emasligini ta'kidlovchi ob'yektiv haqiqatning mavjudligiga shubhalanuvchi falsafiy oqim, hamma narsaga shubha bilan qarash, hech kimga ishonmaslikdan iborat salbiy xarakter xislati.

Solipsizm birdan-bir reallik deb faqat o'zining "Men"ini ya'ni o'zini o'zi anglashni yoki individual ongni tan olib, tashqi dunyoning mavjudligini inkor qiluvchi sub'yektiv idealistik falsafiy oqim.

Sofizm tafakkur jarayonida ikki ma'noli tushunchalarga asoslangan hodisalarning alohida tomonlarini ajratib olib, ataylab xato qurilgan, haqiqat deb aytiladigan mulohazalar.

Spiritizm o'lgan odamlar "arvohlar", ruhlarning narigi dunyoda yashashini va ular bilan mediumlar vositachiligi orqali aloqa qilish mumkinligi haqidagi bema'ni xurofot.

Spiritualizm ob'yektiv reallikni, materiyaning birlamchiligini inkor etib, dunyoning faqat "ilohiy mohiyati" ni tan oluvchi g'ayri ilmiy reaksion falsafiy oqim.

Sub'yekt ob'yektiv dunyoni biluvchi, uni o'zining ehtiyoy va qiziqishlariga moslab o'zgartiruvchi odam, ongli mavjudot.

Sub'yektivizm birdan-bir reallik deb faqat individual ongni, sezgilarni tan olib moddiy dunyoning mavjudligini inkor qiluvchi idealistik oqim, narsa va hodisalarni ayniqsa, shaxsni baholashga shaxsiy g'arazlik nuqtai nazaridan yondashishdan iborat salbiy xarakter xislati.

Sub'yektiv idealizm fan va ijtimoiy amaliyotning dalillariga qarama-qarshi o'laroq, moddiy dunyoning ob'yektiv ravishda mavjudligini inkor qilib, reallik deb faqat individual ong, sub'yektiv sezgi obrazlarini tan oluvchi idealistik oqim.

Sxolastika o'rta asr feodal jamiyatidagi diniy idealistik falsafaning umumiy nomi bo'lib, cherkov aqidalariga asoslangan bo'lib, mavhum mulohazalar, mantiqiy nayranglar bilan ish ko'rishlari bilan xarakterlanadi.

Teologiya barcha diniy aqidalar va xurofotlarni ilmiy jihatdan asoslashga intiluvchi diniy ta'limot.

Utilitarizm ahloqda faqat foyda manfaatni tan oluvchi individualistik oqim, har bir narsadan foyda olishga doimiy intilishdan iborat salbiy xarakter xislati.

Fanatizm o'z sub'yektiv qarashlariga haddan tashqari berilib, boshqalarning e'tiqodlariga chidab tura olmaslikdan iborat salbiy xislat, o'z e'tiqodiga ortiqcha hirs qo'yish.

Fenomen idealistik falsafadagi ob'yektiv voqelikni aks ettirmaydigan, faqat inson ongida mavjud bo'lgan sub'yektiv hodisa.

Fenomenalizm falsafadagi ob'yektiv dunyoning mavjudligini inkor qilib, faqat ong hodisasini birdan-bir reallik deb hisoblovchi g'ayri ilmiy sub'yektiv idealistik ta'limot.

Fenotip organizmning individual taraqqiyoti jarayonida tarkib topgan barcha belgi va xususiyatlar yig'indisi.

Fetish taqvodor kishilarning tasavvuriga ko'ra, unga sig'ingan kishilarning mushkulini oson qiluvchi g'ayri tabiiy sehrli kuchga ega bo'lgan buyum.

Fetishizm najot qidirib turli narsalarga cho'qinish.

Fideizm ilm-fandan ko'ra e'tiqodni afzal ko'ra e'tiqodni afzal ko'ruvchi reksion nazariya.

Falsafa tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining umumiy qonunlari haqidagi fan.

Fobiya ma'lum bir sharoitlarda asossiz ravishda qo'rqish va tashvishlanishdan iborat, english mumkin bo'lmagan mutasil psixopatalogik holat.

Freydizm inson xulqining asosiy harakatlantiruvchi kuchi ongsiz mayl (ayniqsa, jinsiy mayl) deb hisoblab, ongli faoliyatning ahamiyatini, ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini kamsitmaydigan reksion idealistik nazariya.

Funksional psixologiya XIX asr oxiri XX asr boshlari psixologiyasidagi psixologiyaning predmeti psixik elementlar va ularning tuzilishlari munosabatlari emas, balki psixik funksiyalardan iboratdir.

Empirizm tajribani, hissiy idrokni bilishning birdan-bir vositasi deb hisoblab, mantiqiy tahlil va nazariy umumlashtirishlarning ahamiyatini kamsituvchi falsafiy ta'limot.

Empirik psixologiya mavhum, ratsional psixologiyaga qarama-qarshi bo'lgan, tajribaga asoslangan psixologiya.

Epifenomenalizm psixika odam hayoti va faoliyatida hech qanday rol o'ynamasdan "yo'lovchining ko'lankasi kabi" faqat moddiy jarayonlarga jo'r bo'ladi deb hisoblovchi ta'limot.

Etika ahloq haqidagi falsafiy ta'limot

Etnogenez turli xalqlarning kelib chiqishi.

MUNDARIJA

1. Psixologiya tarixi faniga kirish.....	4
2. Sharq mamlakatlarida ilk psixologik fikrlarning yuzaga kelishi.....	6
3. Antik davr psixologiyasi.....	18
4. Yevropada Uygʻonish davri psixologiyasi.....	31
5. Markaziy Osiyoda psixologik taʼlimotlarning rivojlanishi.....	36
6. Ong haqida tushuncha.....	43
7. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishiga zamin hozirlanishi.....	46
8. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi.....	54
9. Psixologik maktablar yoki jahon psixologiyasidagi yirik yoʻnalishlar.....	61
10. Oʻzbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi va hozirgi ahvoli.....	71
11. Buyuk psixologlar va ular ilgari surgan gʻoyalar haqida qisqacha maʼlumot.....	77

CONTENT

1. Iutrodustion of historisal phsysology.....	4
2. The first phsysologisal opinions in Eastern sountries.....	6
3. Ansient phsysology.....	18
4. Renessansc of phsysology in Europe.....	31
5. Developing of phsysologisal edusation in sentral Asia.....	36
6. Sonseption of sonssiousness.....	43
7. To make a basis for developing of phsysology as an independent subjest.....	46
8. Developing of phsysology as an independent subjest.....	54
9. Developing of phsysology and it's nowadays sondition in Uzbekistan.....	71
10. The main direstions of phsysologisal sshools or the world phsysology.....	61
11. Short information about great phsysologists and their forward ideas.....	77

СОДЕРЖАНИЕ

1. Введение в историю психологии.....	4
2. Распространение психологической мысли в странах Востока.....	6
3. Психология античного периода.....	18
4. Психология эпохи Возрождения.....	31
5. Развитие психологических учений в Центральной Азии.....	36
6. Понятие сознания.....	43
7. Предпосылки формирования психологии как самостоятельной науки.....	46
8. Развитие психологии как самостоятельной науки.....	54
9. Психологические школы или основные направления мировой психологии.....	61
10. Развитие психологии в Узбекистане и её нынешнее состояние.....	71
11. Краткие сведения о великих психологах и их воззрениях.....	77

ADABIYOTLAR:

1. Petrovskiy A.V. Umumiy psixologiya. T.: O'qituvchi, 1992.
2. Ivanov P.I. Umumiy psixologiya. T.: O'qituvchi, 1967.
3. Nemov R.S. Psixologiya. M., 1974.
4. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. T., 1992.
5. Давлетшин М.Г. Психологическая наука в Узбекистане Психологический журнал. №7. 1986.
6. Davletshin M.G. Psixologiya tarixi. Dastur. T.1996.
7. Ждан Г. История психологии. 1976.
8. Iskandarov B. O'rta Osiyoda falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrlarning shakllanishi va rivojlanishi tarixidan lavhalar. T.: O'zbekiston, 1993.
9. Nishonova Z.T. Psixologiya tarixi. Ma'ruzalar matni. T., 2002.
10. Xayrullaev M.M. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. T., 1995.
11. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. T.: O'qituvchi, 1990.
12. Karimova V.M. Psixologiya. T.: A.Qodiriy nashr., 2002 .
13. Jo'raeva S. Haqiqat manzaralari. 96 mumtoz faylasuf. T.: YAngi asr avlodi, 2002.

Bosishga ruxsat etildi 27.10.2009 yil, bichimi 60x84 1/16
"Times Uz" garniturasini. Ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 9,2. nashr bosma tabog'i 9,2.
Tiraji 300. buyurtma № 163
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida chop etildi.

